

9

КИЇВ • 1970

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В цьому номері читайте:

- Методи соціального прогнозування і ретроспекції
- Революційна пропаганда народників
- Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі
- З історії українсько-туркменських зв'язків
- Діяльність парторганізацій України по зміцненню єдності народу й армії
- Діяльність комсомольців Ровенщини на початку Великої Вітчизняної війни
- З соціальної історії Скифії

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *В. В. Косолапов*. Методы социального прогнозирования и ретроспекции в историческом исследовании. *С. А. Сосновчик*. Революционная пропаганда народников среди рабочих Украины в 70-х — в начале 80-х годов XIX в. *Е. М. Апанович*. Предпосылки и последствия ликвидации Запорожской Сечи. Сообщения. *В. И. Кизченко*, *В. Ф. Панибудьласка*, *Л. А. Шевченко*. Из истории украинско-туркменских связей. *В. П. Шкварец*, *Б. Д. Лановик*. Формирование рабочих кадров в сахарной промышленности западных областей УССР. *И. О. Матвиенко*, *П. М. Котелевский*. Деятельность парторганизаций Украины по укреплению единства армии и народа в 1933—1941 гг. *С. Я. Елисаветский*. Иммигранты во французском движении Сопротивления (июнь 1940 г.—июнь 1941 г.). *В. Л. Зуц*. Государственный строй Ольвии в VI—I ст. до н. э. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Вызоды из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *V. V. Kosolapov*. Methods of Social Prognosing and Retrospection in Historical Research. *S. O. Sosnovchik*. Revolutionary Propaganda of Populists among the Workers of the Ukraine in the 70's—Early 80's of the XIX Century. *O. M. Apanovich*. Preconditions and Consequences of the Liquidation of Zaporozhskay Sечь. Communications. *V. I. Kizchenko*, *V. F. Panibudlaska*, *L. A. Shevchenko*. From the History of the Ukrainian-Turkmen Relations. *V. P. Shkvarcts*, *B. D. Lanovik*. Formation of the Working Personnel in Sugar Industry of the Western Regions of the Ukrainian SSR. *I. O. Matvienko*, *P. M. Kotelevsky*. Activity of the Party Organizations of the Ukraine on Consolidation of the Unity of Army and People in 1933—1941. *S. Ya. Elisavetsky*. Immigrants in the French Resistance Movement (June, 1940—June, 1941). *V. L. Zuts*. State System of Olvia in the VI—I Centuries. *B. C.* Notes. Returning to Already Published. Conclusions from the Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information Letters to the Editor. Appendix.

НАШ КАЛЕНДАР

В. П. Сьома (<i>Івано-Франківськ</i>) — До 50-річчя проголошення Бойківської Радянської Республіки	110
В. А. Кокош (<i>Ізмаїл</i>) — Перший інститут на українських придунайських землях (До 30-річчя Ізмаїльського пединституту)	112
М. М. Ярошенко (<i>Ніжин</i>) — Розвиток історичної науки в Ніжинському педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя (До 150-річчя вузу)	114
М. Й. Давидов (<i>Херсон</i>) — Активний будівник Радянської держави (До 100-річчя від дня народження О. Д. Цюрупи)	118
Б. С. Абаліхін (<i>Волгоград</i>) — М. І. Кутузов і Україна (До 225-річчя від дня народження полководця)	122
О. З. Мойсеєнко — До 300-річчя повстання на Слобідській Україні	127

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. В. Мусієнко — Кількісний склад більшовицьких організацій України в 1917 р. та його відображення в історико-партійній літературі	129
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. П. Подлесний (<i>Харків</i>), С. І. Сідельников (<i>Харків</i>), Г. Й. Чернявський (<i>Харків</i>) — Інтернаціональна сила ленінських ідей	137
С. М. Ковбасюк (<i>Одеса</i>) — П. І. Гарчев. Червона гвардія України в Жовтневій революції	139
В. Г. Мотренко (<i>Ворошиловград</i>) — Ю. П. Лавров. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904)	140
В. С. Петренко — М. М. Лисенко. Методика викладання історії Української РСР. Частина I	141
В. О. Маркіна, Л. С. Чиколіні — С. Д. Сказкин. Очерки по історії західноєвропейського крест'янства в середніє века	143
Ф. Ф. Степанов (<i>Сімферополь</i>) — Дорогой тисячелетній	144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. В. Сухарев — Наукова конференція в Ужгороді	146
В. С. — XIX наукова шевченківська конференція	146
А. Ф. Мінгазутдінов — Засідання головної редакційної колегії збірника «Наукові праці з історії КПРС»	147
П. А. Горішній — Створення постійнодіючої Київської археологічної експедиції	148
І. Д. Бисько (<i>Ніжин</i>) — Минуле та сучасне вузівської бібліотеки	148
Г. П. Покотило — (<i>Радомишль Житомирської області</i>) — Історичні пам'ятки в м. Радомишлі	149
М. О. Слободян (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Скарб доцента М. М. Бабанського	150
А. А. Стрілко — Захист докторської дисертації І. М. Куліничем	151
А. М. Фронджуро (<i>Сімферополь</i>) — Розкопки в Судаку	151

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Т. В. Юшкевич — До історії Червоного козацтва	153
---	-----

ДОДАТОК

Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні (продовження)	156
Теми кандидатських дисертацій з історії КПРС і КП України	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржий**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,
Телефон: 29-71-31.

Український історический журнал, № 9, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*.

Коректор *Є. І. Кочубей*.

Б-ф 08433. Здано до складання 3.VIII 1970 р. Підписано до друку 23.IX 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 17,57. Тираж 9580. Зам. К-135.

Статті

В. В. КОСОЛАПОВ

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ І РЕТРОСПЕКЦІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Сучасна науково-технічна революція, небачено прискоривши розвиток продуктивних сил суспільства, великою мірою впливає на соціальні конфлікти і зрушення всесвітнього значення. Внаслідок цього змінилися традиційні уявлення істориків про масштаби та темпи соціальних змін. Історичні події, на розвиток яких раніше потрібні були десятки, а то й сотні років, нині відбуваються в сотні, а інколи в тисячі разів швидше. Психологія, побут людей, давні звички, географічне, етнічне оточення, наука і техніка оновлюються в такому темпі, що досліднику дедалі важче знаходити в розмаїтому потоці явищ їх справжні причини. Відбувається малодосліджений процес інтенсифікації історичного розвитку, що, можливо, матиме непередбачувані нині наслідки для людства та його суспільної діяльності.

Швидкоплинність подій, їх прискорений перебіг відображаються в зростанні історичних джерел — архівних матеріалів, пам'яток, свідчень, монографій, статей, спеціальних видань тощо. Тільки в Радянському Союзі щорічно утворюється не менше 200 млн. справ, з них приблизно 4%, тобто близько 5 млн., оцінюються як гідні зберігання в архівах¹. На 1 січня 1969 р. в країні таких справ було вже понад 167 млн., з них не менше 97 млн. документальних матеріалів радянського періоду².

Через кожні 10—15 років кількість праць з історії подвоюється. Все це призводить до «інформаційної кризи», особливості якої висвітлені в науковій літературі³. Парадокс в тому, що інформації водночас і багато, і мало. З одного боку, сума знань, зафіксованих у різних формах джерел, катастрофічно збільшується, а з іншого, — дослідник практично не може їх освоїти і тому нерідко повторює вже відоме.

В цих умовах зростає значення і роль теорії, методології історичних досліджень. Останнім часом як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі з'явилося чимало праць, присвячених філософії історії, методологічним проблемам організації наукових розвідок. На черзі —

¹ Г. А. Белов. Проблемы комплектования государственных архивов СССР. — «Вопросы истории», 1968, № 4, стор. 81.

² А. В. Елпатьевский, Т. Г. Коленкина, В. В. Цаплин. Современное состояние теории и практики экспертизы ценности документальных материалов и комплектования ими государственных архивов СССР. Доклад для Научного совета ГАУ при СМ СССР, М., 1969, стор. 42.

³ А. И. Михайлов, А. И. Черный, Р. С. Гиляревский. Основы информатики, М., 1968; В. В. Косолапов. Информационное обеспечение и прогнозирование науки, К., 1970.

створення логіки історичного дослідження, як одного з напрямів існуючих логічних концепцій з врахуванням специфіки історичної науки, її методів і прийомів, а також джерельного матеріалу.

Особливості дослідницької роботи в цій галузі визначаються насамперед характером тих соціальних процесів, що є предметом розгляду. Звичайно, так само, як і в діяльності природознавця, тут застосовуються аналіз і синтез фактів, їх теоретичне осмислення, побудова гіпотези, моделювання історичних ситуацій і навіть наукові експерименти (про це свідчать, наприклад, подорожі через Атлантичний океан екіпажу Т. Хейердала на папірусних суднах «Ра-1» і «Ра-2»). Проте в історії над усім завжди домінує специфіка вивчення минулого. Історична ситуація характеризується тим, що взаємозалежні причинні зв'язки, які протидіють чи співіснують один з одним, зумовлюють ланцюги наслідків, які також протидіють або взаємодоповнюються і т. д. Тому вже через короткий проміжок часу між причинами і наслідками не спостерігається безпосереднього зв'язку: в заново виникаючих ситуаціях їх причини настільки опосередковані факторами оточуючого середовища, що весь процес набуває стохастичного (ймовірного) характеру, а випадковість стає всевладною формою прояву історичних закономірностей. Щоб їх вивчити, доводиться застосовувати найрізноманітніші засоби, серед яких певне значення мають методи прогнозування і ретроспекції.

В історичній науці останні застосовуються здавна: власне, все історичне знання як інформація про минуле є ретроспективним, а прогноуюча функція властива всьому науковому пізнанню. Але останнім часом прогнозування і ретроспекція дедалі частіше виступають в ролі спеціальних методик для вивчення конкретних історичних явищ, в зв'язку з чим і виникла потреба їх розгляду як певного методологічного прийому досліджень у цій галузі. З'явилися вже й перші спроби визначити місце прогнозування в історичній науці⁴.

У загальнологічному плані в зарубіжній літературі цей метод, а також ретроспекція розглядалися К. Гемпелем, К. Поппером, Н. Хансоном, М. Скривнем⁵ та іншими, у вітчизняній — Є. П. Нікітіним, А. А. Зінов'євим, Б. В. Бірюковим⁶. Актуальним завданням є оцінка цих інструментів пізнання саме в плані логіки історичного дослідження.

Процес розвитку іде від минулого через сучасне — до майбутнього, але історик вивчає тільки певну частину буття, — те, що вже сталося, минуле. Тимчасом, дослідник живе в сьогоденні. Ця обставина примушує його в своїй праці долати «часовий бар'єр». Чим далі від сучасності розглядувані події, тим бар'єр значніший. Принцип науковості вимагає від історика об'єктивного вивчення минулих подій. Та сучасна йому ідеологічна і соціально-психологічна обстановка, нагромаджені за десятки й сотні років стоси книжок і статей з різноманітними тлумаченнями одного й того ж, труднощі проникнення в специфіку соціально-економічного, політичного, національного клімату далеких епох

⁴ А. С. Малитиков. К вопросу о прогнозировании научных исследований в области документоведения и архивоведения. — «Советские архивы», 1969, № 6, стор. 41—47.

⁵ C. G. Hempel. The Theoretician's Dilemma. — "Minnesota Studies in the Philosophy of Science", vol. 2, Minneapolis, 1958; K. R. Popper. The Logic of Scientific Discovery, London, 1959; H. R. Hanson. Mere Predictability. — "Induction", Middletown, 1963; M. Scriven. The Temporal asymmetry of Explanations and Predictions. — "Philosophy of Science. The Delaware Seminar", vol. 1, New York, 1963.

⁶ Е. П. Никитин. Метод познания прошлого. — «Вопросы философии», 1966, № 8; А. А. Зиновьев. Основы логической теории научных знаний, М., 1967; Б. В. Бирюков. Методы научного исследования и опыт рассмотрения общих тенденций их развития. — Наукоеденье. Прогнозирование. Информатика, К., 1970.

і періодів у розвитку окремих народів стають перепонами, які й утворюють «часовий бар'єр». Долаючи його, історик одночасно виконує функції дослідника джерел та їх інтерпретатора. Перша з них полягає в отриманні максимально досяжної інформації про давнину, а друга зводиться до відбору тих її об'єктів і такої їх оцінки, яка б сприяла вирішенню актуальних проблем сучасності. Отже, через особу історика відбувається привнесення «сучасного» в дослідження минулого. «Що вивчати і як його розцінювати» — це питання вирішується вченим — учасником соціальної діяльності і свідомим чи мимовільним (це вже другорядна обставина) виразником певних класових інтересів суспільства. Саме з цієї причини історія, та й будь-яка суспільна наука, є завжди партійною. «Нейтральність», «об'єктивізм» науковця неможливі, бо суперечать самій природі історичного дослідження. Тому й актуальність проблем в історії — перемінна величина, бо залежить від розвитку сучасності. «Відомі приклади — історія науки достатньо багата ними, — коли те, що здавалось (і навіть визнавалось всіма) неактуальним учора, стало більш ніж актуальним сьогодні або завтра»⁷. Ще більше вплив сьогочасності позначається на оцінках минулого.

Привнесення суб'єктивного начала в досліджувану ситуацію — неминуча плата за пізнання дійсності не тільки в історичному плані. Щось подібне спостерігається і в природничих науках. Л. Бріллюен, виходячи з негентропійного принципу інформації, зазначає, що в будь-якому експерименті в галузі природознавства неминучі «помилки виміру». Взаємодія між об'єктом і вимірювальною апаратурою впливає на його властивості, породжуючи невизначеність у поведінці й згадані помилки, які, пише Бріллюен, «повинні включатися в теорію, оскільки вони є істотною частиною наших знань про оточуючий світ»⁸.

Історичне знання складається з двох частин, що їх умовно можна назвати інформаційною (факти про минуле, яким воно було) і інтерпретаційною (все зв'язане з оцінками фактів та їх відбором для вивчення). Методи соціального прогнозування і ретроспекції є способом одержання інформаційного матеріалу з допомогою певних інтерпретацій історичного процесу.

Соціальне прогнозування — один з видів пізнавальної діяльності людей, що має на меті передбачення шляхів розвитку тих чи інших суспільних явищ. В цій сфері прогноз є сукупністю суджень, які фіксують в поняттях, термінах даної мовної системи різні можливі варіанти стану соціальних явищ в певний період у майбутньому на основі аналізу тенденцій їх розвитку і врахування суспільних потреб. Залежно від поставленої мети розрізняють об'єкт прогнозу і фон його існування. Так, об'єктом соціально-економічного прогнозування є економіка, фоном — науково-технічні досягнення, міжнародні відносини, політичний лад суспільства і т. д., а науково-технічного — відповідно різні варіанти розвитку в цій галузі та економіка, географічне середовище, праця і побут, мистецтво, кадри викладачів і учбові заклади тощо. Тому інколи певні розділи соціальної прогностики виділяються за своїм об'єктом в окремі напрями — науково-технічний, медико-біологічний, геокосмічний і т. д. Наукове передбачення мусить визначити й перспективи розвитку фону. Ось чому виділення окремих напрямів прогностики є відносним, бо всі досліджувані ними соціальні явища обумовлені одними й тими ж закономірностями суспільного життя.

Прогнозування в історичному дослідженні — це наукове передбачення ймовірних ліній розвитку в певний проміжок часу в минулому

⁷ С. Л. Утченко. Глазами историка, М., 1966, стор. 232.

⁸ Л. Бриллюэн. Научная неопределенность и информация, М., 1966, стор. 160.

на основі аналізу інформації про події, які сталися перед цим — у період більш віддалений від епохи, сучасної історію. Іншими словами, прогнозування в історії — це перехід у часі від стародавнього — до давнього; граничною межею переходу є сучасність. Мета такого творчого процесу — теоретичне відтворення можливого в минулому перебігу подій для цілеспрямованого пошуку в історичному дослідженні. В цьому й полягає його практична роль у науці.

Минуле не завжди залишає по собі достатньо інформації. Часто густо історію зустрічаються незаповнені документальними або іншими пам'ятками прогалини, «білі плями». Для їх вивчення і застосовується метод прогнозування. Наприклад, останнім часом встановлено, що суспільство трипільської культури, напевно, на всіх ступенях свого розвитку складало єдине етнічне чи етнографічне утворення і займало район від Прута до Дніпра⁹. В ньому відбувалися інтенсивні інтеграційні процеси, для розуміння яких бракує інформації. За допомогою прогнозування, можна, очевидно, створити певну екологічну модель трипільського суспільства, рівня його економіки, ймовірної системи господарських і політичних зв'язків і, враховуючи як «фон», географічне середовище IV тисячоліття до н. е., передбачити вірогідні напрямки тогочасної урбанізації на території Правобережної України, а можливо, й виявити місця ще не відкритих великих поселень. Є чимало незаповнених прогалин також в історії феодалізму, давньоруської державності і навіть у ближчому до сучасності періоді — історії революційно-демократичних рухів, громадянської війни і т. д. Саме цей метод може бути ефективним в організації цілеспрямованих пошуків документів, пам'яток матеріальної культури, відтворенні палеоекономічних систем минулого, соціально-психологічної атмосфери, віджилих традицій тощо.

Нині відомо понад 100 способів прогнозування. Щодо історичного дослідження їх можна розділити на дві групи: методи екстраполяції та інтерполяції. Залежно від величини вихідної інформації історичні процеси також можна умовно згрупувати в наслідкові (є фактографічні відомості про їх причини і наслідки) і початкові (наявна інформація тільки про причини виникнення явищ). Екстраполяція допомагає прогнозувати перші, інтерполяція — другі: При цьому під «майбутнім» розуміється ймовірний напрямок розвитку від давнього до менш давнього відносно сучасності як кінцевої межі наукового передбачення в історії.

Екстраполяція — це гіпотетичне поширення на «майбутнє» законів, теорій або окремих висловлювань, які виходять за межі відомих історичних фактів. Проте мається на увазі, що «майбутні» умови неістотно відрізняються від визначених на основі висновків з відомої інформації. Цей метод, іншими словами, заснований на знанні певних тенденцій розвитку системи, зв'язку параметрів і характеристик історичного процесу з гіпотезами про його «майбутній» перебіг. До цієї групи належать «метод Делфі», моделювання і т. п.

Інтерполяція — це побудова гіпотез з метою визначення можливих змін порівнюваних параметрів, характеристик власного розвитку або ж характеру системи в «майбутньому» на підставі даних про сучасний її стан. В першому випадку практично визначається точка пересічення обох величин процесу, тобто його власного розвитку і гіпотетичного рівня, в другому — обчислюється рівень розвитку залежно від його мети.

Практично в «чистому вигляді» ні наслідкові, ні початкові форми не існують; тому екстраполяція застосовується одночасно з інтерполя-

⁹ С. Н. Библиков. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики). — «Советская археология», т. 1, 1965, № 5.

цією, хоч насправді вони взаємопротилежні. На відміну від першої друга є прогнозуванням в зворотному напрямку від бажаного кінцевого стану історичного процесу. По-іншому — це зіставлення «майбутніх» можливостей і вимог, які випливають з якісних і кількісних вимірів оточення соціальної системи (економічних, демографічних, науково-технічних та інших факторів), з більш давнім етапом історії самої системи та прогресом її елементів.

Вірогідність прогнозу залежить від багатьох умов, з яких найважливішою є повнота знань про закон розвитку об'єкта. Закон — це загальний, істотний, стійкий зв'язок. Його дією, в основному, визначається рівень розвитку кожного явища. Цей рівень, як правило, нестійкий і нерегулярний у часі, бо залежить не тільки від закону, а й від умов. Тому в прогнозуванні важливо знати швидкість (прискорення) ходу історичного процесу і його властивості. Останні характеризують такі моменти: зміни та їх напрямок, певну суспільну галузь (економіка, наука, техніка і т. д.), природу процесу (наслідковий чи початковий), відомості про його постійні параметри (симетрія, наприклад).

В науковому передбаченні широко застосовуються математичні методи, електронно-обчислювальна техніка. Проте, для цього необхідний ряд умов: гранично чітка постановка мети, визначення проблеми, змінних і вихідних даних. Відповідно до властивостей процесу підбираються математичні функції (монотонно наростаючі — прямі, експонентна, логістична, монотонно падаючі — гіпербола і т. п.), будується математична модель. Запропонована класифікація прогнозів стосується тільки соціальної сфери, зокрема історії.

Але є й інші класифікації передбачень¹⁰, в тому числі дослідницькі, програмні (нормативні) й організаційні. За допомогою перших на основі інформації про закон розвитку можна виявити його можливості і перспективи. Програмний (нормативний) прогноз розробляється з врахуванням суспільних потреб, закону розвитку процесу, а також результатів дослідницьких прогнозів і є програмою можливих шляхів досягнення певної мети. Організаційний будується на результатах перших двох, знанні тенденцій і сучасного стану; він є гіпотезою про ймовірний рівень і перспективи соціальних змін.

Відповідно виділяються методи екстраполяції — безпосереднього продовження сучасних тенденцій в майбутньому; експертизи — збирання і обробки гіпотетичних уявлень авторитетних спеціалістів-експертів про науковий, технічний, виробничий, культурний прогрес (до цієї категорії належать індивідуальні та колективні експертні оцінки, «метод комісії», «метод Делфі»), моделювання — побудови функціонально-ієрархічних моделей імовірно можливих шляхів розвитку суспільства у майбутньому. Найбільша група — це методи моделювання: вже згадані, а також історичні аналоги, математичні моделі, статистико-ймовірнісні, економіко-математичні та ін.

Як відомо, останніми роками в історичних дослідженнях дедалі ширше використовуються машинні способи обробки інформації. Очевидно, що й у випадку прогнозування тут потрібні також математичні розрахунки й електронно-обчислювальна техніка. Та все ж історичне дослідження поки що ставить формалізації непереборні обмеження. Соціально-психологічна обстановка минулої епохи, морально-етичні уявлення людей, які діяли сотні й тисячі років тому, їх ідеали, усвідомлення ними свого минулого, нарешті, давні традиції, — все це не піддається формалізації і, отже, не може бути виражене математичними

¹⁰ Д. М. Гвишиани, В. А. Лисичкин. Прогностика, М., 1969; Г. М. Дობров. Прогнозирование науки и техники, М., 1969; Э. Янич. Прогнозирование научно-технического прогресса, М., 1970.

засобами. До того ж, як зазначалося, до опису історичних явищ неминуче додається певна інтерпретація дослідника, нав'язана тим сьогоденням, яким він живе. Тому сумнівно, щоб втратили будь-коли своє значення в історичній науці традиційні «описові» методи, які у наш час бурхливого розвитку ЕВМ і математики дехто вже схильний «списати», ніби застарілий і віджилий свій вік інструментарій. Навпаки, їх роль зростатиме в міру того, як історичне дослідження все більше «механізуюватиметься» в його нетворчій частині.

На цю обставину, зокрема, звертав увагу засновник кібернетики Н. Вінер, який писав: «В суспільних науках ми маємо справу з короткими статистичними рядами і не можемо бути впевнені, що значна частина спостереженого нами не створена нами самими... Ми не можемо дозволити собі нехтувати соціальними науками, але не повинні плекати перебільшених надій на їх можливості. Подобається це нам чи ні, але чималої ваги ми повинні надати «ненауковому» оповідальному методу професіонального історика»¹¹. Тому необхідне не тільки всебічне впровадження в історичну науку сучасних технічних засобів автоматизації і механізації дослідницьких робіт, зокрема ЕВМ, а й дальше вдосконалення традиційних способів вивчення минулого. Отже, особливого значення набувають історіографія, покликана узагальнити здобутки в розробці емпіричних методів; логіка історичного дослідження як нова прикладна галузь, що аналізує «технологію» діяльності науковця; джерелознавство, археографія та інші допоміжні історичні дисципліни з їх багатим досвідом вивчення різних аспектів минулого. Саме розвідки в цих галузях відточують інструментарій, яким користуються всі дослідники, незалежно від специфіки історичних подій і періодів.

З прогнозуванням тісно пов'язаний метод ретроспекції («ретросканання», як пропонує називати його Є. П. Нікітін, посилаючись на аналогічний термін «retrodiction», вживаний в англійській і американській літературі). Він заснований на тому, що історичний процес пізнішого періоду є втіленням тенденцій, які існували раніше нерозвинутими, і, таким чином, їх пізнання можливе шляхом, протилежним прогнозуванню, тобто від менш давнього відносно сучасності — до більш давнього. К. Маркс, розглядаючи буржуазне суспільство як розвинутішу форму виробництва порівняно з попередніми, зауважив: «Тому категорії, які виражають його відносини, розуміння його організації, дають разом з тим можливість проникнення в організацію і виробничі відносини всіх віджилих суспільних форм, з уламків і елементів яких воно будується, почасти продовжуючи тягти за собою ще неподолані залишки, почасти розвиваючи до повного значення те, що раніше було тільки у вигляді пятаку і т. д. Анатомія людини — ключ до анатомії мавпи»¹².

Кожна історично попередня форма процесу — це сторона, момент наступної, яка є вищою. Діалектика тут полягає в тому, що «кожний крок вперед у поступальному русі, кожне дальше визначення, віддаляючись від невизначеного начала, являє собою також *зворотне наближення до останнього...*»¹³. В. І. Ленін неодноразово звертав увагу на циклічність в історичному розвитку, наявність в ньому кругового руху, повернення до вихідних пунктів і т. п. Не випадково в «Конспекте «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.» Володимир Ілліч виписує таке зауваження К. Маркса: «Перша реакція на французьку революцію і зв'язане з нею Просвіщення, природно, полягала в тому, щоб

¹¹ Н. Вінер. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине, М., 1968, стор. 237—238.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 688.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 215.

бачити все в середньовічному романтичному світлі, і навіть такі люди, як Грімм, не вільні від цього. А друга реакція — і вона відповідає соціалістичному напрямку, хоч ці вчені й не підозрівають про свій зв'язок з ним, — полягає в тому, щоб заглянути за межі середньовіччя в первісну епоху кожного народу. І отут вони, на свій подив, у найдавнішому знаходять найновіше, аж до поборників рівності...»¹⁴. «Друга реакція» відображає відомий розвиток форм власності: первісна комуністична — приватна — комуністична власність. Ця повторюваність у часі (висхідний рух по спіралі) і є підставою для застосування ретроспективного методу в історичному дослідженні.

Ретроспекція — це подолання «часового бар'єру» шляхом переходу від сучасного — до давнього, а від нього — до найдавнішого з метою опису подій і явищ минулого. Завдання полягає в тому, щоб встановити історичні закономірності на основі неповної інформації (окремих археологічних знахідок, письмових пам'яток і т. п.). За об'єктами, до яких застосовується цей метод, Є. П. Нікітін виділив три таких його типи: 1) предмет існував недавно, і все ще підкоряється законам, що продовжують діяти і нині, тому на основі знання закону його розвитку можливе відтворення як структури, так і того середовища, «фону», до якого він належить; 2) із збільшенням «часового бар'єру» безпосереднє вивчення об'єктів стає неможливим, але в далекому минулому виявляються аналогічні, схожі явища, які можуть служити моделями досліджуваних; 3) дослідження найглибших шарів давнини ускладнюється тим, що її закони в сучасності не збереглися, і вони принципово відмінні від пізнаних дослідником: в цьому випадку доводиться обмежитись закономірними гіпотезами, здогадками тощо. Як зауважує Є. П. Нікітін, «найхарактерніша риса результату ретросказання полягає в тому, що в переважній більшості випадків він являє собою ймовірносне знання. Притому в середньому (статистично) ступінь імовірності цього знання обернено пропорціональна глибині ретросказання»¹⁵. Напевно, ця думка стосується лише тих галузей (палеонтологія, палеогеоморфологія, геологія), які розглядав Є. П. Нікітін у своїй статті. Щодо історичних знань про людське суспільство, то вони переважно достовірні, ступінь вірогідності гіпотез визначається не стільки віддаленістю досліджуваних об'єктів від сучасності, скільки повнотою зібраної про них інформації. Тому в основу класифікації ретроспективних методів доцільно покласти не «часовий бар'єр», а останній фактор. З цієї точки зору можна виділити чотири типи ретроспекції: 1) опис на підставі достовірних фактів і законів розвитку явищ та соціально-історичного «фону» їх прояву; 2) опис минулого на підставі аналізу його реліктових залишків у сучасності; 3) побудова історичної гіпотези з метою одержання фактографічної інформації про події; 4) створення системи здогадок, припущень, з тим щоб на основі нормативної моделі типу «так повинно бути» знайти історичні факти.

Перші два типи добре відомі й широко застосовуються в історії. Прикладом ретроспекції третього типу може служити аналіз, проведений О. Кажданом в процесі вивчення творів християнського письменника Лактанція «Про смерть переслідувачів» і єпископа Євсевія Памфіла «Церковна історія» та «Життєпис Константина»¹⁶. Останній відомий як перший імператор, що дав рівноправність християнській релігії, а Мільвійська битва 315 р. була першою суттєвою між християнами

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 41—42; В. И. Ленин. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса 1844—1883 гг.», М., 1959, стор. 60.

¹⁵ Е. П. Никитин. Метод познания прошлого.— «Вопросы философии», 1966, № 8, стор. 39—40.

¹⁶ А. Каждан. От Христа к Константину, М., 1965, стор. 9—35.

і язичниками. Наскільки така інтерпретація відповідає дійсним подіям? О. Каждан виходить з того, що писання Лактанція і Памфіла, хоч вони й були сучасниками цих подій, малоінформаційні і є зразком тих творів, які мали на меті звеличення християнської релігії. Археологічні знахідки (збудована при Константині усипальниця знатного роду Юлієв, прикрашена зображенням Христа на колісниці Геліоса, монети з язичеськими символами — Юпітером, Марсом, Геркулесом, Сонцем), свідoctво християнського історика IV ст. Філострогія про божественне вшанування язичниками статуї Константина після його смерті та інше стверджують вірогідність гіпотези. Керуючись нею, дослідник зробив ретроспективний аналіз текстів, відділяючи в них інформаційну, фактографічну частину від інтерпретації, що виражала інтереси християн, настрої Памфіла і Лактанція.

За допомогою методу ретроспекції четвертого типу О. Каждан простежив принципи збирання феодалної ренти в Візантії XIII—XIV ст.¹⁷. Це питання розглядалось істориками В. Г. Василевським, П. В. Безобразовим, Б. А. Панченком, П. А. Яковенком, Ф. І. Успенським, В. Мошиним, Г. Острогорським, Ф. Дйольгером, Б. Т. Горяновим та іншими, які вважали, що в основі візантійської податної системи лежало поняття зевгаря (земельного наділу) як економічної і фіскальної одиниці.

Відправною точкою для пошуків О. П. Каждана послужило відоме положення К. Маркса про принципову відмінність феодалної ренти від капіталістичної. Ця відмінність полягає в тому, що перша не визначається реальними прибутками селянина, а залежить більше від особистих відносин між феодалом і кріпосним, зафіксованих традицією, ніж від розмірів земельного наділу і майна кріпосного¹⁸. Це положення лягло в основу системи гіпотетичних суджень типу «так повинно бути». Аналізуючи праці російських та зарубіжних візантиністів, а також зіставляючи їх висновки із змістом податкових описів Філофеева, Зографського та інших монастирів, купчих грамот і подібних їм документів, О. П. Каждан виявляє в історичних текстах їх інформаційну та інтерпретаційну частини. Після цього стає очевидним, що буржуазні історики, розглядаючи візантійську ренту як податок, визначений розмірами землі і числом селянських душ, неправомірно підняли фактографічну інформацію неадекватною їй суб'єктивною інтерпретацією, ідеалізуючи візантійську державу і общину. Марксове розуміння суті феодалної ренти виявляється вірогідним тлумаченням реального становища візантійського села XIII—XIV ст.

Застосування ретроспективного методу передбачає поглиблене вивчення історичного документа. Як правило, дослідник враховує такі його ознаки: походження (установа, де він створений, роль її функцій в конкретній історичній ситуації, значимість події, час та місце утворення документа), зміст (призначення, вид документа, його новизна, унікальність, насиченість фактами тощо), зовнішня форма (засвідчення оригінальності і достовірності, помітки, палеографічні й художні особливості, фізичний стан). Все це стосується джерела як матеріального носія фактографічної інформації, що й визначає включення його змісту до інформаційної частини дослідження. Але кожний документ — також об'єкт інтерпретації. Ці його властивості доводиться враховувати в зв'язку з тим, що історичний факт є не «уламком» дійсності і не просто відображенням події чи явища, а елементом системи історич-

¹⁷ А. П. Каждан. Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., М., 1952, стор. 138—164.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 331, 333.

ного знання, результатом певної узагальнюючої діяльності дослідника. Таке розуміння гносеологічної природи історичного факту¹⁹ знайшло підтримку спеціалістів²⁰.

Отже, оцінюючи джерело, слід враховувати й інтерпретаційну сторону. Дослідник, звичайно, ставиться до різних історичних документів неоднаково. Певна частина їх є для нього релевантними, тобто такими, що відповідають його пізнавальним потребам, інші — нерелевантними. Пізнавальну цінність з точки зору науковця мають лише перші. За роллю, яку вони відіграють у дослідженні, їх можна розподілити на фактологічні, статистичні, ретроспективні й прогнозуючі. Значення фактологічних обмежується лише фактом їх існування, статистичні — це однотипні документи, що доповнюють інтерпретацію, не змінюючи її істотно; ретроспективні дають знання про причини історичних подій і уточнюють інтерпретацію дослідника в плані виявлення певних соціальних ситуацій; прогнозуючі несуть інформацію про причини, що виникли в минулому, але наслідки яких (конкретні події) розгортаються в сьогоденні й в майбутньому. Прогнозуючі документи істотно впливають на інтерпретацію дослідника і для оцінки історичного минулого мають вирішальне значення. Очевидно, це повинно враховуватись в практиці комплектування державних архівів, в архівознавстві.

Між ретроспекцією і прогнозуванням існує тісна взаємодія. К. Поппер, Н. Хансон, Г. Рейхенбах та інші логіки звертають увагу на тотожність завдань, які розв'язуються за допомогою цих методів: вихід за сучасність в минуле (ретроспектування) або майбутнє (прогнозування). В історичному дослідженні ця спорідненість посилюється одним об'єктом — минулим. Тому пошук, спрямований в глиб віків, може здійснюватись і у формі інтерполяції, а передбачення в свою чергу, засновується на ретроспекції. «Оберненість» цих методів посилює евристичні можливості в пізнанні минулого. Результати їх застосування можуть використовуватись також в управлінні й організації досліджень.

Важливим завданням є передбачення наукових розробок, які будуть актуальними через 10—15 років. Сучасний історик — не тільки літописець, він активний співучасник соціальних змін. До того ж, з диференціацією історичної науки, розвитком різноманітних напрямків потрібні ґрунтовне матеріально-технічне її забезпечення, підготівка кадрів, одним словом, наукове керування історичними дослідженнями.

¹⁹ В. В. Косолапов. Факти та їх роль в історичному дослідженні.— УІЖ, 1963, № 2; його ж. Гносеологічна природа наукового факту, К., 1964; його ж. Факт как основание научного знания.— Логика научного исследования, М., 1965; його ж. Научный факт как «квант» информации. Проблема эмпирического базиса современной науки.— Информационно-логический анализ научного исследования, К., 1968; А. И. Ракилов. Статистическая интерпретация факта и роль статистических методов в построении эмпирического знания.— Проблемы логики научного познания, М., 1964; В. А. Ядов. Об установлении фактов в конкретном социологическом исследовании.— «Философские науки», 1966, № 5; В. М. Подосетник. Гносеологическое значение фактов в познании общественных явлений.— Теория познания и современная наука, М., 1967; С. Вобі́йска. Historyk, fakt, metoda, Warszawa, 1964; Н. К. Стефанов. Вопросы на методологията на историческата наука, София, 1962; О. О. Яхот. Социологические исследования и некоторые теоретические вопросы статистики.— «Вопросы философии», 1963, № 5; А. И. Уваров. Структура теории в исторической науке.— «Методологические и историографические вопросы исторической науки», вып. 3, Томск, 1965.

²⁰ А. Ф. Килунов. Про природу історичного факту.— УІЖ, 1965, № 8; В. Н. Орлов. Роль научного описания в историческом исследовании.— «Философские науки», 1966, № 1; М. А. Варшавчик. Вопросы логики исторического исследования и исторический источник.— «Вопросы истории», 1968, № 10; Л. С. Мерзон. К вопросу о гносеологической природе фактов науки.— «Ученые записки» ЛГПИ им. А. И. Герцена, т. 365, Л., 1968; Г. М. Иванов. К вопросу о понятии «факт» в исторической науке.— «Вопросы истории», 1969, № 2.

Рациональним таке управління може бути лише на підставі передбачення актуальних проблем, бо тільки заздалегідь плануючи і розподіляючи зусилля істориків можна якісно і своєчасно провести дослідницьку роботу, в результаті якої виникне потреба в майбутньому.

Передбачити актуальність наукової проблеми — чи не парадоксальна така постановка питання? Однак це завдання практично вже розв'язується кожного разу, коли науково-дослідними установами в галузі історії та відповідними кафедрами вузів розробляються перспективні плани досліджень. Деякі з них визначаються історичною хронологією (дати знаменних подій, ювілеї видатних діячів минулого), інші випливають з програмних рішень Комуністичної партії та завдань ідеологічної боротьби (викриття фальсифікації буржуазної історіографії, критика антикомунізму тощо). Таким чином, виникає потреба надати цій справі наукових засад — узагальнити наявний досвід передбачення, залучивши ті результати, що вже є в прогностиці, інформатиці, теорії організації досліджень, управління тощо.

В зв'язку з цим особливої уваги заслуговує прогнозування в архівознавстві і документознавстві. В нашій країні щороку готується близько 4 млрд. різних документів²¹. Їх цінність встановлюється законодавчо — на підставі «Переліку науково-технічної документації, що підлягає прийому в державні архіви СРСР» (1969 р.), «Приблизного переліку кінофотофономатеріалів і звукозаписів, що підлягають передачі в державні архіви СРСР» (1967 р.), «Переліку документальних матеріалів по особовому складу державних, громадських і кооперативних установ, організацій і підприємств СРСР з визначенням строків зберігання матеріалів» (1963 р.) та інших відповідних актів. Оскільки паперовий потік дедалі збільшується, загальною тенденцією стає обмеження до мінімуму кількості матеріалів, які зберігаються. Очевидно, критерії відбору документів — їх історичну цінність, новизну, унікальність та інші — можна встановити лише на основі прогнозу історичних процесів. Нинішні визначальники потребують дальшого уточнення, а то й заміни з врахуванням одержаних висновків.

Результативність історичних досліджень залежить від багатьох факторів, зокрема інформаційності і вірогідності джерел, наукової обґрунтованості і різних темпів розвитку окремих історичних дисциплін, напрямків і шкіл, кількості та якості наукових кадрів, рівня оволодіння ними сучасними методиками. Серед цих факторів певне місце належить методам прогнозування та ретроспекції, вміле застосування яких сприяє скороченню шляху дослідника до пізнання подій минулого.

²¹ «Правда», 23 травня 1970 р.

РЕВОЛЮЦІЙНА ПРОПАГАНДА НАРОДНИКІВ СЕРЕД РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В 70-Х — НА ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Революційна пропаганда народників в українській історіографії розроблена слабо. Представники буржуазної історичної науки були неспроможні розкрити природу народництва і соціальний зміст, розглядали його як боротьбу ідей, а діяльність народовольців зводили власне до дій лише членів Виконавчого комітету¹.

Наукове вивчення історії визвольного руху на Україні пореформеного періоду стало можливим лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли дослідникам, озброєним марксистсько-ленінською методологією, було відкрито широкий доступ до архівних матеріалів. У журналах «Былое» (1917—1926), «Каторга и ссылка» (1921—1935), «Україна» (1924—1932), «Летопись революции» (1922—1933) та багатьох інших друкувалися спогади учасників революційно-народницького руху, окремі дослідження. У 20—30-х роках привертала увагу історія робітничих союзів Одеси та Києва. Так, 1924 р. вийшли тематичні збірники «Южнороссийский союз рабочих» і «Южнорусские рабочие союзы». В останньому було вміщено цікавий нарис одного з організаторів київського «Союзу» Є. М. Ковальської². Згодом цей нарис вийшов окремих виданням³. Тоді ж з'явилися і перші дослідження з історії робітничого руху на Україні і робилися спроби, наприклад М. Балабановим, визначити його місце в загальноросійському революційному русі 70-х — початку 80-х рр. ХІХ ст.⁴

Окремі питання революційної пропаганди народників серед робітничого класу України порушувалися в працях Л. Мартова, В. Левицького, М. Яворського, В. Невського⁵. Публікувалися архівні матеріали, спогади, окремі статті. Під час дискусії до 50-річчя виникнення «Народної волі» було вирішено ряд спірних питань, пов'язаних з оцінкою революційного народництва⁶. Це розкривало перед дослідниками

¹ В. Я. Богучарский. Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х годах XIX века. Партия «Народной воли», ее происхождение, судьбы и гибель, М., 1912, стор. 38—44, 124—142, та ін.

² Южнороссийский союз рабочих. Сборник статей и материалов под ред. Н. М. Осиповича, Харьков, 1924; Южнорусские рабочие союзы 1872—1881. Сборник документов под ред. В. В. Максаква и В. И. Невского, М., 1924.

³ Е. Ковальская. Южнорусский рабочий союз. 1880—1881, М., 1926.

⁴ В. Манилов. Очерк из истории социал-демократического движения в Киеве (80-ые — 90-ые годы).— «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 116—137; М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине. Киевский рабочий в революционном движении 70-х — 80-х гг.— «Южнорусский рабочий союз», Харьков, 1925; його ж. Парис з історії робітничого руху на Україні, Харків, 1928, стор. 22—29.

⁵ Л. Мартов. Развитие крупной промышленности и рабочее движение в России, Пгр.— М., 1923; В. Левицкий (В. О. Цедербаум). Партия «Народная воля». Возникновение, борьба, гибель, М.—Л., 1928, стор. 111—122; М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, т. II, ч. 1, Харків, 1928; В. И. Невский. К вопросу о рабочем движении в 70-е годы.— «Историк-марксист», 1927, № 2; його ж. К вопросу о рабочем движении 80-х и первой половине 90-х годов.— Стачки 1881—1895, М., 1930.

⁶ Дискуссия о Народной воле. Стенограмма докладов В. И. Невского, И. А. Теодоровича, И. Л. Татарова и прений по докладом..., М., 1930.

широкі можливості для глибокого і всебічного його вивчення, зокрема на Україні.

В. І. Ленін, високо оцінюючи практичну революційну діяльність народників 70-х років, ставив їх поруч з О. І. Герценом, В. Г. Белінським, М. Г. Чернишевським і називав попередниками російської соціал-демократії⁷. Всупереч цьому в літературі революційне народництво почали ототожнювати з ліберальним і вважати «ворогом марксизму». Теза про те, що народники нібито «гальмували розвиток революційної ініціативи і активності робітничого класу і селянства»⁸ канонізується і переноситься у дослідження з історії робітничого руху в Росії другої половини XIX ст.⁹, а також в учебові посібники.

Лише з другої половини 50-х років у радянській історіографії було переглянуто ряд помилкових тверджень, односторонніх оцінок багатьох історичних явищ, зокрема революційного народництва¹⁰. Однак більшість досліджень присвячена переважно загальноросійській тематиці. Праць про діяльність народників на Україні майже немає. До того ж, окремі автори не позбулися помилок в оцінці практичної революційної діяльності народників 70-х років¹¹. Тому необхідно з'ясувати місце і роль народників у розвитку революційного руху на Україні, а також показати, як змінювалось їх ставлення до робітничого класу протягом 70—80-х років XIX ст.

Після скасування кріпосного права на Україні, незважаючи на залишки кріпацтва, буржуазні відносини розвивалися швидше, ніж у центральній Росії. Будівництво залізниць стало стимулом для створення і дальшого розширення вугільної, залізорудної, металургійної та інших галузей промисловості. Це в свою чергу сприяло зростанню робітничого класу. Наприкінці 70-х років на 4368 фабриках і заводах України уже працювало 108 829 робітників¹². Жорстока експлуатація і відсутність трудового законодавства штовхали їх на боротьбу за свої економічні й політичні права «проти всяких кріпосницьких установ, проти абсолютизму, становості, бюрократії»¹³. Але досягти успіху можна було лише за умови вироблення певної свідомості та спряму-

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 332.

⁸ Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс, К., 1953, стор. 12, 16.

⁹ Ф. Шерстюк. Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст., К., 1948, стор. 22—23; И. Никитин. Первые рабочие союзы и социал-демократические организации в России, М., 1952, стор. 40—43, 50, 63—73 та ін.

¹⁰ Б. П. Козьмин. Из истории революционной мысли в России, М., 1961, стор. 638—727; Ю. З. Полевой. В. И. Ленин о домарксистском периоде революционного движения в России.— «Коммунист», 1958, № 6, стор. 61—68; Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, М., 1958; О. Д. Соколов. Революционная пропаганда на железных дорогах России в 70-х годах XIX в.— «История СССР», 1958, № 6; його ж. На заре рабочего движения в России, М., 1963; С. С. Волк. Деятельность «Народной воли» среди рабочих в годы второй революционной ситуации (1879—1882).— «Исторические записки», т. 74, М., 1963; його ж. Народная воля. 1879—1882, М.—Л., 1966, стор. 278—311; Б. С. Итенберг. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в., М., 1965, стор. 187—192; В. Горякина. Рабочий вопрос в России в период революционной ситуации 1879—1881 гг.— «Вопросы истории», 1963, № 6; И. И. Митюшина. Деятельность революционных народников среди рабочих России (1879—1883 годы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1967.

¹¹ І. А. Василенко. З героїчного минулого робітничого класу Росії (1861—1895), К., 1961, стор. 23; О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины. 60—90-е годы XIX века, К., 1963, стор. 313—315 та ін.; Ф. О. Єщенко. Революційні традиції «Південноросійського союзу робітників».— «Питання історії народів СРСР», вип. 7, Харків, 1968, стор. 124—133.

¹² О. А. Парасунько. Назв. праця, стор. 49—50.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 259.

вання її у відповідне русло. Цей процес полегшувався тим, що молодий робітничий клас України спирався на багатий досвід західноєвропейського пролетаріату, зокрема Паризької Комуні, та керувався передовими ідеями I Інтернаціоналу. Саме народники, які, за висловом В. І. Леніна, відбивали інтереси й ідеї «дрібних виробників»¹⁴, познайомили робітників з ім'ям Маркса та подали їм допомогу в організації страйкової боротьби.

Центрами револьюційної пропаганди в першій половині 70-х років стають Київ, Одеса, Харків та інші міста. Скажімо, у робітничих артілях (каменярів, столярів, теслярів тощо) Києва плідну діяльність розгорнув гурток «чайковців», члени якого прагнули підвищувати загальноосвітній рівень робочого люду, пробудити в нього інтерес до соціальних і політичних питань. Для читання вибирали книги з відповідною тенденцією; в ході його виникала невимушена бесіда, що давало змогу перейти до злободенних соціальних питань¹⁵. У середовищі робітників мали велику популярність «Нариси фабричного життя» А. Голіцинського, «Становище робітничого класу в Росії» Берві-Флеровського, «Сила солону ломить» М. Наумова та ін. Серед народників виникло дві точки зору на пропаганду. Одні вважали її кінцевою метою просвітництва і доводили, що освіта розширить кругозір робітників, а це полегшить організувати для них позичково-ощадні каси, споживчі асоціації тощо. Інші відстоювали думку, що просвітництво є засобом для швидшого з'ясування причин експлуатації, першим кроком на шляху залучення робітників до револьюційної боротьби.

На початку 70-х років систематичну револьюційну пропаганду в робітничих артілях проводив гурток Ф. Волховського в Одесі, де уже тоді спостерігалися прояви партійної дисципліни¹⁶. До нього входили А. Франжолі, О. Скрипницький, В. Костюрін, Л. Голіков та інші. Під їх впливом перебувало понад 200 робітників¹⁷. Але, як і всі народники України, гуртківці вважали ефективнішою пропаганду в артілях, ніж серед місцевого заводського населення. Члени артілей,— доводили вони,— це тимчасово відірвані від свого господарства селяни, які, повертаючись до своїх домівок, сіятимуть настрої невдоволення існуючим соціальним ладом, закликатимуть до боротьби за краще майбутнє.

Однак не можна вважати, що народники проводили різку межу у своїй пропагандистській діяльності серед робітників артілей і фабрик, з одного боку, та заводів — з іншого. Вони вели активну роботу також на підприємствах Новикова, Гульє-Бланшарда, Фалька, Белліно-Фендеріха, в майстернях Російського товариства пароплавства і торгівлі, залізничних майстернях тощо. А І. Волошенко, Г. Попко, Ф. Щербина входили до «Південноросійського союзу робітників»¹⁸. Наприклад, Г. А. Попко був помічником Є. О. Заславського, транспортував з-за кордону револьюційну літературу і мав серед робітників великий авторитет. Він навчав їх грамоти, читав лекції, влаштовував каси, бібліотеки¹⁹.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 359, 367.

¹⁵ Н. Левенталь. Накануне хождения в народ, М., 1927, стор. 8.

¹⁶ С. Ф. Ковалик. Револьюционное движение семидесятых годов и процесс 193-х, М., 1928, стор. 85.

¹⁷ М. Рудько. До історії револьюційно-народницького руху на Україні. (Слогади М. Лангаса про гурток «чайковців» і «ходіння в народ»),— «Архіви України», 1969, № 5, стор. 69.

¹⁸ С. Мартыновский. Кругок Е. О. Заславского.— Южнороссийский союз рабочих, стор. 70—80; С. Е. Лион. Первая вооруженная демонстрация (По личным воспоминаниям и архивным материалам).— «Каторга и ссылка», 1928, № 8—9 (45—46), стор. 72.

¹⁹ Р. Стеблин-Каменский. Григорий Анфимович Попко. (Опыт биографии).— «Былое», 1907, № 5(17), стор. 183.

Після жандармського погрому в грудні 1875 р. «Південноросійський союз робітників» розпався. Окремі гуртки, що входили до його складу, розчинилися в загальному народницькому потоці. Група лавристів (І. Волошенко, О. Желтоновський, О. Колтоновський, С. Ліон, Г. Попко, Г. Фомічов та інші) прагнула шляхом пропаганди принципів соціалізму підготувати селянство і міський пролетаріат до революції. Її члени вважали, що досягти політичного визволення без соціального перевороту не можна, і доводили необхідність знищення капіталістичного устрою²⁰.

В усіх робітничих гуртках діяли каси, кошти яких складали 5% відрахування від заробітку кожного члена. З них 3% йшло на допомогу арештованим за політичні переконання, а 2% — на купівлю книг та інші потреби²¹. У вихідні дні гуртківці на своїх сходках студіювали дозволену й заборонену літературу. Лекції з історії, фізики, хімії, політичної економії читали студенти (Левитський, Татаров, Іллін та інші)²². Питання, що торкалися діяльності всіх гуртків, погоджувалися їх представниками на спеціальних зборах, які відбувалися щопонеділка у різних місцях. На них бувало від 30 до 150 чол.²³.

Члени пропагандистської групи підтримували постійний зв'язок з Києвом, Харковом та іншими революційними центрами України, а також з Москвою і Петербургом. 1876 р. вони брали участь у Паризькому з'їзді народників-лавристів, на якому делегатом від Одеси був Г. А. Попко²⁴. Особлива увага приділялась організаційному зміцненню старих та створенню нових гуртків, їх ідейному зростанню, вихованню в робітників почуття інтернаціональної єдності, ненависті до експлуататорів і необхідності боротьби за соціалістичну перебудову суспільства.

Активну пропаганду серед пролетарів Одеси вів С. Ліон. Він згуртував навколо себе близько 20 заводських і друкарських робітників, які не задовольнялися лише критикою політичних та економічних умов пореформеної дійсності, а прагнули зрозуміти «хитру механіку» експлуатації в капіталістичному суспільстві. С. Ліон ознайомив їх з економічним вченням Лассалля, політичною економією Мілля та примітками до неї М. Г. Чернишевського. Згодом він висвітлив становище пролетаріату Західної Європи, виклав історію міжнародного робітничого руху. Великий інтерес у гуртківців викликало вчення К. Маркса. Незважаючи на те, що бесіди відбувалися після тяжкого й виснажливого робочого дня, робітники слухали «Капітал» «з великою увагою, жадібно і з насолодою»²⁵. Про їх політичну зрілість і широку обізнаність з західноєвропейським рухом яскраво свідчить той факт, що в сьомі роковини Паризької Комуні вони від імені одеських пролетарів надіслали французьким трудящим вітальну телеграму, сповнену духом інтернаціоналізму і вірою в торжество перемоги: «Одеські робітники,— говорилося в телеграмі,— зібравшись на сходку в достопамятний день проголошення Паризької Комуні, шлють вам, французькі робітники, свій полум'яний братерський привіт. Ми працюємо на своїй батьківщині для тієї ж великої мети, для досягнення якої загинуло в 1871 р.

²⁰ А. Н. Шехтер. Революционная Одесса в 70-х годах.— Южнороссийский союз рабочих, стор. 115.

²¹ Южнороссийский союз рабочих, стор. 175.

²² А. Н. Шехтер. Назв. праця, стор. 116.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, спр. 285, арк. 4.

²⁴ М. П. Рудько. До історії Паризького з'їзду народників-лавристів (грудень 1876 р.)— «Питання історії народів СРСР», вип. 6, Харків, 1969, стор. 147—152, 161—162.

²⁵ С. Е. Лион. От пропаганды к террору. (Из одесских воспоминаний семидесятника).— «Каторга и ссылка», 1924, № 5(12), стор. 17.

на барикадах Парижа стільки ваших братів, сестер, батьків, синів, дочок і друзів»²⁶.

За статистичними даними III відділення Київ і Одеса поступалися лише Петербургу щодо кількості робітників, охоплених соціалістичною пропагандою. Першість серед них посідали залізничники. Пролетарі, виховані в «Південноросійському союзі робітників», гідно продовжували революційні традиції. Так, В. Фігнер, підкреслюючи добру організацію Є. Заславського пропагандистської роботи в Одесі, писала: «Робітники, які виробились під його впливом, були такого рівня, що могли вести дальшу пропаганду самостійно, без участі інтелігенції. Тому революційна традиція на фабриках і заводах в Одесі не переривалася і в другій половині 70-х років; хто б не вів зносини з робітниками, кожен мав готових провідників у робітничу масу»²⁷. Деякі з членів «Союзу», уникаючи жандармського переслідування, змушені були переїхати в інші міста України. Наприклад, С. Наддачин та М. Бубновський продовжували свою діяльність в м. Києві.

В середині 70-х років у Києві існувала група народників (О. Богданович, К. Гриневич, О. Зубковський, М. Колодкевич, М. Лопатін та інші), яка вела пропаганду серед робітників київського вокзалу та Подолу²⁸ і, можливо, розповсюджувала нелегальну літературу (газету «Работник» № 1 за 1875 р., працю П. Лаврова «Громадська служба в майбутньому суспільстві», женецьке видання творів М. Г. Чернишевського «Примітки до політичної економії Мілля», «Промову Петра Алексєєва» тощо), яку було виявлено під час обшуку на квартирі О. Зубковського²⁹.

У 1875 р. і на початку 1876 р. політичні знання в масах ширили також гурток студентів університету, очолюваний І. Ф. Совенком, та київська община «Всеросійської соціально-революційної організації». До останньої входили М. Воронков, Г. Гельфман, М. Млодецький, Н. Подгородецький, О. Хоржевська та інші³⁰. Члени общини використовували газету «Работник», «Историю одного французского крестьянина», а також «Капітал» К. Маркса. Особливо пристрасно відстоював ідею згуртування пролетарів С. Топчаєвський. У середині 70-х років київські робітники уже влаштовували за Дніпром свої сходки, на яких бувало до 150 чол.³¹.

З другої половини 70-х років окремі робітники уже самостійно поширювали революційні ідеї. Приміром, членами народницького гуртка І. Басова (1878 р.) були П. Лобанчук (Гудзь), П. Горський, І. Зубжицький. Останній, працюючи на київському вокзалі, а згодом на заводі «Арсенал», давав читати своїм товаришам книги революційного змісту, в бесідах з ними засуджував самодержавний лад. Революційну роботу І. Зубжицький вів також у Ростові й Таганрозі³². За таку діяльність його було віддано до київського військово-окружного суду. На процесі він доводив необхідність боротьби за свободу, організації робітничих асоціацій тощо³³. Ідейні та революційні переконання І. Зубжицького

²⁶ Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. II, ч. 2, М., 1950, стор. 234.

²⁷ Вера Фигнер. Запечатленный труд, т. 1, М., 1964, стор. 292.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 167, арк. 92 зв.

²⁹ Там же, спр. 168, арк. 91, 103; спр. 198, арк. 150 і зв.; спр. 175, арк. 108 і зв.

³⁰ Там же, ф. 442, оп. 824, спр. 94, арк. 164—170; ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 158, арк. 2—8, 14—15, 22—67, 80—87, 97—102.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 158, арк. 23 зв., 97—102; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 167, арк. 93, 103.

³² ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 52, арк. 276 зв., спр. 53, арк. 8—37; ф. 274, оп. 1, спр. 164, арк. 35—36 зв., 60 і зв.

³³ Там же, ф. 316, оп. 1, спр. 52, арк. 276 і зв.

сформувалися «під впливом тяжкого особистого матеріального становища, спостереження над економічними умовами, в яких перебували робітники», та демократичної і нелегальної літератури³⁴.

Заслугове поваги й мужня поведінка Петра Лобанчука (Гудзя), який під час слідства заявив, що належить «до того товариства, яке прагне змінити державний і суспільний лад», «до партії борців за свободу»³⁵. Його було засуджено до 15 років каторги, але, зваживши, нібито, на каяття, легковажність і загальний розвиток, суд зменшив строк каторжних робіт до 6 років. Довідавшись про таку підступність, П. Лобанчук у заяві до військово-окружного суду писав, що не тільки не кається, «але й говорив, що належу до російської соціально-революційної партії, якій я зобов'язаний як розумовим, так і моральним своїм розвитком. Якщо у фактах звинувачення немає пом'якшуючих обставин, то я скористаюся першим вироком, ніж такою ціною купуватиму собі пом'якшення. Такий вчинок з боку суду вбиває всяку можливість брати будь-яку участь у судовому процесі і ставитись до суду з певною повагою»³⁶. Начальник київського губернського жандармського управління полковник В. Д. Новицький характеризував П. Лобанчука як «особу надзвичайно серйозного і загартованого характеру»³⁷.

Пожвавлення революційної пропаганди у Києві наприкінці 70-х років пов'язане з діяльністю одного з фундаторів «Чорного переділу» М. Р. Попова, який вважав розкол «Землі і волі» великою помилкою, оскільки порушилася єдність у боротьбі з царизмом. Тому він прагнув об'єднати всіх революціонерів, до якої б з фракцій вони не належали. Внаслідок цього у Києві (вересень 1879 р.) виникла велика група, яка встановила зв'язки з Петербургом, Москвою, Одесою, Харковом та іншими містами. Серед робітників, селян, студентів, військових її члени розгорнули широку пропагандистську роботу, а з представниками Одеси вели переговори про створення «Південноросійського робітничого союзу»³⁸.

М. Подревський, що діяв на «Арсеналі», у своїх бесідах розкривав незадовільне становище робітників, факти грубого ставлення до них начальства і вказував на необхідність корінних змін суспільного ладу. Успішна боротьба з урядом, доводив він, можлива лише за умов тісної взаємовиручки і об'єднання в гуртки³⁹. Незабаром на заводі виникла група робітників (до 30 чол.), яким читалися лекції з історії і політичної економії. Вони, як згадував М. Подревський, і склали ядро майбутнього «Південноросійського робітничого союзу».

Група М. Р. Попова мала тісні стосунки й з залізничниками, де працювали слюсар Ф. Філатов, мастильники М. Ромась і Я. Даньков. Саме завдяки їм «вдалося налагодити зв'язки серед залізничних робітників по всій лінії залізниці від Києва до Жмеринки»⁴⁰. Це були висококваліфіковані пропагандисти. Вони читали «Дослідження про природу і причини багатства народів» Адама Сміта, «Соціально-педагогічні умови розумового розвитку народу» Шапова, «Давні общини на Сході і Заході» Мена, «Соціальний рух і політична економія» Дамета. Ці книги та замітки на праці Прудона («Французька демократія»), Жуковського («Політичні й суспільні теорії 16 ст.»), Ложеля («Англія в політичному відношенні») було вилучено поліцією під час обшуку. І

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 52, арк. 276 зв.; спр. 53, арк. 8—37; ф. 274, оп. 1, спр. 164, арк. 35—36 зв., 60 і зв.; ф. 316, оп. 1, спр. 52.

³⁵ Там же, спр. 51, арк. 19, 20; ф. 442, оп. 831, спр. 215, арк. 6.

³⁶ Там же, ф. 316, оп. 1, спр. 51, арк. 81.

³⁷ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 164, арк. 496.

³⁸ М. Р. Попов. Записки землеольца, М., 1933, стор. 48, 225—229.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

⁴⁰ М. Р. Попов. Назв. праця, стор. 235.

хоча вони були дозволені цензурою, однак давали властям підставу підозрювати, що робітники знайомі з особами, які «прагнуть поставити робочий люд на соціальний ґрунт» і закликають до революції⁴¹.

1880 р. у Києві виник «Південноросійський робітничий союз», організаторами й активними діячами якого були Є. М. Ковальська, М. П. Щедрін, О. І. Преображенський, С. М. Богомолец, П. О. Іванов, І. М. Кашинець, Н. А. Геккер, В. Е. Кізер і О. І. Доллер. Між ними існували певні розходження щодо програмних завдань та методів боротьби. Внаслідок цього було вироблено дві програми⁴². Перша ставила перед робітниками завдання економічного перевороту — «передачу землі, фабрик і заводів усьому народові», а також «організацію виробництва асоціаціями». Це мало привести до політичних змін у суспільстві: до такого державного устрою, який надавав би кожній особі право брати участь в управлінні державою та до створення місцевих народних ополчень замість тогочасної армії. Передбачалося ввести також повну свободу особи, слова, сходок, союзів та друку. У боротьбі за втілення цієї програми в життя будь-який союз з буржуазією заперечувався і навіть визнавався «надзвичайно шкідливим для робітників». Основний розрахунок був на власні сили, селянство та почасти на ті фракції соціально-революційної партії, діяльність яких спрямовувалася до економічного перевороту. Незважаючи на ряд хибних положень (визнання фабричного терору, недооцінка страйкової боротьби тощо), у програмі все ж приділялося багато уваги згуртуванню пролетарів для боротьби з капіталізмом і вказувалося, що «головним завданням робітників повинно бути створення робітничої організації». Щоб полегшити соціалістичну пропаганду, рекомендувалося створити каси взаємодопомоги, бібліотеки, випускати газети, навчати робітників грамоти⁴³.

У другій програмі «Південноросійського робітничого союзу» ставилося метою здійснити соціально-економічний переворот знизу. Великого значення надавалося пропаганді серед селян, міських робітників і в армії.

Члени «Південноросійського робітничого союзу» влаштували власну друкарню і готувалися випустити свою газету⁴⁴. Вони розгорнули плідотворну діяльність серед робітників київських підприємств, зокрема «Арсеналу», залізничних майстерень і пароплавства, де створювали гуртки, розповсюджували прокламації. Для піднесення революційної активності трудящих, гуртківці використовували будь-який прояв невдоволення діями адміністрації. Члени «Союзу» виступили на захист життєвих інтересів робітників «Арсеналу». Так, у відозві «От Южного Рабочего Союза инспектору арсеналов» (17 серпня 1880 р.) вони вимагали скоротити робочий день на 2 години, збільшити оплату праці, зобов'язати адміністрацію ввічливо поводитися з робітниками тощо⁴⁵. Там же вказувалося, що у разі невиконання цих вимог начальство буде передане на суд членів «Союзу». Адміністрація задовольнила частину вимог робітників, зокрема скоротила робочий день⁴⁶. Це сприяло зростанню авторитету та рядів «Південноросійського робітничого союзу».

На події 1 березня 1881 р. члени «Союзу» відгукнулися відозвами від 2 та 14 березня. В останній робітники вимагали ввести фабричне

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 13 зв., 19 зв.—20; спр. 188, арк. 267 зв.—268.

⁴² Е. Ковальская. Назв. праця, стор. 103—116.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 830, спр. 382, арк. 5—7.

⁴⁴ Е. Ковальская. Назв. праця, стор. 38; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 830, спр. 382, арк. 54.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 60, арк. 40.

⁴⁶ Там же, арк. 108.

законодавство, запровадити 8-годинний робочий день (для жінок — 6-годинний), заборонити працю дітей до 14 років, надати свободи слова, сходок тощо. Ця відозва виходила за межі повсякденних життєвих вимог і свідчила про зростання свідомості робітників. У відозві від 2 березня 1881 р. київські революціонери відкидали будь-яку думку про досягнення радикальних змін шляхом царевбивства. Вони наголошували, що такий розвиток подій не зарадить народному горю. Лише згуртування усіх трудящих дасть змогу розірвати віковічні кайдани, в яких царизм століттями тримав розум, почуття і волю російського народу⁴⁷.

Після розгрому «Південноросійського робітничого союзу» пропаганду серед київських робітників продовжували народовольські групи В. Бичкова, І. Левинського, П. Гортинського (1880—1882) та О. М. Баха (1882—1883)⁴⁸. До них входили В. Іванов, А. Богданович, О. Урусов, М. Забелло, Л. Залкінд, О. Бах, О. Мушкін та ін. Л. Залкінду серед робітників Південно-Західної залізниці вдалося створити кілька гуртків з 5—6 чол. у кожному. Їх керівники підтримували зв'язки з центральною організацією і часто були засновниками нових робітничих гуртків. Це спричинилося до того, що на початку 1883 р. було розроблено струнку систему їх підпорядкування центральній організації⁴⁹.

Революційна пропаганда народників втягувала в боротьбу з самодержавним ладом робітників різного віку. Так, наприклад, до київського судового процесу (1883 р.) семи народовольців було притягнуто 50-річного В. С. Пироженка, відомого серед революціонерів під кличкою «Дед». «За професією залізничник, маляр — він, — як згадував народоволець О. Бичков, — примикав послідовно до всіх революційних гуртків, що існували в Києві з 1873 р. Його знали всі і він знав багатьох, робив всілякі послуги всім, хто до нього звертався з яким-небудь проханням»⁵⁰. На його квартирі робітники читали заборонену літературу. Тут же вони говорили про те, що змінити становище трудящих можна лише революційним шляхом⁵¹.

Пропаганда соціалістичних (утопічних) ідей серед пролетарів Києва сприяла кращому усвідомленню ними свого економічного й політичного становища. Так, 22 лютого 1880 р. у відповідь на зменшення місячної заробітної плати з 40—50 до 15—20 крб. понад 1,5 тис. робітників київських залізничних майстерень застрайкували і приступили до роботи лише після обіцянки адміністрації задовольнити їх вимоги⁵².

Царський уряд, наляканий розмахом революційної пропаганди народників, мобілізував всі наявні сили російської урядово-поліцейської машини. Зокрема, секретним циркуляром міністра внутрішніх справ від 18 серпня 1881 р. на прокурора Київського військово-окружного суду генерала Ф. Є. Стрельникова покладалася місія «викоренити» революційну пропаганду таємних соціалістичних товариств у південних губерніях Росії. Наділений широкими повноваженнями, він притягнув до дізнання у Києві 69 чол. (в тому числі 24 робітники), а в Одесі — 95. За свідченням прокурора Стрельникова і начальника жандармського

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 232, арк. 67-а, 89.

⁴⁸ Н. О. Коган-Бернштейн, Л. С. Залкінд. Народовольческие организации в Киеве с осени 1880 г. по апрель 1883 г. — Народовольцы после 1-го марта 1881 года, М., 1928, стор. 168.

⁴⁹ Л. С. Залкінд. Воспоминания народовольца. — «Каторга и ссылка», 1926, № 3 (24), стор. 90—94.

⁵⁰ А. Бичков. Дело о революционных кружках 1879—81 г. в Киеве. — «Летопись революции», 1924, № 3(8), стор. 170.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 7, арк. 27.

⁵² Там же, ф. 442, оп. 830, спр. 116, арк. 19—20 зв., 25—27 зв., 30—31.

управління м. Одеси полковника Першина, революційною пропагандою в місті було охоплено близько 300 робітників⁵³.

П. Б. Аксельрод, який дотримувався чорнопередільської програми, зробив спробу організувати в Одесі «Південноросійський робітничий союз»⁵⁴. Після його та Я. Стефановича від'їзду за кордон у місті посилювався вплив народовольців. Влітку 1880 р. М. М. Тригоні вдалося об'єднати багатьох членів робітничих гуртків, що раніше існували в Одесі, в єдину організацію, яка на заводах, фабриках, в майстернях пропагувала революційні ідеї, створювала нові гуртки. Наприклад, один з них виник весною 1881 р. на Молдаванці в артілі теслярів, членам якої Г. Батагов прищеплював думку про революційну перебудову суспільства, внаслідок чого можна буде «поділити землю між селянами і відібрати фабрики від капіталістів»⁵⁵. М. Дрей читав їм лекції з фізичної географії, революційну літературу, розповідав про робітничий рух на Заході тощо. На сходках у Ботанічному саду та на квартирі Г. Батагова робітники вказували на необхідність згуртування для зміни існуючого ладу. Аналогічний характер мали сходки робітничого гуртка К. К. Куртеева⁵⁶. За допомогою одеситів, зокрема Г. Батагова, весною 1880 р. було створено гурток в Херсоні⁵⁷. У 70-х — на початку 80-х років XIX ст. центром революційної пропаганди на півдні Росії була Одеса. Представники її народницьких організацій розгорнули діяльність також в Херсоні, Симферополі, Севастополі, Кам'янці-Подільському, Бердянську і навіть Кишиневі. Революційна робота в місті не припинилася і після «стрельниковського процесу».

На початку 80-х років значним центром революційного руху на Україні стає Харків, де існували чорнопередільські та народовольські гуртки. В той час у місті провадили пропаганду в дусі чорнопередільських програмних настанов О. Затурський, О. Макаренко, П. Забалуєв, М. Мерхелев, М. Іордан. Так, О. Затурський з групою робітників (І. Веденьов, В. Соколов і С. Бронштейн) організував систематичні заняття, на яких вивчалася історія Росії і статті «Прагнучі і жадаючі правди» Пругавіна, «Пролетаріат у Франції та Англії» Шелгунова, «Асоціації» Михайлова, «Основні положення економічної політики від Адама Сміта до нашого часу» Іванюкова. Згодом ці робітники відіграли визначну роль в пропаганді соціалістичних ідей та в створенні нових гуртків⁵⁸. Після від'їзду О. Затурського продовжували його справу О. Макаренко і П. Забалуєв. Вони читали робітникам «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса та інші праці. Харківські чорнопередільці на початку 80-х років мали свою друкарню і випустили кілька прокламацій.

Широку організаційну і пропагандистську діяльність серед робітників розгорнула також народовольська група. Після арешту (1881 р.) більшості членів Виконавчого комітету «Народної волі» Харків перетворився на центр згуртування сил народовольців. У березні 1882 р. туди прибула В. М. Фігнер — єдиний, що залишився на волі, представник Виконавчого комітету. Їй допомагали в роботі А. Немоловський,

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 7, арк. 27; ф. 442, оп. 830, спр. 116, арк. 19—20 зв., 25—27 зв., 30—31; ф. 274, оп. 1, спр. 217, арк. 12 зв.—15 зв.; спр. 224, арк. 234—234 зв., 397—403; спр. 241, арк. 19 зв.—25 зв.; ф. 442, оп. 832, спр. 9-а, арк. 1—11 зв., спр. 361, ч. 1, арк. 8 зв.—15; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, спр. 285, арк. 1—76 зв.

⁵⁴ П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное. Кн. первая, Берлин, 1923, стор. 315—331.

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 д-во, спр. 285, арк. 8.

⁵⁶ Там же, арк. 9.

⁵⁷ Там же, арк. 7; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 227, арк. 225.

⁵⁸ И. Веденев. В харьковских кружках 1882—89 гг. (Воспоминания).— «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 98—108.

В. Іванов, О. Кашинцев та інші. Харківська група також мала свій район впливу — Ростов-на-Дону, Таганрог, Єлисаветград та інші міста. Так, організаторами й головними пропагандистами робітничих гуртків (1883 р.) на заводах Ельворті і Бургардта в м. Єлисаветграді були харківські робітники В. Панкратов і В. Горбунов, які підтримували зв'язок з гуртком народовольців і отримували від нього необхідну літературу: «Асоціації» Михайлова, статті М. Г. Чернишевського, «Становище робітничого класу в Росії» Берві-Флерсвського, «Ремесла і фабрики на Україні» С. Подолинського, «Суть соціалізму» Шефле, «Лекції з політичної економії» Іванюкова тощо. На вимогу В. Панкратова елисаветградські народовольці надрукували на гектографі «Програму робочих, членів партії «Народной воли». В. Горбунов у своїх бесідах з робітниками спочатку говорив про необхідність самоосвіти та влаштування кас, а згодом почав переконувати, що головне завдання — знищити «царське кодло», «взяти заводи і фабрики в руки робітників». Є. Хороманський читав робітникам «Політичну економію» Іванюкова, твори Лассаля, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса та іншу літературу⁶⁰.

У першій половині 80-х років XIX ст. велику популярність серед робітників Харкова, Полтави, Севастополя, Сімферополя та ін. міст України мав народовець П. Антонов. Робітникам, що входили до створеного ним наприкінці 1882 р. гуртка на ст. Люботин Харківсько-Миколаївської залізниці, він доводив, що народ треба готувати до знищення самодержавного ладу. Якщо армія стане на бік народу, який підніметься на боротьбу проти гнобителів, вказував Антонов, уряд буде приречений⁶¹.

Таким чином, революційній пропаганді серед пролетаріату України відводилось значне місце в діяльності народників. Вони, незважаючи на те, що ідейні основи народництва були утопічними і не мали вирішального впливу на вироблення класової свідомості робітників та створення суто пролетарських організацій, все ж допомогли підготувати ґрунт для нового етапу визвольного руху.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 1193, арк. 253 зв., 254 зв.; спр. 1194, арк. 71 зв.

⁶¹ В. И. Сухомякин. Народовольческая рабочая организация на ст. Люботин, Харьковско-Николаевской ж. д.— «Пути революции», 1926, кн. V—VI (8—9), стор. 31—42.

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ЛІКВІДАЦІЇ
ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Влітку 1775 р. за наказом Катерини II Запорізька Січ була зайнята царськими військами. Згодом вийшов маніфест імператриці про її ліквідацію. Однак доля Запорізької Січі була вирішена по суті кількома десятиріччями раніше.

У другій половині XVIII ст., і особливо за часів царювання Катерини II, феодално-кріпосницькі відносини в Росії досягли найвищого ступеня розвитку. Насамперед, це виявилось у дальшому зростанні дворянського землеволодіння, посиленні процесу закріпачення селян тощо. Сама імператриця «подарувала» великим феодалам близько 400 тис. селян, роздала сановникам великі земельні площі. Спеціальними указами 1760 і 1765 рр. селяни позбавлялися будь-яких прав, натомість їх власникам дозволялось засилати кріпаків на каторжні роботи до Сибіру без суду і слідства. Під загрозою жорстоких покарань селянам заборонялося скаржитися на поміщиків.

В. І. Ленін відзначав, що кріпосне право в Росії трималося особливо довго і майже нічим не відрізнялося від рабства¹. Нові для того часу буржуазні відносини пробивали собі шлях з великими труднощами. Їм активно протидіяли соціально-економічні та політичні сили, що виступали на захист феодално-кріпосницької системи. На Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII ст. ці сили репрезентувалися українськими феодалами, зокрема козацькою старшиною, яка вимагала повсюдного утвердження кріпацтва і надання їй прав та привілеїв російського дворянства.

Ось чому в 60-х роках XVIII ст. у вищих урядових колах царської Росії утвердилася соціально-політична концепція про те, що Запоріжжя стоїть на перешкоді зростання і зміцнення дворянської імперії. Саме буття Січі з її вольностями та антикріпосницькою суттю суперечило основним напрямкам внутрішньої і зовнішньої політики уряду Катерини II.

Як і раніше, Запоріжжя у XVIII ст. було осередком соціального протесту пригнобленого люду, залишалось в очах мільйонів селян Російської імперії привабливим місцем волі. Самий факт його існування по-революційному впливав на характер соціально-економічних відносин на Україні і, певною мірою, в Росії, підривав підвалини поміщицько-кріпосницького господарства. Дедалі частіші втечі на Січ не тільки українських, але й російських селян позбавляли поміщицькі маєтки необхідних робочих рук і впливали на рівень феодалного визиску.

У XVIII ст. зберігала свою силу автономія Запорізької Січі, що значною мірою базувалася на давніх традиціях і мала коріння в історичному минулому українського народу. Запоріжжя вже з середини XVI ст. посідало видатне місце в історії українського народу і відіграло провідну роль у визвольній боротьбі проти панування шляхетської Польщі, агресії султанської Туреччини й Кримського ханства, а також в антифеодальних виступах селян. Після Переяславської ради Січ протягом кількох десятиріч впливала на суспільно-політичне життя всієї України.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 423—424.

Політична автономія, самобутній лад Січі, з його демократичними порядками — частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, виборністю старшини (хоч і досить-таки обмеженою), місцевим самоврядуванням, своїм судом,— усе це було певною історичною антитезою самодержавству. Проводячи політику ліквідації автономії України, царський уряд, зрозуміло, не міг обминути і Запоріжжя. Але зовнішньо-політичні та військові інтереси протягом певного часу не дозволяли царизму здійснити його смертний вирок.

Акту знищення Січі передували ряд заходів, спрямованих на обмеження й поступове скасування її автономії. Насамперед це проявилось в активному наступі на Вольності Війська Запорізького, які займали велику територію на південь від річок Тясмина і Орелі*. Назва Вольності Війська Запорізького певною мірою відбивала історичну ситуацію. Санкціонуючи подібне визначення для володінь Запорізької Січі після входження останньої до складу Російської держави, царський уряд тим самим визнавав своєрідність її адміністративно-політичного ладу та автономію. Але, обравши курс на поступове скасування Січі, уряд активізував спорудження фортець і впровадження поселень на її території, що відмежовували Запоріжжя від Лівобережної та Правобережної України. Ці поселення залюднювалися здебільшого іноземцями. Ще 1687 р. за рахунок запорізьких рибництв, пасік та мисливських місць на р. Самарі збудовано Богородицьку фортецю. 1736 р. її було відновлено під назвою Самарського ретраншементу. На лівому березі Дніпра 1699 р. у Кам'яному Затоні зведено фортецю, на яку покладалася функція контролю над Січчю. 1735 р. за 2 км від Січі для утримання козаків «в надлежащем порядке» було збудовано Новосіченський ретраншемент, комендант якого підкорявся тільки київському генерал-губернатору і командував гарнізоном з шести рот піхотинців, артилерійської команди при 6 гарматах². Частина запорізьких земель увійшла до складу створеної у 1754 р. Єлисаветської провінції, а на збудовану ще раніше фортецю св. Єлисавети покладалося завдання перехоплювати селян-втікачів та гайдамаків.

1767 р. Січ у своєму Наказі до Комісії по складанню нового Уложення виклала своєрідну історію наступу на її володіння³. В ньому говорилося про «разорення, образи, смертоубивства», що їх чинили загонами царських військ, а також про поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлисавети, засновані по річках Самоткань та Верблюжна, та слободи Нової Сербії, під які «в ширину і вдовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято». Козаків Бугогардівської і Кодацької паланок, що господарювали на цих землях, вигнали з зимівників⁴. Великих збитків зазнали запорожці при розмежуванні російсько-турецьких кордонів, коли 1746 р. від їх володінь відрізали понад 300 верст степу і Приазовського узбережжя. Тоді ж частину запорізьких земель віддали Донському війську.

Із створенням у 1754 р. між Запоріжжям і Українською лінією нової системи військових поселень так званої Слов'яносербії, Військо Запорізьке, за образним висловом військового писаря Романовського,

* В межах сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Луганської, Херсонської областей.

² В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775, К., 1961, стор. 77—78

³ А. Скальковський. История Новой Сечи, ч. III, изд. 3, Одесса, 1885, стор. 314—327.

⁴ М. Ткаченко. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р.—«Україна», 1926, кн. 2—3, стор. 146—159.

було «все в мешок убрато»⁵. Утверджуючи свої позиції в українських південних степах, царський уряд заснував 1767 р. Новоросійську губернію на базі Нової Сербії, Слов'яносербії, поселень Слобідського та півтора десятка сотень Миргородського, Полтавського та інших лівобережних полків і запорізьких земель по р. Інгул.

Російський уряд наклав свою руку і на Прогної з соляними озерами, якими користувалися запорожці, а також на перевози, що лежали на водних шляхах до Чорного моря і належали Січі. Спершу царські власті віддали їх під нагляд своїх урядовців, а згодом почали відбирати у Коша всі прибутки, що надходили з перевозів.

1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги, що починалася біля о. Хортиця, йшла вздовж кордону Запоріжжя і Кримського ханства до гирла р. Берда біля Азовського моря. Військові інженери-фортифікатори й коменданти гарнізонів по-хижацькому знищували ліси, байраки, розбирали в зимівниках будівлі. На фортштадтах нових фортець поселяли однодворців, пікінерів, зайдів. Під час будівництва царські офіцери засновували на запорізьких землях, крім військових поселень, свої власні слободи з селянами, виступаючи вже як поміщики-кріпосники.

Урядовий наступ на Вольності Війська Запорізького супроводжувався загарбанням козацьких земель українськими і російськими поміщиками, представниками лівобережної та слобідської старшини, монастирями.

Боротьба запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, українських та російських феодалів за збереження своїх прав і володінь досягла апогею в останнє десятиріччя існування Січі. Один з дослідників назвав її «передсмертною поземельною боротьбою Запоріжжя». Він дотримувався демократично-народницьких поглядів і у статті, спеціально присвяченій цьому питанню, відзначав, що вістря цієї борні спрямовувалось проти кріпосництва, оскільки запорізьке козацтво мало «більш справедливий суспільний і громадський лад, ніж самодержавна монархія»⁶.

Опір козаків наступу царизму на їх права і землі проявлявся у різних формах. Часто за негласними розпорядженнями Коша, а іноді і відкритих рішень ради військові команди й окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами фортець, розкидали будівлі, розганяли пости. Сучасник, і, мабуть, очевидець тих подій О. Рігельман в своїй «Літописній оповіді про Малу Росію» описав, як запорожці протидіяли намаганням Молдавського гусарського полку оселитися згідно з указом сенату між рр. Бугом, Дніпром і Самарою⁷. Збройний характер мали також сутички між запорізькими козаками і слобідськими та лівобережними поміщиками, які намагалися заснувати маєтки на землях Січі.

Але козацтво не тільки вдавалося до зброї, але й намагалось здебільшого урегулювати спірні питання мирним шляхом. Багато разів звертався кошовий уряд із скаргами і протестами до царських властей. Писали козаки і малоросійському генерал-губернаторові, військовому командуванню під час війни, самій Катерині II. Депутати з Запоріжжя, що їхали за традиційним «жалуванням» до столиці імперії, під час аудієнції у цариці та вищих сановників завжди звертали увагу останніх на захоплення своїх володінь.

⁵ А. А. Скальковскій. История Новой Сечи, ч. II, изд. 2, Одесса, 1846, стор. 177.

⁶ А. Шиманов. Предсмертная поземельная борьба Запорожья.— «Киевская старина», 1883, т. VII, декабрь, стор. 636

⁷ А. И. Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ч. IV, М., 1847, стор. 30.

Земельні претензії були однією з головних тем Наказу січової старшини, поданого до Комісії по складанню нового Уложенія 1767 р. Говорячи про повернення забраних володінь, вона аргументувала свої вимоги тим, що ці володіння — «іздревле» запорізькі і з ними Січ увійшла до складу Російської держави, посилалась при цьому на історичний документ — «Пункти Богдана Хмельницького». Прохання про вивід царських військ обгрунтовувалося так: ці війська розташовані не на кордоні, а «всередині Запорізької землі», що ж стосується захисту південного пограниччя від нападів з боку Криму й Туреччини, то запорожці «по присяжной своей должности» як охороняли, так і надалі їх охоронятимуть⁸.

Слід зазначити, що у той час царський уряд, дуже зацікавлений у військовій силі запорізьких козаків, формально йшов назустріч вимогам Січі. Так, 1765 р., коли депутація на чолі з кошовим знову подала прохання про знесення із запорізьких земель поселень Нової Сербії та фортеці св. Єлисавети, створена за указом Катерини II урядова комісія з числа державних керівних осіб, вивчивши «ландкарти», визнала, що ці поселення справді розташовані на запорізьких землях. На Січ надійшла грамота Катерини II, в якій цариця не дуже виразно обіцяла запорожцям вирішити справу відповідно до їх прохання. Проте, як зазначалося у січовому Наказі, і ця обіцянка не була здійснена, поселення та слободи «не зведені», а війська не виведені⁹. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Катерина II закликала запорожців, з огляду на військове становище, зберігати *status quo*, відкладаючи розгляд їх прохань до закінчення воєнних дій¹⁰.

Відомо, як «радикально» вирішила цариця земельні суперечки Запоріжжя. «З матернію щедротою» подаючи надію запорожцям, вона доручила своєму офіційному «російському історіографу» німцю Міллеру «науково» довести, що Січ, взагалі, не має ніяких прав на володіння своїми землями. Про це стало відомо запорожцям. Остання їх військова делегація, що прибула на початку 1775 р. до столиці з копіями документів для вирішення земельних справ, повідомляла у Кіш: «Теперь мы сего дошли, что поручено в иностранной коллегии историку немцу, полковнику Миллеру, выписку чинить, с какой уже часть скопиевано и посылается»¹¹.

Дві статті Міллера — «Міркування про запорожців» і «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців», складені за прямим завданням М. І. Паніна, тодішнього керівника внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії, були подані уряду як доповідні записки напередодні зруйнування Січі — 10 травня 1775 р.¹² Оцінки Міллера сповнені нестримної злоби кріпосника та монархіста, виражали офіційні царистські погляди на запорізьке козацтво. Деякі положення, висунуті ним, були згодом використані в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі.

Задовго до зруйнування Січі царський уряд, підтримуваний гетьманом і лівобережною старшиною, дуже обережно став обмежувати демократичні порядки запорізького козацтва. Готувалися проекти ре-

⁸ А. Скальковский. Назв. праця, ч. III, изд. 3, стор. 314—327.

⁹ Там же, стор. 317, 322.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. Коша Запорізької Січі (далі — ф. КЗС), спр. 296, арк. 319.

¹¹ А. Скальковский. Назв. праця, ч. III, изд. 3, стор. 170.

¹² Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве министерства иностранных дел, М., 1846, стор. 46—47.

форм*, що передбачали насамперед ліквідацію виборності старшини і заборону козацьким низам брати участь у радах, запровадження при кошовому отаманові спеціального пристава — царського штаб-офіцера.

Ліквідації самоврядування в сфері виборності старшини домагалася і частина запорізької верхівки. Їй було не до смаку обрання кандидатів на раді, на якій голос козацької маси ще мав неабияку вагу. «Выбор в старшины не от старых и умных людей и не от куренных атаманов зависит, но от упоминаемых сиромых», — доповідав секунд-майор Никифоров, відряджений Леонтьевим на Січ 1748 р.¹³ Проект скасування виборів і призначення старшини урядом розробив військовий писар П. Чернявський. Запорізька верхівка, догоджаючи царським властям, воліла це робити таємно. Чернявський, зокрема, побоюючись розправи козаків, просив не зазначати його прізвища в офіційних документах¹⁴.

У 1753 і 1756 рр. царський уряд видав указ та грамоту про скасування виборів на Січі, у грудні 1762 р. й лютому 1765 р. таке ж рішення ухвалили сходки курінних отаманів. Відтоді на посади обирали здебільшого не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках. Через опір козацьких мас і незгоди в середовищі самої старшини нововведення тривалий час не були реалізовані.

Обмежувалося самоврядування запорозжців і в сфері адміністрації та суду. Це проявилось в передачі Запорізького війська в підпорядкування київського генерал-губернатора, переведенні Січі з відомства колегії іноземних справ до сенату, а 1764 р. — до малоросійської колегії. Взагалі, з остаточною ліквідацією гетьманства на Лівобережжі тиск царизму на права запорізького козацтва ще більше посилювався.

Розглядаючи передумови ліквідації Січі, не можна випускати з уваги суперечності між старшиною запорізькою та лівобережною і слобідською. Останню непокоїло зростання економічної сили запорізької верхівки. До того ж лівобережні і слобідські старшини, перетворюючись на великих феодалів, не могли миритися з тим, що Запорізька Січ і в передостанній чверті XVIII ст. залишилася своєрідним острівцем серед океану кріпосницьких відносин. Тому вони так наполегливо виступали проти Січі, яку енергійно захищали народні маси Лівобережної та Правобережної України, вбачаючи в ній гарантію того, що кріпосництво не пошириться на Запоріжжя — єдиний притулок від панів, національних переслідувань польської шляхти й утисків царських властей.

Запорізька старшина, домагаючись збереження автономних прав Січі, разом з усім козацтвом виступала за право вільного приходу селян, козаків, міщан на Запоріжжя, оскільки разом з багатими козаками широко користувалася у своїх зимівниках і на промислах працею втікачів. Цим пояснюється прагнення її до автономності не тільки в межах Російської імперії, а й самої України, що підтримувалося царським урядом, який використовував запорізько-гетьманські суперечності. Цим, зокрема, пояснюється те, що він спілкувався із Січчю, обходячи гетьманський уряд.

Наступ кріпосників на Січ наштовхувався на опір козацьких та народних мас. Саме запорізька сірома, яка завжди брала найактивнішу

* Такі проекти, зокрема, подавав до сенату київський генерал-губернатор Леонтьев у 1740 та 1750 рр. Останній з них мав назву: «Мнение, коим наилучшим способом порядок в Войске запорожском учредить надлежит» (А. Андреевский. Дела, касающиеся запорожцев (1715—1774 гг.). — Записки Одесского общества истории и древностей, т. XIV, стор. 462).

¹³ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XIV, стор. 457.

¹⁴ Там же, стор. 462—470.

участь в антифеодальних народних рухах на Україні і в Росії, понад півстоліття боролася у складі гайдамацьких загонів проти польської шляхти на Правобережній Україні та українських і російських феодалів. Запорозжці були провідною, найбільш досвідченою у військовому відношенні силою в славнозвісному повстанні 1768 р.—Коліївщині активними учасниками селянської війни в Росії під проводом Пугачова Цікаво, що пугачовські отамани Ємельянов і Стодола побували на Запоріжжі. Після поразки в бою з царськими військами сам керівник повстання також мав намір «пробратися морем до запорізьких козаків»*. Царський уряд понад усе боявся, щоб повстання не перекинулося на Україну.

З поглибленням соціального розшарування козацтва класова боротьба на Запоріжжі ніколи не згасала. Але особливо вона загострилася протягом останнього десятиріччя існування Січі. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. класові суперечності на Запоріжжі загострилися ще більше. Постійні виступи сіроми весь час тримали на сторожі царський уряд, який допомагав старшині придушувати повстання.

Найбільше повстання на Січі, мабуть, як відгук на Коліївщину, відбулося в 1768 р. Воно спалахнуло 26 грудня. Повсталі оволоділи військовою артилерією, випустили ув'язнених гайдамаків, розгромили будинки старшини і багатих козаків. Сірома на короткий час повністю оволоділа Січчю, чинила опір царським каральним військам. Однак сили були нерівні і повстання було жорстко придушене¹⁵. 1769 р. сталося заворушення у Корсунському курені¹⁶. 1770 р. козаки Щербинівського куреня зробили замах на життя кошового отамана Калнишевського. Постійними були виступи запорожців на зимових сторожових форпостах, де незабезпеченість провіантом і фуражем, зловживання та насильства старшин-командирів створювали нестерпні умови служби¹⁷. Зловживання старшини послужило безпосереднім поштовхом до першого виступу запорізьких піхотинців-моряків під час славнозвісної Дунайської експедиції. Значними були заворушення у команді полковника Ковпака 1773 р.¹⁸ Все це, а також допомога запорожців повсталим пікінерам в кінці 60-х — на початку 70-х років XVIII ст. викликала занепокоєння царського уряду¹⁹, який не наважувався скасувати Січ.

Уряд і командування проявляли значну заінтересованість у залученні запорожців до участі у воєнних діях проти Туреччини. За визначенням Ф. Енгельса, стратегія і тактика, організація й озброєння армії перебувають у прямій залежності від соціально-економічного ладу²⁰. Військове мистецтво запорожців, що прославилось на весь світ, розвивалося в своєрідних умовах соціально-економічного і політичного устрою, що утвердився на їх землях. Це визначило його передовий ха-

* Докладніше про участь запорожців у Коліївщині і селянській війні в Росії див.: В. А. Голобуцкий. Гайдамацкое движение на Запорожье во время Колывшинны и восстания под руководством Е. Пугачова.— «Исторические записки АН СССР», т. 55, 1956.

¹⁵ В. Греков. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р.— Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. XI, К., 1927, стор. 209—241.

¹⁶ Ф. Ковтун. Восстание Корсунского куреня.— «Исторический журнал», 1938, № 2, стор. 79—86.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 284, арк. 83; спр. 347, арк. 61, спр. 285, ч. I, арк. 10, 15; спр. 285, ч. II, арк. 120, 146, 195, 209, 255, 317—327.

¹⁸ Там же, спр. 262, 285: ч. I—II; Центральний державний архів військово-морського флоту СРСР у Ленінграді, ф. Довідки адміралтейської колегії з Дунайської експедиції, спр. 147; А. А. Скальковский. Дунайцы.— «Киевская старина», 1885, кн. I, стор. 117—132; О. Рябінін-Склярєвський. Запорізькі бунти дунайців.— Науковий збірник УАН, т. XXVI, К., 1927, стор. 65—88.

¹⁹ К. Гуслистий. З історії класової боротьби в степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст., К., 1933, стор. 276.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 161.

рактер, порівняно з західноєвропейським, зокрема в деяких напрямках стратегії і тактики.

На театрах війни 1768—1774 рр. запорізькі козаки були найбільш ударною, досвідченою, майстерною і мужньою силою іррегулярних військ російської армії, оскільки добре знали тактику турецько-татарських військ. В умовах причорноморських степів рухливій легкій азіатській кінноті, що складала основну силу військ противника, найкраще могли протидіяти саме запорожці, які, здебільшого, виконували роль авангардних, розвідувальних сил російської армії. Росія ще не мала своїх кораблів на Чорному морі, тому важливу роль відігравали козацькі флотилії*. Залучаючи запорожців до участі у війні, царський уряд не тільки хотів використати високі бойові якості їх війська, але й мав намір таким чином відволікти сірому від соціальної, класової боротьби. Катерина II писала Румянцеву: «Мы заблагоразсудили для удержания оных запорожских казаков от разных продерзюстей сим вам предписать всех их, собрав, употребить против неприятеля за вашим россудом»²¹.

Під час війни з Туреччиною запорожці настільки прославилися своєю мужністю й військовою майстерністю, що вищі російські офіцери і сановники вважали за честь записатися до їхніх куренів. Так, у реєстрі Іркліівського куреня зазначено прізвище полководця М. І. Кутузова, командуючих російськими військами П. Паніна, О. Прозоровського²².

За бойові заслуги в кампанії 1770 р. Військо Запорізьке було нагороджене грамотами, а кошовий отаман — золотою медаллю з діамантами. Ряд старшин також був нагороджений золотими медалями²³. Участь запорожців 1771 р. у Дунайській експедиції, що мала не тільки воєнне, але й наукове значення, відзначено грамотою Катерини II. Командуючий першою запорізькою Дунайською флотилією козацький полковник Сидловський та старшини одержали срібні медалі, а близько тисячі членів екіпажу — грошові винагороди²⁴. Запорізьке військо було удостоєно регалій — знамен, бунчуків, а також художньо виготовлених, прикрашених коштовним камінням булав, перначів²⁵.

Вирішальну роль у політиці уряду Катерини II щодо Запорізької Січі відіграла Кючук-Кайнарджійська угода Росії з Туреччиною 1774 р. Остаточо покладений був край татарським нападам на українські землі, нові придбання Російської імперії на Півдні, у причорноморських степах, зміцнили владу царизму на Україні. У вищих урядових колах вважали, що Запоріжжя вже втратило своє значення форпоста в боротьбі з турецько-татарською агресією, а запорізькі козаки не становлять цінності як військова сила*. Ця думка визначила дальші дії уряду.

Очевидно, негайно покінчити із Запоріжжям Катерина II вирішила після придушення селянської війни під проводом Пугачова, яка викликала звирячий жах у неї. Тоді царський уряд жорстко розправився не тільки з повсталими. Хвиля каральних заходів і репресій обрушилася на селянство, козацтво Росії та України, трудящі верстви інших

* Докладніше про участь запорізьких козаків у війні 1768—1774 рр. див.: О. М. Апанович. Запорізьке військо як складова частина російської армії у другій половині XVIII ст.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1953, т. 5.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. Рум'янцева-Задунайського, спр. 63, арк. 1.

²² ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 146.

²³ А. И. Ригельман. Назв. праця, ч. IV, стор. 30.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 285, ч. II, арк. 74, 84, 192, 243.

²⁵ А. И. Ригельман. Назв. праця, ч. IV, стор. 30.

* Події показали, що останнє було помилкою. Згодом уряд був змушений відновити частину Запорізького війська, щоправда, під іншою назвою — Чорноморського.

народів імперії. Тисячі людей в муках було страчено, заслано на каторгу. Кріпацтво набуло диких, бузувірських форм, мало чим відрізняючись від рабства. Царизм придушував будь-які прояви свободолюбства, незалежності, автономії.

Доля Запорізької Січі остаточно була вирішена 23 квітня 1775 р. на так званій раді при височайшому дворі. На ній з проектом ліквідації Січі за допомогою збройних сил виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін. Всесильний володар Південної України, фаворит Катерини II відіграв зрадницьку, підступну роль. Деякий час він загравав з козаками, навіть вписався до Кушівського куреня, одержавши прізвисько Грицька Нечоси (так його називали запорожці з огляду на великі буклі перуки). На Потьомкіна старшина і козаки покладали певні надії, сподіваючись, що він виступить захисником Січі в урядових колах. Але саме він став виконавцем «монаршої волі» і особливо жорстоко розправився з запорізькою вольницею. Про це влучно сказано в народній пісні:

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю ²⁶.

Для операції проти Запорізької Січі були використані війська, що поверталися з російсько-турецької війни. А. Скальковський зазначив їх кількість: 8 полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерних ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків ²⁷. Цими численними силами, з доданим значним артилерійським парком, командував генерал-поручик Петро Текелі, родич Хорвата, управителя Нової Сербії, який проявив таку зажерливість щодо запорізьких земель, що навіть царський уряд за зловживання, насильства і грабунки змушений був віддати його під суд.

Текелі поділив своє військо, сконцентроване біля фортеці св. Єлисавети, на п'ять частин. Перший великий загін, яким він безпосередньо керував, складався з полків: Пермського і Вятського карабінерних драгунських, Охтирського і Острозького гусарських (колишніх слобідських), Орловського, Козловського, Бутирського, Інгерманландського, Навагінського, Копорського піхотних і 5 козацьких. Цей загін мав завдання атакувати запорізьку столицю — Січ. Для наступу на паланки одночасно з кількох напрямків призначалися 3 ескадрони Волоського і Угорського гусарських і 11 ескадронів Єлисаветградського пікінерного полків, а також один донський козацький полк. Під командуванням Г. М. Чорби це з'єднання рушило від р. Сукаглеї-Камишеватой до гирла Домоткані. Загін, очолений Г. М. Лопухіним, у складі Харківського гусарського (також колишнього слобідського), Сибірського, Куринського і Низовського піхотних та 3 донських полків просувався від гирла Інгула до Кизикерменських укріплень (сучасний Берислав). В районі Нового Кодаку та його околиць повинні були діяти під командою графа де Бельмена Інгерманландський карабінерний, 2-й Московський піхотний і два донських полки. В напрямку від Катерининського шанця (сучасний Ольвіополь) до гирла Інгула наступав п'ятий загін, що складався з Астраханського карабінерного, двох козацьких, Молдавського і 12 ескадронів Чорного гусарського полків ²⁸. В разі, коли б запорожці чинили сильний опір, угруповання Текелі мав підтримувати резервний корпус генерал-поручика О. Прозоровського, розташований в Слобідській Україні. Царські війська швидко зайняли Запоріжжя,

²⁶ Історичні пісні, К., 1961, стор. 559.

²⁷ А. Скальковский. Назв. праця, ч. III, изд. 3, стор. 178.

²⁸ Там же, стор. 177—178.

певною мірою завдяки раптовості нападу, а також нечисленності січової залози. Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли. Січ охоронялася тритисячним гарнізоном з 20 невеликими гарматами. Залози в паланках були ще слабкіші.

Рапорт Текелі від 6 червня дає змогу реконструювати картину подій. В похід на запорізьке козацтво царські війська виступили 25 травня. 4 червня, ніде не зустрічаючи опору (козаки, мабуть, і гадки не мали, що це йдуть їх завойовувати), Орловський піхотний полк під командуванням Язикова та загін кінноти, очолюваний Розеном, ніким непомічені, через зимівники, передмістя Гасан-баші і Новосіченський ретраншемент, де стояв царський гарнізон, підійшли до стін січової фортеці. Вартових було знято, артилерію захоплено. Язиков поставив на вулицях передмістя охорону з числа своїх піхотинців. Царські війська блокували також січову гавань на річці Підпільній і оволоділи суднами, що стояли там.

Після цього Текелі послав полковника Місюрева до кошового отамана з вимогою, щоб той прибув до нього. Місюрева довго не допускали до коша (так називали козаки основне, укріплене ядро своєї Січі). Пізніше, як свідчить Текелі, коли запорожці роздивилися, що вони оточені й не мають змоги ні втекти, ні оборонятися, почались переговори з царським полковником. Старшина погодилася виїхати до Текелі. Чотири роти піхоти зайняли кіш. Його залоза була блокована. Наступного дня, 5 червня, за наказом Текелі, з січових сховищ забрали і вивезли у поле боеприпаси, матеріальні цінності й архів запорізької військової канцелярії. Гармати, військовий скарб і частина архіву пізніше були відправлені до Петербурга. За розпорядженням військових властей всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували. Пушкарню засипали, більшість куренів розібрали, а частину використали під склади. Протягом тривалого часу тут, як і на всій території Запоріжжя, перебували царські піхотні, драгунський і Донський козацький полки. Через два роки тільки вали, рови, могили і руїни нагадували про славнозвісну Січ²⁹.

Старшина, курінні отамани і рядові козаки, коли було оголошено «соизволение» Катерини II про скасування Січі, склали зброю. Царський генерал у своєму рапорті не повідомив про старшинську раду з участю духовенства, бо не знав про неї. А саме ця рада після тривалого обговорення вирішила здати Січ без найменшого опору. Нема в офіційному рапорті нічого й про те, що переважна частина рядового козацтва, наявна в той час на місці, мала намір вступити в боротьбу з царськими військами. Пізніше зафіксоване свідчення очевидця подій — столітнього діда, запорожця Коржа³⁰ узгоджується з інформацією, яку містять історичні народні пісні з циклу про зруйнування Січі³¹. З обох цих джерел можна дізнатися, як багато зусиль доклали кошова старшина і запорізький архімандрит, щоб переконати козаків скоритися імператорській волі.

«Небажання проливати християнську кров»³², як вони заявляли, не було єдиною причиною, що спонукала січову верхівку зайняти позицію цілковитої покори. Хоч збройний опір царським військам справді міг закінчитися фатально для запорожців, бо сили були нерівні, та, мабуть, старшина і духовенство керувалися в своїх діях більше тим, щоб не дати зброю в руки сіроми. Ще свіжими в пам'яті були антистаршинські виступи, коли козацькі маси повстали проти власних гнобителів. Їх

²⁹ А. Скальковский. Назв. праця, т. III, изд. 3, стор. 201.

³⁰ Устное повествование Н. Коржа, Одеса, 1842.

³¹ О. М. Апанович. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст.— УІЖ, 1968, № 5, стор. 81—82.

³² Історичні пісні, стор. 557.

гнів для правлячих запорізьких кіл був страшнішим за царські війська. Навіть ціною загибелі Січі вони хотіли уникнути вибуху незадоволення нижчих верств козацтва. До того ж, його верхівка сподівалася зберегти особисті привілеї та багатства поза рамками запорізького ладу. Для значної її частини ці надії здобули реальний ґрунт. Після зруйнування Січі царський уряд наділив деяких старшин офіцерськими чинами, землями та ін. Колишній кошовий отаман Пилип Федорів, осаули Сидір Білий, Логин Мощенський, Ломака, Легкоступ, полковники Андрій Білий, Іван Височин, Челега, Опанас Ковпак, полкові старшини Тимковський, Антон Головатий та інші повністю зберегли свої володіння і одержали офіцерські чини. Декому дали й додаткові землі, зокрема Сидору Білому³³.

Однак вища січова старшина була репресована. Коли кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар з'явилися в таборі Текелі їх зразу ж взяли під варту. Були віддані під суд з конфіскацією майна військовий старшина Андрій Порохня, полковники Чорний, Степан Гелех, Іван Кулик, Іван Гараджа, куренні отамани Осип Паралич, Мойсей Головка та ще ряд начальників.

Найбільше з них постраждав кошовий отаман Петро Калнишевський, до якого з особливим віроломством поставився Потьомкін. Фаворит Катерини II неодноразово підкреслював свою велику повагу до запорізького політичного діяча і полководця, називаючи його «вельмишановним люб'язним своїм батьком», «нерозлучним другом». І саме він згодом розпорядився заарештувати Калнишевського, а потім відправити його та ще двох кошових старшин без суду й слідства у довічне заслання і ув'язнення. Катерина II затвердила пропозиції Потьомкіна словами: «Бути за сим». Про сумну долю колишніх запорізьких керівників не могли довідатися навіть найближчі родичі. Лише значно пізніше дослідники встановили, що кошового Петра Калнишевського заслали у Соловецький, військового писаря Івана Глобу — в Туруханський і військового суддю Павла Головатого — у Тобольський монастирі. Потьомкін наказав створити для них режим суворої ізоляції, а Калнишевського царський сатрап наказав тримати «під неослабною і посиленою вартою солдатів»³⁴. Останній кошовий отаман запорізьких козаків провів чверть століття у нелюдських умовах, по-суті живцем замуrowаний у кам'яному мішку. Помер П. Калнишевський у 1803 р. 113 років від роду в цьому ж монастирі, де він залишався і після «помилування» Олександра I.

Жорстока розправа з Калнишевським, Глобою і Головатим пояснюється тим, що вони репрезентували вищу владу на Січі, її кошовий уряд, були виразниками автономності й самоврядування Запоріжжя. Особливий інтерес викликає постать Калнишевського. Він вірою і правдою служив царському урядові, одночасно захищаючи привілеї запорізької старшини та багатих козаків. Класова позиція кошового визначила внутрішню політику щодо козацьких мас, яку він здійснював. За час його правління на Запоріжжі відбулося кілька повстань і змов, спрямованих проти січової верхівки. Царські війська допомагали придушувати ці повстання. Протягом усієї російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Калнишевський очолював діюче Запорізьке військо, виявляючи неабиякий організаційний і адміністративний хист, талант полководця і особисту хоробрість, а також вміння орієнтуватися в політичній обстановці і надзвичайну дипломатичну гнучкість. Однак царизм

³³ А. Скальковскій. Назв. праця, стор. 204.

³⁴ Г. Г. Фруменков. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі,— *ВІЖ*, 1966, № 1, стор. 122.

не міг простити кошовому отаману те, що він був невтомним і непохитним захисником запорізької автономії, відстоював вольності Війська Запорізького, права Січі, проводив свою лінію щодо гайдамацького руху.

Основна маса козаків після ліквідації Січі була позбавлена прав незакріпаченого землероба або ремісника. На базі зимівників та інших поселень створювалися державні слободи³⁵, жителі яких переводилися у стан військових поселенців, пікінерів та ін. Вони мешкали вже на казенних землях і мали поставляти певну кількість солдатів до царської кінноти. Потім їх зрівняли з державними селянами, обкладаючи важкими грошовими податками (поземельний «оклад», подушний податок тощо), примушуючи на свої кошти утримувати сільську адміністрацію, волосне правління, а також виконувати підводну, шляхову та інші повинності³⁶.

Чимало запорожців потрапили в лабетні кріпосників. Частина козаків не примирилася з новим ладом, що його заводив царський уряд на Запоріжжі, і заснувала Задунайську Січ у степах, які тоді ще належали султанській Туреччині. За агентурними російськими даними, на листопад 1776 р. на землях від Бендер до Дунаю колишніх запорожців налічувалось до 10 тис. чол.³⁷. Але життя втікачів було там дуже тяжким. Через деякий час багато їх повернулося на батьківщину.

Тільки через два місяці після вступу військ Текелі на Запоріжжя, 3 серпня 1775 р., Катерина II сповістила населення своєї імперії про скасування Січі. Підписаний нею маніфест проголошував, що «Сечь Запорожская вконец уже разрушена со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков»³⁸. Автори царського маніфесту зображали козаків у найогиднішому вигляді, вдаючись до грубих наклепів. Але навіть самодержавний уряд відчував потребу якось виправдати свою розправу над ними. За словесною лузгою звичних для височайших повелінь пишної барокової лексики, туманних формулювань, неясних бездоказових, неконкретних звинувачень у «злодейских умыслах» в маніфесті Катерини II проглядає обличчя знівсненої кріпосниці, яка не допускала можливості існування того, що не відповідало соціально-економічній і державно-політичній моделі абсолютистської феодално-кріпосницької держави. «Политическое уродство», «ненстоящее управление» — такими формулами визначалися автономія та самоврядування Січі.

Зазначено в маніфесті й «господарські особливості» на Запоріжжі, які суперечили кріпосницьким відносинам, пануючим в Російській імперії, і становили основу його незалежності від «престолу». Відбився в ньому також і страх царизму перед впливом запорізького способу буття на сусідні землі, що вело до «неминуемой убыли в людях», тобто в кріпаках.

Прагнучи довести «незаконність» земельних претензій запорожців, автори маніфесту фальсифікували історичні факти. Зокрема, вони твердили, що козаки в останні місяці перед ліквідацією Січі самовільно захопили під свої зимівники землі між Дніпром і Бугом, які відійшли до Росії за Кючук-Кайнарджійською угодою 1774 р. Але топографічний опис цього району, складений того ж 1774 р., свідчить, що тут не було

³⁵ Материалы для историко-статистического описания Екатерининской епархии, вып. 1, Екатеринослав, 1880, стор. 312, 313, 432, 445—447, 505.

³⁶ К истории управления Новороссией Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 гг., вып. 2, Екатеринослав, 1905, стор. 129 та ін.

³⁷ А. Д. Бачинський. Народна колонізація Пониззя Дунаю (остання чверть XVIII — початок XIX ст.).— УІЖ, 1964, № 2, стор. 91.

³⁸ А. И. Ригельман. Назв. праця, ч. III, стор. 318.

турецьких або татарських поселенців, «проте запорожці досить зимівників мали»³⁹. Під час останнього наскоку на українські землі в 1768 р. татари багато їх спалили.

Після ліквідації Січі її земельні володіння, увійшовши до складу Новоросійської та Азовської губерній, потрапили до рук великих російських і українських феодалів. Сама Катерина II подарувала своїм сатрапам казкові за розміром маєтки із «запорізької спадщини». Зокрема, один з авторів маніфесту генерал-прокурор князь О. С. Вяземський став володарем 200 тис. десятин землі разом з колишньою столицею козацтва — Січчю, яка відтоді мала нову назву — Покровської фортеці. Згодом цей маєток був проданий німцю барону Штігліцу. В запорізьких степах запроваджувалися кріпосницькі поміщицькі господарства, колонії іноземців, яким надавалися всілякі пільги.

Всупереч усім зусиллям царизму не вдалося змести з лиця землі пам'ять про Запорізьку Січ. Народ, дуже болісно сприйнявши звістку про знищення останнього бастиону вільності від кріпацтва, в своїй усній творчості зберіг спомини про неї та її загибель. Зруйнування Запорізької Січі знайшло всебічне і цілком вірне висвітлення в циклі історичних пісень. Народ розглядав цей акт як наступ царського уряду на життєві права українського козацтва і селянства, як дальше посилення гніту. Як і документи, пісні свідчать, що загарбання запорізьких земель почалося ще задовго до ліквідації Січі, коли на її землях засновувались військові поселення та поміщицькі слободи⁴⁰.

Пам'ять народна зафіксувала й те, що потерпіли передусім низи українського населення: «Наробили сіромахам превеликої скорботи», зате — «Ой утішались пани сенатори і меншії генерали, що одібрали в запорожців землі та й володіють самі»⁴¹. Ініціатора скасування запорізького козацтва — імператрицю Катерину II — народ називав «клятою бабою»⁴². В одній з пісень вказується, що винуватцями падіння Січі були не так царські генерали, як «наші пани». Можливо, тут маються на увазі, насамперед, лівобережні та правобережні українські феодалі⁴³.

В народних піснях засуджується також повна покори позиція старшини, відзначається готовність запорізьких низів виступити проти царських військ, а також говориться про різну долю січової верхівки й рядового козацтва після зруйнування Січі. Трудящі верстви населення України висловлювали сподівання, що історія запорізького козацтва ще не закінчена: «Зруйнували Запоріжжя, — колись буде треба»⁴⁴.

Відомо, з якою повагою ставився В. І. Ленін до усної творчості народних мас, до їх оцінок історичних подій. Зокрема, в своїй праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції» Володимир Ілліч наводить слова народної пісні про ліквідацію Січі:

Гей, царице Катерино, що ти наробила?
 Степ широкий, край веселий панам роздарила.
 Гей, царице Катерино, змилуйся над нами,
 Віддай землю, край веселий з темними гаями⁴⁵.

Історичній концепції народних мас протистоїть дворянська великодержавна російська та українська історіографія. Її представники — О. Шафонський, Д. Бантиш-Каменський, А. Скальковський⁴⁶ у своїх

³⁹ Записки Одесского общества истории и древностей российских, т. VII, стор. 181.

⁴⁰ Історичні пісні, стор. 552, 557.

⁴¹ Там же, стор. 552, 571.

⁴² Там же, стор. 570.

⁴³ Там же, стор. 565.

⁴⁴ Там же, стор. 558, 560, 565, 568.

⁴⁵ Див. В. І. Л е н і н. Твори, т. 13, стор. 361.

працях, написаних після ліквідації царизмом всіх залишків автономії України, повністю виправдовують цю політику. Ряд буржуазних істориків, зокрема так званої державної школи, вбачаючи в козацтві «деструктивну силу», також схвалювали зруйнування Січі. Такої думки, зокрема, дотримувався найвидатніший представник цього напрямку С. М. Соловйов.

В поглядах великого українського поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка на козацтво було багато спільного з народною оцінкою. Відзначаючи соціальні суперечності на Запорізькій Січі, Кобзар одночасно таврував кріпосницьку колоніальну гнобительську політику царизму на Україні.

Російські революціонери-демократи, визнаючи видатну роль запорізьких козаків у визвольній боротьбі українського народу та наявність демократичних рис у суспільно-політичному устрої Січі, засуджували політику самодержавства щодо України. Так, М. О. Добролюбов пов'язував заходи царизму по обмеженню самоврядування козацтва з придушенням урядом Катерини II повстання Пугачова та посиленням у країні феодально-кріпосницького гніту⁴⁷.

Як рудимент буржуазних висновків слід розглядати погляди М. О. Рожкова, викладені ним у праці, яка була видана в перші роки Радянської влади⁴⁸. Погоджуючись з буржуазно-націоналістичною концепцією про безкласовість запорізького суспільства, Рожков цю безкласовість пояснював архаїчністю форм соціальної структури козацтва, а тому ліквідацію Січі вважав необхідною і прогресивною.

Видатним внеском в історіографію Запорізької Січі були дослідження академіка Української РСР Д. І. Яворницького, зокрема його праці, присвячені історії запорізьких вольностей, топографії Січі, джерелам про неї, а також діяльність по збиранню матеріальних пам'яток козацтва. Спадщина вченого стала цінним здобутком радянської історіографії, яка з принципіально нових наукових позицій марксистсько-ленінської методології досліджує історію Запорізької Січі.

Велику увагу приділено цій проблемі в працях українського історика В. О. Голобуцького. Він, зокрема, вважає однією з головних причин ліквідації Січі те, що царизму не вдалося перетворити запорожців у знаряддя своєї внутрішньої політики по зміцненню кріпосницького ладу, як це сталося на той час з іншими козацькими військами⁴⁹.

Історична оцінка запорізького козацтва знайшла своє відображення в партійних і урядових документах. Зокрема в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС, відзначається прогресивна роль Січі у визвольній боротьбі українського народу. В 1965 р. Рада Міністрів УРСР, вказавши на велике значення Запорізької Січі в історії двох братніх народів — українського і російського, ухвалила спеціальне рішення про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з життям і героїчними подвигами запорожців.

⁴⁵ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, М., 1846; Д. Бантыш-Каменский. История Малой России, М., 1822; А. Скальковский. История Новой Сечи, ч. I, II, III, изд. 3, Одесса, 1885. Володіючи протягом 60 років унікальним архівом Нової Запорізької Січі (1734—1775 рр.), А. Скальковський у своїх працях наводив з нього багато документів, зокрема з останньої справи про ліквідацію Січі (ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 365, арк. 1—136).

⁴⁷ Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений в трех томах, т. 2, М., 1952, стор. 483.

⁴⁸ Н. А. Рожков. Русская история в сравнительно-историческом освещении, т. IV, М., 1928, стор. 35.

⁴⁹ В. О. Голобуцкий. Запорізька Січ в останні часи свого існування, К., 1961, стор. 406—407.

Повідомлення

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТУРКМЕНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Історичні корені дружби між туркменським і українським народами сягають далеко вглиб віків. З утворенням Київської Русі — цієї історичної колиски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського — зміцнювалися торговельно-економічні зв'язки з Середньою Азією. Торговельні шляхи, зокрема з Хорезма, йшли через огузькі і башкирські степи, а також морем, через півострів Мангишлак. Про торгівлю Київської Русі з середньоазіатськими народами свідчать численні клади з східними, і зокрема середньоазіатськими монетами, знайдені на території стародавньоруської держави. Торговельно-економічні зв'язки між Середньою Азією і східноєвропейськими країнами, Україною зокрема, існували і в середньовічні часи.

Наприкінці 80-х років минулого століття Туркменістан був приєднаний до Російської імперії. Незважаючи на намагання царизму затримати економічний розвиток Середньої Азії, зберегти її як аграрно-сировинний придаток Центральної Росії, Туркменістан внаслідок об'єктивних закономірностей вступив на шлях прогресивного економічного розвитку. Дуже складними були умови для взаємозв'язків між окремими народами царської Росії — цієї «тюрми народів». І все ж, навіть в тяжких умовах дореволюційної Росії існували фактори зближення народів, в першу чергу — спільність їх історичної долі, спільна боротьба проти соціального і національного поневолення.

Після приєднання Туркменії до Росії, царський уряд, намагаючись створити собі опору у завойованій країні, почав переселяти в Закаспійську область (так іменувалась на той час Туркменія) селян з центральних чорноземних губерній Росії й України, де особливо відчувався земельний голод. Утворення поселень в цій області йшло досить швидко. Вже до 1909 р. їх було 27, де проживало 5 тис. чол. З них більше чверті населення (1500 чол.) припадало на два українські поселення — Олексіївське і Полтавське, розташованих на кордоні з Афганістаном поблизу станції Кушка¹. Тут були вихідці з Полтавської, Київської, Волинської та інших українських губерній.

Землі для селян-колоністів царський уряд забирав у місцевого населення, зганяючи його з насиджених місць на посушливі, неродючі ділянки, навмисно розпалюючи ворожнечу між ним і переселенцями. Але ці спроби царизму розпалити національну ворожнечу часто ні до чого не приводили. Про це свідчать повідомлення місцевих представників царської адміністрації, в яких зазначалося про зростаючу взаємодопомогу корінного населення і переселенців².

¹ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, стор. 155.

² П. А. Шмачков. Крестьянское переселение в Туркестан (1867—1917). Автореферат кандидатской диссертации, М., 1962.

Освоєння Закаспійської області об'єктивно мало прогресивний вплив на економічний, політичний і культурний розвиток туркменського народу, як і інших народів Середньої Азії. Економічні наслідки виявилися передусім у розвитку землеробства: вирощувались нові культури (овес, картопля, цукровий буряк), для обробки землі замість сохи і мотики запроваджувався плуг, широкого застосування набула коса, з допомогою якої кочові племена, що переходили до осілого життя, успішно заготовляли корми для худоби на зиму.

У політичному відношенні наслідки цього впливу позначилися на зростанні аграрного руху. Російські та українські селяни, які мали вже певний досвід боротьби з поміщиками і куркулями, передавали його місцевому селянству. А це в свою чергу сприяло зміцненню їх дружби.

З кінця 80-х років XIX ст. активізуються наукові і культурні зв'язки між українським і туркменським народами. Велику роль у цьому відіграли видатні діячі української науки, літератури і мистецтва.

Так, у 1891 р. до Ташкента було заслано під нагляд поліції, як політично «неблагонадійного», відомого українського історика, етнографа і археолога Дмитра Івановича Яворницького, який і тут не припиняв своєї наукової діяльності в галузі історії й археології. Ознайомившись з культурою та історичним минулим середньоазіатських народів, Д. І. Яворницький склав «Путівник по Середній Азії від Ташкента до Баку в археологічному і етнографічному відношенні», приділивши велику увагу в ньому Туркменії, описові її природи, історичних, архітектурних та археологічних пам'яток, етнографічній характеристиці її жителів — текинців. Він детально знайомить читачів із стародавнім центром середньоазіатської культури містом Мервом та навколишніми фортецями Султан-Санджар, Байрам-Алі та іншими³.

Після повернення на Україну вчений працює над перевиданням своєї тритомної «Історії запорізьких козаків». Відмічаючи деякі спільні риси в побуті українського козацтва і туземного населення автор, за його словами, доповнює свою «Історію» «зовсім новими даними, здобутими... під час тривалого перебування його в Середній Азії»⁴.

Значним вкладом у туркменське літературознавство були праці російського і українського історика-сходознавця, філолога і перекладача Агафангела Юхимовича Кримського, присвячені історії і літературі арабських країн, Ірану, Турції та інших. У цих працях порушується також і питання історії та літератури туркменського народу.

Неоціненне значення для народів Середньої Азії мають наукові праці і практична діяльність видатного українського мікробіолога і епідеміолога Данила Кириловича Заболотного. Більше чверті століття присвятив він вивченню і боротьбі з чумою, холерою та іншими епідемічними захворюваннями, що протягом століть були страшним лихом простого народу на всій земній кулі і особливо на Сході. Починаючи з 1897 р. він займався всебічним вивченням чуми і причин її виникнення в Індії, Монголії, Китаї та інших країнах. З цією ж метою виїжджав у південно-східні райони Росії і суміжні з ними області Середньої Азії. У 1912 р. Д. К. Заболотний відвідав Астраханську губернію і Туркменію для організації боротьби з епідемією чуми.

З українських поетів, у творчості яких відбилися мотиви дружби між українським і туркменським народами, слід згадати талановитого українського поета, революційного демократа Павла Арсеновича Грабовського. Тема інтернаціонального єднання трудящих звучить в одній

³ Д. И. Эварницкий. Путеводитель по Средней Азии от Ташкента до Баку в археологическом и этнографическом отношении, Ташкент, 1893.

⁴ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, издание II, исправленное и дополненное, М., 1900, предисловие от автора.

з його ранніх поем — «Текінка»⁵, написаній у 1886—1887 рр. Розповідається в ній про романтичне кохання українського козака Омелька, що перебував в Туркменії під час завойовницького походу, і місцевої дівчини — текінки, яка стала жертвою національних і релігійних забобонів. Засуджуючи кровопролитні загарбницькі війни царського уряду в Середній Азії, поет підкреслює, що ворожнечу між народами сіяли царські колонізатори та пануюча місцева верхівка і що перепоною на шляху до єднання між людьми стояли релігійні забобони, патріархальні, консервативні пережитки.

На кінець XIX ст. припадає і знайомство туркменського народу з українським театральним мистецтвом. Українські театральні трупи, що мандрували по всій Росії, нерідко заїжджали і в Середню Азію, де завжди зустрічали дружній, теплий прийом. Так, наприкінці 80-х та у 90-х рр. у Закаспії і Туркестані перебувала невелика трупа Л. Т. Лучицького, до репертуару якої входили п'єси видатних українських драматургів, письменників і поетів: «Назар Стодоля» Т. Г. Шевченка, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Дай серцю волю, заведе в неволю», «По ревізії» М. Кропивницького та інші.

Справжньою сенсацією було перебування в Середній Азії у 1894—1898 роках відомої української театральної трупи О. Суслова і О. Суходольського. Після успішних її виступів у Тбілісі у 1895 р. слава про неї розійшлась по всьому Закаспійському краю, її навперобій запрошували до Ашхабада, Самарканда та інших міст.

Виступи української трупи в Середній Азії знайомили місцеве населення з такими перлинами української драматургії, як «Безталанна» і «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Циганка Аза» М. Старицького, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського та іншими, з талановитими українськими акторами та їх темпераментною, повною народної мудрості і гумору грою, з чудовими ансамблями. У місцевій пресі зазначалося, що від українських вистав «повіває чарівною свіжістю села, енергією юності, теплотою весни»⁶. Високої оцінки одержала гра акторів, завдяки якій прості люди села перетворювалися «на перли художньої краси... Їх радощі і горе стають глядачеві не тільки зрозумілими, а й близькими, як свої особисті, викликаючи подекуди у найчествіших людей слезу співчуття. Саме такими постали перед нами, — продовжувала далі газета, — усі ці Возні, Чуби, Хоми, Назари та інші сини й дочки України»⁷.

Справжньою школою інтернаціональної дружби була загальноросійська революційна боротьба пролетаріату та селянства за своє соціальне і національне визволення. В ході цієї боротьби більшовики Туркменістана зуміли об'єднати представників різних національностей — туркменів, росіян, вірменів, грузин, українців та інших і повести їх слідом за великим російським народом на штурм самодержавства і капіталізму.

В. І. КІЗЧЕНКО

* * *

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила перед трудящими України й Туркменії, як і перед всіма народами нашої країни, широкі можливості для економічного, суспільно-політичного та культурного співробітництва.

⁵ П. А. Грабовський. Твори в двох томах, т. I, Оригінальні поезії, переклади, переспіви, К., 1964.

⁶ Український драматичний театр, т. I, К., 1967, стор. 271, 280, 281.

⁷ Там же.

Представники українського народу разом з трудящими інших народів брали участь у встановленні Радянської влади в Туркменії, боролися за визволення туркменської землі від англійських інтервентів і місцевих експлуататорів. В Туркменії служив і воював з басмачами відомий український поет Платон Воронько. Земляк великого Тараса Шевченка, уродженець с. Яблунів Канівського повіту Черкаської області Ісидір Кіндратович Каллениченко — учасник боїв за встановлення Радянської влади в 1917—1918 рр. у м. Мари. Він працював Надзвичайним комісаром цього міста. У липні 1918 р. разом з Наркомом праці Туркестану Павлом Гарасимовичем Полторацьким був розстріляний контрреволюціонерами. Іменем І. К. Каллениченка названа одна з центральних вулиць м. Мари.

Дружба, що загартувалася в боях, зміцнювалася у процесі будівництва соціалізму. Російська Федерація, Українська РСР та інші республіки допомагали Туркменській РСР зробити стрибок від патріархально-феодального ладу до соціалізму. Збулося передбачення В. І. Леніна, який писав, що з «допомогою пролетаріату передових країн відсталі країни можуть перейти до радянського ладу і через певні ступені розвитку — до комунізму, минувши капіталістичну стадію розвитку»⁸.

Трудящі України надсилали в Туркменію різноманітну промислову і сільськогосподарську продукцію, одержуючи від неї бавовну, каракуль та інше.

Найбільшим випробуванням морально-політичної єдності радянських народів була їх спільна боротьба проти фашизму. Український народ буде в віках з вдячністю згадувати братерську допомогу всіх народів нашої країни, яку одержав він в роки боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Під час визволення української землі невмирущою славою вкрили себе воїни-туркмени. При форсуванні Дніпра велику мужність виявили Герої Радянського Союзу Худайбергенів Джуманіяз з далекого Ташауза, Агалієв Аллаберди з Кара-Кала, Азалов Клічніяз з Мари, Аннаєв Ораз з Кизил-Арвата та багато інших воїнів-туркменів⁹. У боях за визволення Чернігова героїчно боровся кавалерійський ескадрон під командуванням марійця лейтенанта Гургена Мирзоевича Арзуманова. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На схилах свього Дніпра заховано воїна-туркмена цього ескадрону Героя Радянського Союзу Джумагалі Калдикараєва¹⁰.

У ході відбудови народного господарства, зруйнованого фашистами, значну допомогу одержала наша республіка від туркменського народу. Тільки в 1943 р. туркменські колгоспники відправили в підшефні колгоспи України багато худоби, плугів, різноманітного сільгоспінвентаря, засіяли 1590 га зернових у фонд допомоги, а урожай був відправлений у визволені райони¹¹. Залізничники Туркменії обладнали і оснастили у визволених районах України депо, 4 водокачки, 5 розподільчих диспетчерських станцій, вагоноремонтний пункт, вокзал¹².

Ще більше зміцніла дружба і співробітництво в роки завершення будівництва соціалізму, у період комуністичного будівництва. Разом з усіма народами нашої країни український народ вніс посильний внесок

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

⁹ «Україна», 1969, № 4, стор. 3.

¹⁰ «Туркменская искра», 3 квітня 1965 р.

¹¹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 118.

¹² «Коммунист Украины», 1966, № 5, стор. 79.

у відбудову столиці Туркменії, яка постраждала в результаті стихійного лиха. Багато підприємств України відправляли в Ашхабад будівельні матеріали, обладнання.

Гаряче відгукнулись трудящі України на заклик партії розгорнути соціалістичне змагання в боротьбі за виконання замовлень для об'єктів всесоюзного значення, що будувалися в країні. Для будівництва каналів і зрошувальних систем Туркменії трудящі України виготовляли землерийні машини, крокуючі екскаватори, підйомні механізми для шлюзових затворів, труби, спеціальні металоконструкції, башенні крани, унікальні бетономішалки, різні профілі прокату, будівельні матеріали, цемент, толь, скло і т. д.¹³ Колектив Ново-Краматорського машинобудівного заводу, наприклад, виготовляв для Туркменської РСР крокуючі екскаватори. На будівельних майданчиках братньої республіки добре зарекомендували себе львівські автонавантажувачі. Ремонтно-механічні майстерні будівельників-іригаторів оснащувались верстатами та інструментами, виготовленими на заводах Харкова, Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Ворошиловграда, Жданова та інших міст республіки.

Багато підприємств України раніше строку відсилали свої вироби в братню Туркменію. Наприкінці 1952 р. робітники Харківського машинобудівного заводу «Червоний Жовтень» достроково відправили два агрегати для виготовлення цегли¹⁴, а колектив Слов'янського керамічного заводу — два вагони метлахських плиток¹⁵. У травні 1952 р. Слов'янський завод будівельних машин на місяць раніше строку на адресу Туркменського каналу відправив потужну бетономішалку¹⁶. Внесли свій вклад у будівництво іригаційних об'єктів і вчені України. Проектні організації та інститути Києва, а також інших міст республіки брали участь в складанні проекту Каракумського каналу. Колектив Київського центрального проектно-конструкторського бюро Міністерства річкового флоту СРСР розробив і передав братній республіці проект потужного самохідного парому для перевезення вантажів на будівництво каналу через Аму-Дар'ю. Цілий ряд важливих питань, пов'язаних з удосконаленням залізничної сітки Туркменії, вирішили вчені Дніпропетровського інституту залізничного транспорту спільно з працівниками Дніпродіпротрансу¹⁷.

Важко знайти таку дільницю в народному господарстві республіки, де б не працювали українці. Давно вже в братній республіці працює академік АН Туркменської РСР Герой Соціалістичної Праці, селекціонер, доктор біологічних наук І. К. Максименко. Серед представників 36 національностей, які брали участь у спорудженні Каракумського каналу багато було й українців. Там працював випускник Київського гідромеліоративного інституту Володимир Дмитрович Сумець. Уряд присвоїв йому звання заслуженого будівельника Туркменської РСР. Багато років працював на будівництві головним технологом тресту заслужений іригатор Валентин Гаврилович Пазенко, який також приїхав туди після закінчення київського інституту. Від Аму-Дар'ї до Мургаба пройшов начальник земснаряду Григорій Калібаба, який за високі трудові показники нагороджений в 1958 р. орденом Трудового Червоного Прапора.

¹³ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-920, оп. 2, спр. 76, арк. 218.

¹⁴ «Сталинское племя», 18 грудня 1952 р.

¹⁵ ДОДА, ф. Р-920, оп. 2, спр. 76, арк. 51.

¹⁶ «Правда Украины», 24 травня 1952 р.

¹⁷ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-1860, оп. 1, спр. 81, арк. 15.

Один з магістральних газопроводів — Середня Азія — Центр проєктував колектив київського інституту «Діпрогаз». Київські спеціалісти також створили проєкт газової магістралі, яка пройде від Байрам-Алі до Безмеїна¹⁸.

Разом з туркменами, росіянами, грузинами, азербайджанцями та представниками інших національностей працюють українці на Красноводському нафтоперегонному заводі. Дружба між ними сприяє підвищенню продуктивності праці, впровадженню винаходів. Так, раціоналізаторська група у складі старшого оператора Героя Соціалістичної Праці туркмена Ашир Аширова, росіянок Валентини Таранкової і Ганни Бикової, українця Миколи Долженка і азербайджанця Багіра Мамедова розробила і впровадила у виробництво в 1967 р. раціоналізаторську пропозицію, що допомогла на одній із атмосферних установок збільшити випуск продукції в два рази¹⁹.

Між окремими промисловими підприємствами України і Туркменії почали встановлюватися творчі контакти, в основі яких лежить обмін передовим виробничим досвідом, взаємодопомога. Характерними у цьому відношенні є зв'язки між гірниками. 1952 р. бригада українських гірників допомагала своїм колегам у Туркменії встановлювати обладнання на одному із рудників братньої республіки²⁰. Узи дружби об'єднують трудівників двох міст братніх республік — Нової Каховки і Нєбіт-Дагу²¹.

Почали встановлюватися контакти і між колгоспниками. Велику популярність на Україні завоювала туркменська виноградна лоза. В 1955 р. партію садженців винограду «кара-ізіюм» і «тербеш» одержали з Ашхабадської області колгоспники Криму²².

В 1950—1951 рр. юнаки та дівчата України активно підтримали туркменську молодь, яка виступила ініціатором вищесаджання лісосмуг навколо каналів, і посадили в полезахисних смугах, парках і на вулицях республіки понад 17 млн. дерев і кущів²³.

Науковці АН Туркменської РСР в травні 1967 р. зустрічалися з робітниками Дніпропетровського шинного, Нікопольського, Південно-трубного заводів, гірниками Богданівського кар'єру і Чкаловської збагачувальної фабрики тресту «Орджонікідземарганець»²⁴.

Все більше зміцнюються дружні зв'язки між Україною і Туркменією в процесі суспільно-політичного життя. Кращі сини і дочки братніх республік входять до лав Комуністичної партії Радянського Союзу. Представлені туркмени і в Комуністичній партії України — на 1 січня 1968 р. їх нараховувалось 47 чол.²⁵ Трудящих братніх республік об'єднують Ради, профспілки та інші союзні громадські організації.

Яскраво проявляються братні почуття під час проведення всенародних свят. В 1954 р. всі народи нашої країни урочисто відзначали 300-річчя воз'єднання України з Росією. В Туркменії тоді виступали лектори, які розповідали про боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення, про історичне значення зміцнення дружби трудящих Росії і України, про досягнення УРСР. В Туркменській державній бібліотеці імені Карла Маркса, в міських і сільських бібліотеках були організовані книжкові виставки творів класиків української літератури і радянських українських письменників, у республіці

¹⁸ «Вечірній Київ», 4 лютого 1967 р.

¹⁹ «Вільна Україна», 5 вересня 1967 р.

²⁰ «Правда України», 28 травня 1953 р.

²¹ «Наддніпрянська правда», 16 лютого 1969 р.

²² «Радянська Україна», 9 квітня 1955 р.

²³ ПА ІП ЦК КП України. ф. 7, оп. 6, од. зб. 2133, арк. 336.

²⁴ «Зоря», 26 травня 1967 р.

²⁵ «Радянська Україна», 30 червня 1968 р.

проводилися урочисті ювілейні вечори. Народні майстри «Туркменкилимсоюзу» виготовили в дар Україні великий художній килим з зображенням Богдана Хмельницького²⁶.

З великим суспільно-політичним піднесенням відзначили всі народи нашої країни 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під час піввікового ювілею встановлення Радянської влади на Україні в Київ на святкування прибули делегації від усіх союзних республік. Делегація Туркменської РСР, перебуваючи в Києві, зустрілася з багатотисячним колективом Дарницького шовкового комбінату. Мітинг, який відбувся там, перетворився в яскраву демонстрацію дружби народів СРСР.

Про свою республіку, досягнення її економіки, науки і культури розповідали українським братам члени делегації Туркменської РСР, які брали участь влітку 1968 р. в фестивалі «Ленінська дружба народів» на Закарпатті²⁷. Це були теплі зустрічі представників братніх народів, які завдяки ленінській національній політиці досягли великих успіхів у боротьбі за комунізм.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

* * *

Вже з перших днів після перемоги Великого Жовтня, розвиваючи свою соціалістичну змістом і національну формою культуру, народи Радянської країни здійснюють тісне спілкування в духовному житті. Початок взаємоознайомленню трудящих України й Туркменії у галузі культури було покладено партійною і радянською періодичною пресою. На сторінках українських і туркменських газет і журналів друкувалися статті і повідомлення з історії та культури братніх радянських народів. Згодом виникають і інші форми культурних зв'язків. Так, на ознаменування 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка в Туркменії в 1939 р. вперше видається туркменською мовою «Кобзар» у перекладі (з російського видання) Г. Аширова²⁸.

На початку 30-х років встановлюються особисті контакти між діячами культури України і республік Середньої Азії. В 1930 р. на відкриття Турксибу їздили українські письменники І. Сенченко і В. Мисик, а слідом за ними групові та індивідуальні подорожі в середньоазіатські республіки здійснили інші літератори і митці України²⁹. На матеріалі поїздки до Середньої Азії поет В. Мисик опублікував дві збірки віршів — «Турксиб» і «Будівники», а також дві книги нарисів. У довоєнні роки сюжети з життя туркменського народу відображені у віршах Т. Масенка «Наша Азія» (1933 р.), в оповіданні М. Шумила «Прокурор республіки» (1938 р.).

Культурне єднання радянських народів зміцніло і розширилось в дні Великої Вітчизняної війни. В цей час значний інтерес до України, її історії, культури її народу виявляють туркменські літератори Кара Сейтлієв, Рахмет Сейдов, Бекі Сейтаков, народний поет Ата Саліх. Вони пишуть ряд творів, присвячених українському народові, перекладають туркменською мовою твори літераторів України.

У Туркменії перебували українські літератори Агата Турчинська, Ярослав Шпорта, Ю. Дольд-Михайлик. Оволодівши туркменською мовою, Агата Турчинська переклала присвячені Україні вірші туркменських поетів Д. Халдурди «Дніпро» і Р. Алієва «Українській дівчині». 1942 р. в перекладі туркменською мовою видається твір А. Турчинської

²⁶ «Правда України», 21 травня 1954 р.

²⁷ «Закарпатська правда», 8 серпня 1969 р.

²⁸ Співдружність літератур. Бібліографічний покажчик, Харків, 1969, стор. 524.

²⁹ Братерство народів — братерство культур, К., 1960, стор. 197.

«Тарасова гора». В роки війни українським поетом Я. Шпортою був написаний вірш «Туркменському поету Рухі Алієву», пройнятий почуттям дружби між народами радянської країни.

1941 р. в Ашхабаді відновила свою роботу евакуйована сюди київська кіностудія художніх фільмів. Тут було створено фільм «Партизани в степах України» за однойменною п'єсою О. Корнійчука. 1942 р. туркменською мовою видано твори О. Довженка — «Ніч перед боєм» і «Одступник»³⁰.

Під час Вітчизняної війни в Туркменії знаходились також українські композитори А. Штогаренко, Ю. Мейтус і А. Зноско-Боровський. А. Штогаренка було обрано відповідальним секретарем Спілки композиторів Туркменії. Ю. Мейтус разом з туркменським композитором А. Кулієвим створив на тему Вітчизняної війни оперу «Абадан». 1944 р. Ю. С. Мейтусу було присвоєно почесне звання заслуженого діяча мистецтв Туркменської РСР. Разом з композитором В. Мухатовим національний балет «Акпамик» на тему туркменської народної казки і симфонічну сюїту на тему балета написав А. Зноско-Боровський.

В роки Вітчизняної війни в Туркменію було евакуйовано українські вузи — Одеський університет, Одеський педагогічний інститут, Харківський гідрометеорологічний інститут, Мелітопольський інститут механізації сільського господарства, що злився з Ашхабадським сільськогосподарським інститутом. Одеський державний університет у Байрам-Алі (районний центр Марійської області) провів прийом на перші курси шести факультетів. У 1943/44 навчальному році в університеті навчалось 450 чол.³¹

Існування і розвиток вогнищ української культури на туркменській землі в тяжкі роки війни сприяло дальшому зміцненню непорушної дружби двох братніх народів.

Значно розширилося співробітництво трудящих України й Туркменії в повоєнні роки. Цьому сприяв розвиток перекладацької діяльності.

М. Горький у своєму листі до редактора азербайджанської колгоспної газети Г. Мамедлі писав: «Ідеально було б, якби кожний твір кожної народності, що входить в Союз, перекладався на мови всіх інших народностей Союзу. В цьому разі ми всі швидше навчилися б розуміти національно-культурні властивості і особливості один одного, а це розуміння, звичайно, дуже прискорило б процес створення тієї єдиної соціалістичної культури, яка, не стираючи індивідуальних рис обличчя усіх племен, створила б єдину, величну, грізну і оновлюючу весь світ соціалістичну культуру»³².

У повоєнні роки перекладачі Радянської України зробили здобутком українського народу кращі твори авторів з братніх республік СРСР, зокрема туркменських авторів. Перекладено українською мовою і видано поезії класика туркменської літератури Махтум-Кулі, твори сучасних літераторів: Х. Ісмаїлова («Син двох батьків», 1960 р.), А. Кашутова («Коло підніжжя Копет-Дагу», 1957 р.), Б. Кербабаєва («Айсолтан з країни білого золота», 1957 р.; «Батир», 1958 р.; «Вирішальний крок», 1953 р.; «Небіт-Даг», 1961 р.), Г. Мухтарова («Честь сім'ї», 1953 р.), Н. Сариханова («Остання кибитка», 1953 р.), вірші К. Тангрикулієва, а також народну казку «Ярти-Гулок»³³.

Слід відзначити велику і благородну діяльність щодо популяризації в нашій республіці творчого здобутку кращих сучасних літераторів

³⁰ Співдружність літератур, стор. 522.

³¹ Вища школа Української РСР за 50 років, частина перша (1917—1945 рр.), К., 1967, стор. 299, 300, 302; частина друга, стор. 299—300.

³² М. Горький. Собрание сочинений в тридцяти томах, М., 1955, стор. 365—366.

³³ Співдружність літератур, стор. 395—396.

союзних і автономних республік, національних округів нашої Вітчизни, яку проводить редакція збірника «Сузір'я», що почав виходити в ювілейному 1967 р. Вже в першому його випуску опубліковані твори туркменських авторів — Б. Кербабаєва, А. Ковусова, А. Хаїдова, К. Курбансаханова, А. Агабаєва, А. Атаджанова, Д. Мулдагалієва і Н. Джумасова³⁴.

Водночас широкі читацькі кола Туркменії мають можливість ознайомитися рідною мовою з кращими творами української класичної спадщини, а також з доробком сучасних письменників і поетів України. Туркменською мовою вийшли поема П. Грабовського «Текінка» (1966 р.), твори Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, Г. Бойка, О. Вишні, О. Гончара, О. Донченка, Н. Забіли, Л. Письменної, В. Собка, збірка «Голос українських поетів», «Українські народні казки». Популярність здобула також книга С. Ковпака «Від Путівля до Карпат», що вийшла в світ в туркменському перекладі в 1955 р.³⁵

У післявоєнний період тема дружньої Туркменії посідає чільне місце в українській літературі. Агата Турчинська підготувала цикл віршів і поему «На туркменській землі», де оспівується Герой Радянського Союзу туркмен Курбан Дурди, який бився на Україні, і партизан Гельди, що загинув у брянських лісах. У поемі «Пісня про Сурай» поетеса вивела образ туркменської дівчини, яка віддала всі свої коштовності державі в ім'я перемоги над фашизмом. Агата Турчинська — автор роману «Мій друг Ашхабад».

Туркменському народові присвячено твори Є. Кривенка «Там, де була тиша» і «Каракумська поема», а також поезії Л. Забашти, П. Дорошенка. Класику туркменської літератури присвятив свій вірш «Слов про Мактумкулі» Я. Шпорта³⁶.

На основі туркменського мелосу композитор Ю. Мейтус в спів-авторстві з туркменським композитором Д. Овезовим створив оперу «Лейла і Меджнун» за романом класика туркменської літератури XVIII ст. Нурмухамеда Индалиба³⁷, а в 1946 р. закінчив роботу над «Туркменською симфонією». Ю. Мейтусом написана також симфонічна поема «Пам'яті героя Айдогди Тахирова» і опера «Махтумкулі», як глядачі з великим задоволенням зустріли на сцені Ашхабадського театру опери і балету. Автору в знак вдячності і братерської дружби були подаровано бюст і видання віршів Махтумкулі³⁸.

1961 р. трудящі нашої країни відзначали сторіччя від дня смерті Т. Г. Шевченка. В атмосфері дружби і великого інтересу до творчості українського поета відзначалася ця знаменна дата трудящими Туркменії. В Ашхабаді відбулися урочисті збори, на яких з доповіддю про життєвий і творчий шлях поета виступив К. Сейтлієв. Учасники зборів продивилися фільм, присвячений Т. Г. Шевченку. Вечори пам'яті великого сина українського народу відбулися по всій республіці, було видано великий збірник творів Т. Г. Шевченка³⁹.

В одному з своїх віршів народний тахір Туркменістану Ата Саліх звертаючись до Т. Шевченка, писав:

Мій побратиме, знай: вірші твої незгасні,
Вони давно живуть в туркменським домі краснім
По всіх краях ідуть із вуст в уста,—
Твій віщий вірш навек безсмертним став.

³⁴ «Сузір'я», 1967, № 1.

³⁵ Співдружність літератур, стор. 523—524.

³⁶ Історія української радянської літератури, К., 1964, стор. 376.

³⁷ Ю. М а л ы ш е в. Очерк творчества Ю. Мейтуса, М., 1962, стор. 43.

³⁸ «Радянська Україна», 27 січня 1963 р.

³⁹ Всенародна шана, К., 1967, стор. 300.

Широко відзначала громадськість Туркменії і 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. 9 березня 1964 р. в Центральному лекторії Ашхабада відбувся ювілейний вечір. В культурно-освітніх установах, учбових закладах, на підприємствах проводилися літературні вечори, присвячені пам'яті великого сина українського народу. Широко відзначила цю ювілейну дату і преса Туркменії⁴⁰.

Процес культурного співробітництва українського і туркменського народів характеризується також дальшим зміцненням і розвитком творчого спілкування в галузі науки і народної освіти. Науковці України й Туркменії все частіше беруть участь у симпозіумах, конференціях і нарадах, де спільно вирішуються актуальні наукові проблеми, обмінюються інформацією, спільно працюють над розробкою важливих тем.

Виключно важливе значення для забезпечення дальшого неухильного піднесення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі мало взаємне вивчення вчителями передового досвіду організації навчання і виховання підростаючого покоління. Так, педагоги України уважно вивчали чудовий приклад знатної ланкової колгоспу «Коммунист» Каахинського району Туркменської РСР Герої Соціалістичної Праці Айнабет Бегенчевої, яка виступила з ініціативою особисто взяти участь в організації суспільно-корисної праці учнів і, керуючи їх роботою на шкільних ділянках, навчити школярів вирощувати високі врожаї, майстерності колгоспної праці. Почин туркменської колгоспниці був підхоплений і на Україні. Голова колгоспу «Радянське село» с. Ляшки Лебединського району на Сумщині Герої Соціалістичної Праці Семен Руденко став ініціатором створення в своєму селі шкільних ділянок високого врожаю і сам взявся керувати роботою учнів на них. В с. Крисине Богодухівського району на Харківщині з такою ж ініціативою виступив Герої Соціалістичної Праці, голова колгоспу «П'ятирічку за чотири роки» Ф. Гайдамака⁴¹.

Важливою формою співдружності радянських народів у галузі культурного розвитку стало кооперування у підготовці спеціалістів для народного господарства країни. Після закінчення Великої Вітчизняної війни вузи України почали випускати спеціалістів, які одержували призначення в інші союзні республіки, зокрема в Туркменію. Так, уже в 1948 р. на роботу в Туркменську РСР виїхали випускники київського фінансово-економічного інституту та київського інституту кіноінженерів.

В 1964/65 навчальному році на Україні тільки в вузах республіканського підпорядкування навчалося близько 1400 юнаків і дівчат, надісланих за цільовим призначенням з інших республік. Серед них було багато студентів з Туркменії⁴².

Слід відзначити, що ряд випускників українських вузів, які виїхали працювати в Туркменію, стали там відомими науковцями. Академіком АН Туркменської РСР обрано випускника українського вузу В. Нікітіна, завідуючим кафедрою виноградарства Туркменського сільськогосподарського інституту призначено О. Рудневу⁴³ та ін.

Розвиток і поширення співробітництва двох братніх народів в усіх галузях духовної культури суспільства — народній освіті, літературі і мистецтві, науці, культурно-освітній роботі сприяє взаємопроникненню і взаємозбагаченню національних культур, дальшому піднесенню і розквіту багатонаціональної радянської культури.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

⁴⁰ Всенародна шана, К., 1967, стор. 448—449.

⁴¹ «Радянська освіта», 2, 9 липня 1948 р.

⁴² Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 4849, оп. 1, спр. 2401, арк. 18; спр. 2407, арк. 152, 156; спр. 2522, арк. 28—29.

⁴³ Вища школа Української РСР за 50 років, Частина друга, стор. 496.

ПРО ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ У ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР

В. П. ШКВАРЕЦЬ, Б. Д. ЛАНОВИК

До встановлення Радянської влади кадри робітничого класу в цукровій промисловості західноукраїнських земель поповнювалися переважно за рахунок іноземців. Місцеві жителі мали право працювати лише чорноробами. Після возз'єднання цих земель з Радянською Україною все докорінно змінилося. Народна влада приділяла велику увагу підготовці висококваліфікованих кадрів на місцях, відкриваючи школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), механізації сільського господарства, курси підвищення кваліфікації тощо. Значну допомогу у підготовці кадрів подавали спеціалісти з східних областей республіки, які ділилися досвідом своєї роботи, передавали свої знання учням безпосередньо на виробництві¹. Наприклад, на початку 1940 р. на Ходорівському цукрозаводі почали діяти тримісячні курси технімімуму для облікових працівників. 1941 р. було створено школу ФЗН, на утримання якої держава асигнувала 12,3 тис. крб.²

Але напад фашистської Німеччини на Радянський Союз перервав цей процес. Після визволення західних областей України від окупації довелося починати все спочатку. Адже, скажімо, на Бабино-Томахівському цукрозаводі у 1944 р. працювали переважно вихідці з навколишніх сіл, які вперше прийшли на завод. Не вистачало майстрів цукроваріння, хіміків та інших спеціалістів. У той час найпоширенішими формами підготовки робітничих кадрів були індивідуальне (до кваліфікованого робітника прикріплюючи учнів) та бригадне (кілька учнів включали до складу кращих виробничих бригад) навчання.

Для підвищення кваліфікації робітників діяли школи передового досвіду та різні виробничо-технічні курси, де можна було освоїти нову техніку, технологію, передові прийоми й методи праці, оволодіти суміжною спеціальністю. Інженерно-технічні працівники відвідували семінари. Важливе значення мало також навчання (вечірнє й заочне) робітників і службовців у вузах та технікумах.

У перші повоєнні роки західні області УРСР спиралися переважно на свої сили, готуючи необхідні кадри на курсах, що діяли при краще оснащених цукрових заводах, наприклад, при Городенківському цукрокомбінаті³. Але уже з 1946 р. їм на допомогу прийшли трудящі східних областей країни. Так, на цукрозавод «Поділля» приїхали працювати випускники Сумського технологічного технікуму, Вінницького енергетичного, Уманського будівельного і т. д.

Наприкінці 1945 р.— на початку 1946 р. за направленням Головцукру сюди прибуло ще 175 спеціалістів, демобілізованих з Радянської Армії⁴. З них на номенклатурні посади було зараховано 69 чол. На той час у Львівському цукротресті уже працювало 85 спеціалістів з вищою, та 67 з середньою спеціальною освітою. Отже, проблему інженерно-технічних кадрів було майже вирішено⁵.

Але з 1948 р. почалося розширення виробництва, що знову викликало нестачу кваліфікованих кадрів, зокрема спеціалістів з вищою освітою.

¹ Філіал Львівського обласного державного архіву у м. Самборі (далі— ФЛОДАС), ф. р-455, оп. 5, спр. 2, арк. 20. 3; Радянська Буковина, 1940—1945 рр. Документи і матеріали, К., 1967, стор. 84.

² ФЛОДАС, ф. р-455, оп. 5, спр. 3, арк. 166; спр. 6, арк. 4.

³ Тернопільський обласний державний архів (далі— ТОДА), ф. р-641, оп. 1, спр. 11, арк. 47.

⁴ Там же, арк. 185.

⁵ Архів Львівського бурякоцукротресту. Звіт про роботу з кадрами за 1945—1946 рр., оп. 1 п/с, спр. 51, арк. 1, 2, 4, 7, 25, 26, 41.

1950 р. підготовка кваліфікованих кадрів на цукрозаводах значно поліпшилася. Так, до 1 липня підприємства Львівського тресту підготували 512 і дали змогу підвищити кваліфікацію 806 робітникам⁶. Але давалася взнаки погана матеріально-технічна база заводів, відсутність кваліфікованих інструкторів виробничого навчання, нестача спеціальної літератури тощо.

Підготовкою водіїв для заводів цукротресту займалася Полтавська автошкола, яка організувала при Хрещатинському комбінаті спеціальні курси (на них навчався 31 чол.), у Львові 22 чол. оволодівали професією старших кагатників і 3 — машиністів залізничного транспорту. Трактористів для бурякоцукротресту готували Лозовська і Півнінківська школи механізації, де навчалось 19 чол. Усі вони вчилися з відривом від виробництва. Але підготовка й перепідготовка робітничих кадрів цукрової промисловості не завжди здійснювалася планомірно, у відповідності з потребами виробництва. Безперервно збільшувалася кількість спеціалістів з вищою освітою. 1955 р. їх було 141⁷.

Важливу роль у зміцненні кадрів цукрової промисловості відіграли будівельно-монтажні управління (БМУ), що прибули у західні області України для спорудження різних об'єктів. Після закінчення будівництва частина робітників цих організацій залишалася працювати на цукрових заводах. Наприклад, 1954 р. 64 робітники Кельменецького БМУ пішли працювати на Городоцький цукрозавод Хмельницької області. 1956 р. з БМУ-4 на цукрозавод «Поділля», після його реконструкції, перейшло 216 робітників і 5 інженерно-технічних працівників, а з липня суди було відряджено з інших БМУ і цукрозаводів на 2—3 місяці ще 215 кваліфікованих робітників та ІТР⁸.

1957 р. з Львівського цукротресту виділився Чернівецький, до якого ввійшли підприємства Чернівецької, Івано-Франківської і Дрогобицької областей, оснащені здебільшого новим устаткуванням. У Львівському ж тресті залишилися переважно невеликі з застарілим обладнанням підприємства Тернопільської, Львівської, Ровенської і Волинської областей. Тому для останнього Хрещатинський (60 чол.), Ходорівський (30 чол.) і Самбірський (30 чол.) заводи Чернівецького тресту готували 120 спеціалістів для роботи на Хоростківському і Козівському цукрозаводах, що мали стати до ладу в 1958—1959 рр.⁹

Зростання у західних областях республіки мережі цукрових заводів викликало потребу в кадрах. Виконуючи постанову жовтневого (1960 р.) Пленуму ЦК КП України «Про заходи щодо дальшого поліпшення добору, підготовки й виховання кадрів», управління цукрової промисловості Львівського раднагоспу в травні 1961 р. скликало широку нараду керівників підприємств, на якій обговорювалися питання підготовки кадрів¹⁰. З метою поліпшення системи середньої спеціальної освіти було вирішено, що учні Чернівецького індустріального технікуму та Виноградівського політехнікуму проходять практику на Бовшівському, Городенківському, Зарожанському, Кельменецькому, Хрещатинському і Чернівецькому цукрових підприємствах¹¹.

Система профтехосвіти вже не могла забезпечити заводи цукрової промисловості кваліфікованими кадрами, тому при них відкривалися

⁶ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. р-154, оп. 1, спр. 55, арк. 4.

⁷ Архів Львівського бурякоцукротресту, оп. 1 л/с, спр. 09—07, арк. 7, 106.

⁸ ТОДА, ф. р-1725, оп. 1, спр. 35, арк. 28; спр. 37, арк. 118; оп. 2, спр. 136, арк. 13, 14.

⁹ Архів Тернопільського бурякоцукротресту, спр. 02/6, арк. 38.

¹⁰ Волинський обласний державний архів, ф. р-1539, оп. 1, спр. 80, арк. 3.

¹¹ Архів Тернопільського бурякоцукротресту, спр. 02—5, арк. 87—88.

школи підвищення кваліфікації, вивчення передового досвіду, виробничо-технічні школи, курси суміжних професій, створювались учбово-курсові комбінати. Велике значення для підвищення кваліфікації робітників мали різні форми політичної освіти.

Протягом семирічки багато висококваліфікованих кадрів для цукрової промисловості підготували вузи західних областей республіки. Так, у вересні 1964 р. з Тернопільського бурякоцукротресту на стационарі навчалось 164 чол. і заочно 58 чол. У 1965 р. 27 чол. підвищували кваліфікацію в заочному інституті харчової промисловості і 19 чол.— у Київському технологічному інституті харчової промисловості. Кілька чоловік заочно навчалися в аспірантурі¹². Із 198 спеціалістів з вищою освітою, що працювали у тресті, 45 здобули її протягом 1961—1964 рр.¹³

Одним з головних джерел поповнення кадрів цукрової промисловості були випускники загальноосвітніх шкіл, які під час навчання проходили на цукрових заводах виробничу практику і одержували спеціальність слюсаря. Наприклад, у Тернопільській області 1964 р. таких учнів було 173, в Чернівецькій — 161. Того ж року в Тернопільському бурякоцукротресті було трудовлаштовано 315 випускників¹⁴. Для підвищення їх кваліфікації адміністрація підприємств з 1965 р. щороку направляла певну кількість юнаків і дівчат на різні курси, виплачуючи їм 50% тарифної ставки і надаючи гуртожиток¹⁵.

У роки семирічки серед працівників цукрових заводів значного розмаху набуло заочне навчання. Наприклад, 1965 р. по Тернопільському тресту вузи закінчили 10 чол. (9 інженерно-технічних працівників і 1 робітник), а технікуми 36 чол. (16 робітників та 20 інженерно-технічних працівників). 1966 р. у вузах навчалось 142 чол. (86 інженерно-технічних працівників і 56 робітників), а в технікумах — 191 чол. (75 інженерно-технічних працівників і 116 робітників)¹⁶.

Однією з характерних особливостей цукрових заводів є те, що в них працюють здебільшого сезонні робітники. Тому, щоб зберегти кадри, в Тернопільському тресті, наприклад, після закінчення сезону цукроваріння кваліфікованих робітників не звільняли, а відряджали в розміщені поблизу будови¹⁷. Цьому сприяло також встановлення ряд пільг для тих робітників, що працюють на цукрових заводах повний сезон.

Складним було становище з забезпеченням цукрових заводів західних областей республіки кваліфікованими кадрами економістів і бухгалтерів. Наприклад, у Тернопільському тресті 1965 р. працювало 13 економістів (потрібний був 141), з них мали вищу освіту 14, незакінчену вищу — 7, середню спеціальну — 41, загальну середню — 3; 40 чол. були практиками. Правда, у вузах навчалось 7 чол., у технікумах — 5, підвищувало кваліфікацію — 7¹⁸. Ще складнішим було становище з бухгалтерськими кадрами. 1965 р. у тресті працювало 55 бухгалтерів-практиків, які закінчили лише курси. Перепідготовку вони проходили з відривом від виробництва у центральній школі Вінницького учбового комбінату ЦСУ, а кваліфікацію бухгалтера промислового обліку здобували без відриву від виробництва в Тернопільській серед-

¹² Архів Тернопільського бурякоцукротресту, спр. 02—5, т. 1, арк. 75, 218; т. арк. 15.

¹³ Там же, спр. 02—3, т. 2, арк. 79.

¹⁴ Там же, спр. 02—5, т. 2, арк. 88—91, 189.

¹⁵ Там же, спр. 2/4, т. 1, арк. 23, 45; т. 2, арк. 73; т. 3, арк. 27.

¹⁶ Там же, спр. 2/4, т. 2, арк. 102.

¹⁷ Там же, спр. 02—3, т. 1, арк. 14.

¹⁸ Там же, спр. 2/4, т. 1, арк. 130.

ній бухгалтерській школі¹⁹. 1966 р. для підготовки висококваліфікованих спеціалістів — бухгалтерів-економістів промисловості і сільського господарства та фінансово-кредитної системи у Тернополі відкрився факультет Київського інституту народного господарства, де нині навчається понад 2 тис. студентів.

Найхарактернішим прикладом формування кадрів на цукрових заводах, що здавались в експлуатацію останнім часом, є велетень цукрової промисловості республіки — Кременецький цукровий завод (потужність 50 тис. ц цукрових буряків на добу). Його будівництво розпочалося в середині 1962 р. Підготовка спеціалістів здійснювалась на цукро заводах Тернопільського бурякоцукротресту силами заводу за рахунок асигнувань по кошторису капітального будівництва²⁰. Кадри некваліфікованих робітників комплектувались переважно на місці, але для пуску заводу 50 чол. кваліфікованих робітників було переведено з інших підприємств: з них 15 чол. з Тернопільського тресту, а решта з Вінницького і Хмельницького. Крім того, 37 чол. кваліфікованих робітників пройшли підготовку на Засільському цукро заводі, 50 — на цукрокомбінаті «Хрещатик», 18 — на цукрокомбінаті «Поділля»²¹. Значна частина кадрів поповнилась за рахунок колишніх будівельників, які пройшли підготовку на спеціальних курсах цукровиків²².

До встановлення Радянської влади на Західній Україні житлово-побутові умови робітників цукрових заводів були надзвичайно погані. Вони жили переважно в бараках та сараях, у яких підтримувати навіть елементарні санітарні умови не було ніякої можливості — адже в бараці площею понад 200 м² жили десятки сімей²³. Трудящі були позбавлені медичного догляду. Через відсутність шкіл їх діти не мали можливості вчитися. За Радянської влади сталися докорінні зміни. При кожному цукро заводі є школи, дитячі дошкільні заклади, медамбулаторії, клуби, спортивні майданчики.

У повоєнний час на цукрових заводах західноукраїнських областей значного поширення набуло соціалістичне змагання за виконання і перевиконання виробничих планів, поліпшення культури виробництва тощо. Підвищенню продуктивності праці та ефективності виробництва значною мірою сприяло запозичення досвіду соціалістичного господарювання заводів східних областей республіки.

1947 р. трудящі Львівського цукротресту за заклик лєнінградців і алтайців достроково виконати виробничий план до 30-ї річниці Великого Жовтня розгорнули боротьбу за збільшення сировинних ресурсів для цукрової промисловості. 1949 р. вони підхопили почин робітників Московського Краснопресненського цукро-рафінадного заводу ім. Мантуліна про економію сировини, матеріалів і зниження втрат на виробництві. Тоді з 2455 постійних робітників тресту 1066 були стахановцями і 651 — ударниками праці²⁴. У 1952 р. Городенківський цукрокомбінат, беручи участь у Всесоюзному соціалістичному змаганні підприємств цукрової промисловості, виконав план випуску валової продукції на 101,6%²⁵. 1949 р. за одержання високих врожаїв цукрових

¹⁹ Архів Тернопільського бурякоцукротресту, спр. 2/4. т. 1, арк. 176—177; спр. 2/1, арк. 44, 45.

²⁰ Матеріали Кременецького цукро заводу. Звіт про виробництво продукції за 1965—1966 рр., стор. 4.

²¹ Архів Тернопільського бурякоцукротресту, спр. 2/4, т. 1, арк. 31, 33—34.

²² Так споруджувався гігант цукрової промисловості (з досвіду швидкісного будівництва Кременецького цукро заводу), Одеса, 1966, стор. 16.

²³ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 262, оп. 1, спр. 752, арк. 6.

²⁴ ЛОДА, ф. р-154, оп. 1, спр. 55, арк. 10.

²⁵ Радянське Прикарпаття (1939—1959 рр.), Документи і матеріали. Ужгород, 1964, стор. 330—331.

буряків 12 чол. з Львівського цукротресту були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, 9 чол. нагороджено орденами Леніна, 68 — орденами Трудового Червоного Прапора, 658 чол. — медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку»²⁶.

Однак в організації соціалістичного змагання мали місце й недоліки, що стримувало підвищення продуктивності праці, зростання ефективності цукрового виробництва. Зокрема, через відсутність кваліфікованих економістів економічний аналіз роботи підприємств часто підмінявся лише зіставленням досягнутих результатів²⁷. Це призводило до затушовування допущених хиб.

Якісно новим етапом у соціалістичному змаганні було виникнення руху бригад і ударників комуністичної праці. Уже 1958 р. на підприємствах Львівського цукротресту працювали 43 бригади комуністичної праці. Розгортання соціалістичного змагання створювало широкі можливості для успішного виконання семирічного плану та боротьби за виконання завдань нової п'ятирічки.

До возз'єднання з Радянською Україною на західноукраїнських землях було 9 цукрових заводів, на кожному з яких працювало від 150 до 850 постійних робітників²⁸. 1968 р. на 26 цукрозаводах, підпорядкованих Львівському і Тернопільському бурякотрестам, було 26,77 тис. робітників²⁹. На підприємствах Львівського бурякоцукротресту працювало 15,07 тис. чол., а на підприємствах Тернопільського — 11,7 тис. чол.

Із зміцненням кадрів підвищувалися виробничі показники підприємств. Їх потужність за 1939—1968 р. зросла з 101,2 тис. *ц* до 541 550 *т* переробки цукрових буряків на добу³⁰. Посівні площі під буряки протягом 1940—1967 р. збільшилися з 31,3 тис. *га* до 341,9 тис. *га*, валовий збір цукрової сировини зріс з 191 тис. *ц*, до 90 289 тис. *ц*, а виробництво цукру-піску — з 83 тис. до 1085,2 тис. *т*³¹.

²⁶ Архів Львівського бурякоцукротресту, оп. 1 л./с, арк. 20.

²⁷ ФЛОДАС, ф. р-2225, оп. 1, спр. 70, арк. 26.

²⁸ Ровенський обласний державний архів, ф. р-233, оп. 1, спр. 8, арк. 1; ІФОДА ф. р-262, оп. 1, спр. 495, арк. 38, 48, 83; ф. 263, оп. 1, спр. 164, арк. 39; ТОДА, ф. 28; спр. 3; оп. 307, арк. 25; ЛОДА, ф. 47, оп. 1, спр. 345, арк. 44; оп. 2, спр. 1803, арк. 13.

²⁹ Архів Тернопільського бурякоцукротресту, спр. 2/4, т. 2, арк. 92; Матеріал Львівського бурякоцукротресту. Балансовий розрахунок додаткової потреби робочої сили на підприємствах і будівельних організаціях тресту.

³⁰ М. М. П а л а м а р ч у к. Свеклосахарное производство УССР, К., 1964, стор. 41. Ежегодник сахарной промышленности за 1964—1965 промышленный год, М., 1967, стор. 180.

³¹ Підраховано за даними статистичного довідника «Україна за 50 років (1917—1967 рр.)», К., 1967, стор. 252—253, 244.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ ЄДНОСТІ НАРОДУ Й АРМІЇ В 1933—1941рр.

І. А. МАТВІЄНКО, П. М. КОТЕЛЕВСЬКИЙ

Проводячи у роки передвоєнних п'ятирічок велику діяльність по економічному і політичному зміцненню першої у світі країни соціалізму, Комуністична партія вживала заходів до підвищення боєздатності Радянських Збройних Сил. Одне з найважливіших своїх завдань ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У вбачали в тому, щоб зміцнювати єдність народу й армії.

З цією метою ЦК, обкоми, міськкоми і райкоми КП України періодично обговорювали питання підвищення бойової та політичної підготовки особового складу. Так, у липні 1936 р. бюро Дніпропетровського обкому партії накреслило ряд заходів, спрямованих на подання практичної допомоги у вихованні радянських воїнів¹.

Різде загострення міжнародної обстановки наприкінці 30-х років викликало необхідність, поряд з технічним оснащенням військ і поліпшенням організаційної роботи в армії та на флоті, дедалі більше уваги приділяти забезпеченню Збройних Сил особовим складом. У 1939 р. завершився перехід до кадрової системи комплектування і організації частин, яка була закріплена «Законом про загальний військовий обов'язок», ухваленим 1 вересня того ж року позачерговою 4-ю сесією Верховної Ради СРСР. Цей священний обов'язок захисту Батьківщини мали виконувати всі громадяни чоловічої статі, незважаючи на расові відмінності, національність, віросповідання, освітній ценз, соціальне походження і майновий стан. Важливе значення мало і зменшення призовного віку з 21 до 19 років (для тих, хто закінчив середню школу, — до 18 років), а також продовження строку служби для осіб сержантського складу з 2 до 3 років. Це дозволяло збільшити чисельність Збройних Сил і створити сприятливі умови для підготовки командно-технічних кадрів. Для ширшого ознайомлення молоді з основами воєнних знань у загальноосвітніх школах, технікумах і вузах було введено початкове військово-навчання². Заходи партії та уряду відіграли важливу роль у підвищенні обороноздатності країни.

У новому тексті військової присяги, розробленому відповідно до закону, чітко відображення знайшли морально-політичні зміни у житті радянського суспільства. Присяга приймалася всім особовим складом Збройних Сил 23 лютого 1939 р. Новим було те, що кожний воїн давав клятву на вірність соціалістичній Вітчизні в строю, індивідуально, після чого скріплював її власноручним підписом³.

ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми, райкоми партії, розгорнувши агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих республіки, знайомили їх з новим законом і змістом присяги. ЦК КП(б)У вимагав від парторганізацій, щоб кожний допризовник знав місце і роль Червоної Армії у системі будівництва соціалізму, орієнтувався у міжнародному становищі та основах зовнішньої політики Радянського Союзу⁴. На партійних конференціях, зборах активів і первинних організацій з особливою силою підкреслювалося, що виховання у молоді любові до Червоної Армії, Флоту, відповідального ставлення до військової служби завжди повинно займати одне з найважливіших місць у діяльності кожного комуніста. Зокрема, бюро Вінницького обкому КП(б)У, розглянувши питання про роботу з допризовниками, вирішило провести міські та районні збори останніх, а в дні призову організувати урочисті проводи так, щоб вони стали загальним святом трудящих даного міста, району, підприємства, установи, колгоспу⁵.

Введення військових відділів у партійних органах — від ЦК союзної республіки до райкомів, а також посади воєнруків у середніх школах надало процесу військово-політичного виховання підростаючого покоління цілеспрямованого, планового характеру, що якісно поліпшило

¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 265, арк. 237.

² Сборник Законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938--1956, М., 1956, стор. 187.

³ «Комуніст», 4 січня 1939 р.

⁴ «Комуніст», 24 серпня 1935 р.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4640, арк. 113.

підготовку призовного контингенту. Відповідно до рішень XVIII з'їзду ВКП(б) і липневого Пленуму ЦК ВКП(б) (1939 р.) ЦК КП України рекомендував партійним комітетам тісніше узгоджувати виховну роботу з командуванням і політуправлінням Київського особливого, Харківського і Одеського військових округів.

Виконуючи ці рішення, Політуправління Харківського округу надіслало у січні 1940 р. до військкоматів директиву, яка зобов'язувала останні разом з місцевими органами влади ознайомити допризовників з героїчною історією Червоної Армії. Ставилось завдання розкрити її роль у забезпеченні миру для нашої Батьківщини, основний зміст бойових дій радянських військових з'єднань на Халхин-Голі та біля озера Хасан, значення визвольного походу в Західну Україну і Західну Білорусію⁶. З метою пропаганди героїчних вчинків радянських людей в ім'я захисту Вітчизни ЦК КП(б)У рекомендував широко популяризувати опубліковані у січні 1940 р. укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденами і медалями Радянського Союзу бійців і командирів, які відзначилися у боях з фінськими білогвардійцями.

Як важливий засіб пошкваллення цієї роботи, пропонувалося також прикріпляти до окремих учнівських колективів найкращих комуністів і комсомольців з числа воїнів⁷. Політуправління розташованих на Україні військових округів вимагали від командирів і політпрацівників брати активну участь у підготовці й проведенні зборів призовників на виробництві, в установах, колгоспах, а також конференцій, що скликались райвійськкоматами разом з місцевими органами влади. На цих конференціях підбивалися підсумки бойової та політичної підготовки юнацтва за зимовий і літній періоди навчання, обговорювалися матеріали XVIII з'їзду ВКП(б) й інші рішення партії та уряду, спрямовані на підвищення обороноздатності країни⁸.

Значного поширення у діяльності партійних організацій набуло читання доповідей, проведення лекцій, бесід з допризовною молоддю. Цінними були, зокрема, виступи комуністів, ветеранів робітничого класу, які служили ще в царській армії. Їх слова допомагали майбутнім бійцям краще збагнути турботу Комуністичної партії та Радянського уряду про воїнів армії та флоту, глибше осмислити корінну відмінність у характері й цілях збройних сил експлуататорського ладу і Країни Рад. Подекуди на підприємствах, в установах і колгоспах, крім лекційної пропаганди, практикувалися збори трудящих, комсомольців, присвячені таким питанням, як призначення Червоної Армії, моральне обличчя радянського воїна і т. д. Наприклад, в селах Полонського району Кам'янець-Подільської області відбулися збори колгоспників на тему «Воїн РСЧА — високе звання»⁹. В Проскурівському районі перед комсомольським активом з доповіддю про рішення IV позачергової сесії Верховної Ради СРСР виступив депутат Верховної Ради, а в первинних організаціях були обговорені доповідь наркома оборони К. Є. Ворошилова «Про закон про загальний військовий обов'язок» і документи XVIII з'їзду ВКП(б)¹⁰. Організовувалися також одноденні збори призовників. Так, 1938 р. їх було проведено: в Ізяславському районі Кам'янець-Подільської області — 3, Плужанському — 2¹¹. Це дозволяло своє-

⁶ ЦДАРА СРСР, ф. 37851, оп. 1, спр. 454, арк. 76.

⁷ Там же, арк. 72.

⁸ Там же, арк. 43; Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 1, од. зб. 233, арк. 63, 64.

⁹ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 1, од. зб. 233, арк. 257.

¹⁰ Там же, ф. 862, оп. 1, од. зб. 105, арк. 8.

¹¹ Там же, ф. 458, оп. 2, од. зб. 10, арк. 9, 11.

часно повідомляти молодь про найважливіші рішення партії та уряду, докладніше знайомити її з міжнародним становищем, вивчати необхідні інструкції, настанови.

У кожному районі республіки конференції та збори відбувалися по кілька разів на рік. Так, у 1939 р. тільки на території Харківського військового округу їх пройшло 1227 за участю 139 тис. чол.¹² Велике значення мали зустрічі призовників з старими більшовиками, учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, представниками партійних, комсомольських й інших громадських організацій військових частин, а також воїнами запасу. Важливим заходом було створення у республіці комісії сприяння, яка мала здійснювати масово-політичну роботу, вивчати контингент молоді, що підлягала призову, допомагати у ліквідації неписьменності.

Значна роль у військово-патріотичному вихованні належала радянській пресі, діяльність якої спрямовував ЦК КП(б)У. У серпні 1936 р. він ознайомився з висвітленням підготовки до призову в армію на сторінках газет «Комуніст», «Вісті», «Комсомолец України» і відзначив, зокрема, що редакція останньої, присвятивши 9 серпня 1936 р. цій події передову статтю, не акцентувала на змісті документів ЦВК і РНК СРСР про зменшення призовного віку до 19 років. Центральний Комітет партії підкреслив необхідність ширше популяризувати ст. 132 і 133 проекту Конституції СРСР, яскравіше відображати у вміщуваних матеріалах почуття молоді, яка готується виконувати в рядах Червоної Армії почесний обов'язок захисту соціалістичної Вітчизни¹³.

З призовниками провадилася й велика культурно-масова робота. Для них організовувалися екскурсії, демонстрація кінофільмів на об'ємну тематику, спортивні змагання тощо, а на призовних пунктах — такі лекції та доповіді: «Про міжнародне становище», «Успіхи Радянського Союзу в будівництві соціалізму», «Народні полководці — герої громадянської війни», «Військові установи», «Присяга про обов'язок юна Червоної Армії по захисту Батьківщини», «Міцна військова дисципліна — запорука успіху в бою» і т. д. На різні правові питання молоді відповідали військові юристи.

Все це дало бажані результати. Наприкінці 30-х років на момент призову чимало юнаків оволоділи певними основами військових знань, мали ряд оборонних значків. У 1937 р. тільки у Жовтневому райвійськоматі м. Києва від 80 до 95% молодих людей, призованих до армії, здали норми на значки «Ворошиловський стрілець», «Готовий до праці за оборони», «Противоповітряна і хімічна оборона»¹⁴. Серед призовників Запорізької області було 219 парашутистів, 57 ворошиловських сулеметників, 48 гранатометників, 23 танкісти, 38 пілотів. У Ворошиювграді 86% юнаків здали норми на значок «Готовий до протиповітряної оборони».

Патріотичні почуття проявлялися у підростаючого покоління, зокрема, у прагненні якомога скоріше вступити до лав Червоної Армії. Так, у м. Запоріжжі в дні роботи призовної комісії було подано близько 80 заяв з проханням достроково прийняти на військову службу¹⁵. 1940 р. в Сніжнянський, Кіровський, Орджонікідзевський райвійськомати Сталінської області надійшло 190 таких заяв¹⁶.

¹² ЦДАРА СРСР, ф. 37851, оп. 1, спр. 454, арк. 82.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2865, арк. 15.

¹⁴ «Комуніст», 8 вересня 1937 р.

¹⁵ «Комуніст», 30 серпня 1940 р.

¹⁶ ЦДАРА СРСР, ф. 37851, оп. 1, спр. 454, арк. 137.

Нерідко служити у Червоній Армії і на Флоті йшли по кілька чоловік з сімей. Брати складали окремі бойові екіпажі танків, літаків. Як підкреслювалося в журналі «Більшовик України», їх сила в тому, що весь радянський народ, від мала до велика, грізною непохитною стіною стоїть на варті кордонів горяче любимої Батьківщини¹⁷. І коли полягли в боях воїни-патріоти, їх місце займали молодші брати. Біля озера Хасан смерть хоробрих загинув уродженець м. Кам'янець-Подільського лейтенант М. Наконечний. Його брат Володимир, учень 10-го класу, звернувся до наркома оборони з проханням прийняти його до цієї частини, де служив лейтенант Наконечний. Прохання було задоволене. Проводжаючи сина до армії, батько сказав: «Я пишаюсь своїми синами і радий, що третій син, як і перші два, пішов до лав Червоної Армії. Я певен, що і Володя відважно захищатиме дорогу Вітчизну»¹⁸.

Постійне удосконалення технічного оснащення Радянських Збройних Сил потребувало підготовки таких військових кадрів, які б всебічно відповідали підвищеним вимогам. ЦК КП(б)У уважно стежив за тим, щоб військово-учбові заклади комплектувалися освіченими, наперед політично грамотними, відданими справі партії, військовій професії людьми. Зокрема, 9 квітня 1936 р. Оргбюро ЦК КП(б)У відзначило, що добір курсантів має виняткове значення для зміцнення кадрів РСЧА і потребує найсерйознішої уваги з боку партійних та комсомольських організацій. За рішенням партії культмасовий і видавничий відділи ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і Політуправління Київського військового округу зобов'язувалися розробити план розгортання агітаційно-масової роботи під час набору до військово-учбових закладів¹⁹.

Бюро обкомів, пленуми горкомів, райкомів партії щороку займалися цим питанням. Так, 13 квітня 1936 р. бюро Вінницького, а 27 квітня 1937 р. Київського обкому КП України, обговоривши заходи по виконанню завдань ЦК ВКП(б) і КП(б)У, вирішили організувати двотримісячні підготовчі курси для юнаків, що бажали стати командирами Червоної Армії, бесіди допризовників з представниками РСЧА. Під час цих зустрічей в центрі уваги мали бути такі питання, як важливість військової професії, роль командира, політпрацівника, значення техніки для Радянських Збройних Сил. Водночас передбачалося ширше ознайомити трудящих з життям і побутом курсантів²⁰.

Популяризувалась серед молоді історія військових учбових закладів, роз'яснювались умови вступу до них, роль тих чи інших спеціалістів у Червоній Армії. Під час набору до військових шкіл, у дні їх ювілеїв, партійна і радянська преса присвячувала їм спеціальні добірки. Зокрема, тільки газета «Комуніст» опублікувала 11 квітня 1938 р. матеріал про артилерійське училище ім. П. П. Лебедева, 15 квітня — друге Київське артучилище, 17 — про Училище лейтенантів Червоної піхоти. Перед молоддю виступали воєначальники, командири частин, Герої Радянського Союзу, молоді лейтенанти. Юнаки виявляли значний інтерес до військового навчання. Так, якщо у квітні 1936 р. заяв з проханням прийняти до училища було подано 250, то протягом першої половини травня того ж року тільки у райвійськкомати Київського округу їх надійшло вже 2 600²¹.

Великий вплив мали заходи, пов'язані з прийняттям військової присяги. ЦК КП(б)У неодноразово підкреслював, що цей день є святом

¹⁷ «Більшовик України», 1940, № 3, стор. 49.

¹⁸ «Комуніст», 6 січня 1939 р.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4560, арк. 74, 75.

²⁰ Там же, од. зб. 4616, арк. 167; од. зб. 4876, арк. 4.

²¹ «Комуніст», 24 квітня 1936 р.

для трудящих, його проведення спрямоване на зміцнення обороноздатності країни, посилення пильності, виховання у молоді патріотизму і безмежної відданості нашій Батьківщині²². Преса і радіо зобов'язувалися широко висвітлювати цей урочистий акт, організовувати виступи учасників громадянської війни і боїв біля озера Хасан, окремих призовників, передовиків бойової та політичної підготовки.

У дні прийняття воїнами присяги військові частини відвідували делегати від партійних, радянських і громадських організацій, а також передовики виробництва, батьки молодих бійців, допризовники. На мітингу, присвяченому цій важливій події в одній з частин Київського військового округу, виступив І. І. Харламов, батько чотирьох синів — бойового екіпажу танка. Звертаючись до них, він сказав: «Я вимагаю від вас, щоб ваш танк був найкращим, ходив швидше за всіх, щоб стріляли ви краще всіх. Пам'ятайте, якщо ворог нападе на Батьківщину, ви повинні, не шкодуючи життя, виконувати вимоги священного закону воїна — військової присяги. На допомогу до вас прийдемо я і ваш п'ятий брат Валентин». Один з синів відповів: «Ми запевняємо Батьківщину, тебе, батьку, що на перший же заклик партії, Радянського уряду наш танк зможе виступити на захист Вітчизни»²³.

Для активізації військово-патріотичної роботи широко використовувалися тактичні маневри військ, що відбувалися на території України. В ході підготовки до них обкоми, міськкоми, райкоми КП(б)У спеціально розглядали на бюро і пленумах питання, пов'язані з поданням допомоги військовим частинам для успішного виконання поставлених перед ним завдань та посилення масово-політичної діяльності серед населення. Коли частини 2-ї дивізії Червоного козацтва у 1936 р. готувалися до тактичних занять, Антонинський райком партії Вінницької області, зокрема, намітив такі заходи: обговорення в первинних парторганізаціях ходу підготовки до навчання, проведення інструктивної наради представників сільрад і колгоспників, наради представників первинних організацій Тсоавіахіму з питань поліпшення оборонної роботи, інструктажу комсоргів щодо участі комсомольських організацій у зустрічі з частинами РСЧА, розгортання агітаторами бесід серед колгоспників про Червону Армію²⁴. Водночас райком зобов'язав парторганізації колгоспів упорядкувати шляхи, мости, водоймища, а також культосвітні заклади — читальні, бібліотеки, широко інформувати населення про хід тактичних занять. Особлива увага зверталася при цьому на активізацію призовників.

Подібні заходи передбачалися й іншими міськкоми та райкоми партії.

В ході навчання партійно-політична робота набувала ще більшого розмаху. Організовувалися лекції для населення, бесіди про міжнародне і внутрішнє становище нашої країни, бойовий шлях Червоної Армії та її завдання. Влаштовувалися консультації військових юристів з питань, що цікавили сім'ї червоноармійців. Клуби розповсюджували серед трудящих різну літературу на теми політичного й військового виховання, демонстрували кінофільми²⁵. Широко практикувалося проведення мітингів червоноармійців разом з місцевим населенням. У м. Коростені на такому мітингу були присутні близько 1 тис. чол. Під час цих зустрічей воїни повідомляли про свої успіхи в оволодінні бойовою тех-

²² ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 34, спр. 148, арк. 246.

²³ Там же, арк. 248.

²⁴ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 458, оп. 2, од. зб. 152, арк. 216.

²⁵ ЦДАРА СРСР, ф. 37851, оп. 1, спр. 300, арк. 288, 289.

нікою, зброєю, а трудящі — про досягнення в соціалістичному будівництві²⁶.

Місцеве населення всіляко сприяло червоноармійцям у виконанні поставлених перед ними завдань. Так, колгоспник Паламарчук допоміг танкістам однієї з частин форсувати річку біля с. Коськів. За батьківську турботу про Червону Армію, прагнення своєю працею зробити внесок у зміцнення бойової готовності Збройних Сил він був нагороджений цінним подарунком і відзначений у наказі²⁷. Про цей та інші благородні вчинки радянських людей партійні організації через пресу негайно інформували широкі кола населення.

Навчання завершувалося, як правило, парадми військових частин, масовими мітингами, у яких брали участь трудящі й воїни Червоної Армії. Багатолюдний мітинг відбувся з ініціативи Харківського обкому партії у вересні 1937 р. Про свою любов до Збройних Сил Країни Рад і готовність стати разом з червоноармійцями на захист кордонів рідної Вітчизни говорили робітники, колгоспники, представники партійних, радянських і комсомольських організацій²⁸. Знаменним було те, що на честь успіхів воїнів у бойовій та політичній підготовці ряд районів і областей республіки брав соціалістичні зобов'язання дотримуватися виконати план хлібозаготівлі²⁹.

Значні можливості у справі зміцнення нерозривної єдності народу й армії мала Спілка письменників України. Тому ЦК КП(б)У уважно стежив за діяльністю Спілки, спрямовуючи її на те, щоб з-під пера майстрів слова виходили й такі твори, які б виховували у молоді прагнення служити в Червоній Армії й на Флоті, готувати себе до захисту Вітчизни. Так, публікуючи матеріали з'їзду письменників України, центральний орган КП(б)У — газета «Комуніст» звернула їх увагу на актуальність і важливість якомога швидшого розвитку літератури з військово-патріотичної тематики, джерелом для якої є повсякденне життя воїнів, ентузіастів оборонної справи³⁰.

ЦК КП(б)У систематично аналізував зміст творів оборонного характеру і давав вказівки періодично вміщувати їх огляди в газеті «Комуніст» та інших друкованих органах. В одному з таких оглядів, опублікованому в серпні 1938 р., була висловлена вимога краще відображати в літературі героїку Червоної Армії та Флоту в їх повсякденних справах³¹. Для ознайомлення майстрів пера з життям радянських воїнів ЦК КП(б)У неодноразово організовував відвідування ними військових частин.

Творчий колектив активно відгукнувся на заклик партії. Так, до 20-річчя Червоної Армії Спілка радянських письменників України підготувала літературний альманах, куди увійшли вірші й пісні поетів П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, твори О. Корнійчука І. Ле, М. Тардова та інших митців³². Бойове навчання і побут воїнів стали змістом збірки І. Муратова «Двадцятий полк» (1941 р.), а також багатьох віршів книги «Сине море» (1941 р.) талановитого поета А. Копштейна, який загинув смертю хоробрих у березні 1940 р. під час боїв з білофінами.

²⁶ ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 34, спр. 109, арк. 278, 288; ф. 37851, оп. 1, спр. 300 арк. 99.

²⁷ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 458, оп. 2, од. зб. 110, арк. 3.

²⁸ «Социалистический Донбасс», 1 вересня 1937 р.

²⁹ «Комуніст», 8 серпня 1934 р.

³⁰ Там же.

³¹ «Комуніст», 26 серпня 1938 р.

³² «Комуніст», 8 січня 1938 р.

Музика також служила важливим засобом у військово-патріотичному вихованні радянських людей. З ініціативи ЦК КП(б)У в республіці неодноразово провадилися декади музики. У ці дні на вечорах і концертах виконувалися твори, в яких прославлялися героїка громадянської війни, патріотизм захисників соціалістичної Вітчизни.

Чималий вклад у справу виховання любові до Червоної Армії та Флоту внесли художники і скульптори України. Ними були створені чудові картини і скульптури, які відображали минуле і сучасне Радянських Збройних Сил, життя і побут воїнів. Партійні організації всіляко сприяли влаштуванню художніх виставок, особливо ювілейних. До 20-річчя Червоної Армії та Флоту вони відкрились у багатьох містах республіки. Найкращі митці працювали над увічненням героїчних подвигів, мужності й доблесті радянських воїнів³³. Видавництво «Мистецтво» випустило ряд плакатів, харківські скульптори виконали серію барельєфів пролетарських полководців М. В. Фрунзе, К. Є. Ворошилова, М. О. Щорса та інших³⁴.

У 30-і роки часто організовувалися пересувні виставки. Центральний історичний музей до 15-річчя Радянських Збройних Сил влаштував виставку, що мала 11 відділів. Протягом короткого часу її відвідало близько 150 тис. чол.³⁵ Чимало демонструвалося і творів самодіяльних митців. Кращі зразки експонувалися 1938 р. у харківському Палаці піонерів. У розділі «Червона Армія на варті наших кордонів» можна було оглянути 166 робіт, з них — 120 портретних, скульптурних та графічних зображень В. І. Леніна, його найближчих соратників, героїв громадянської війни. 110 творів піонери присвятили повсякденному бойовому життю червоноармійців, 60 — червоним льотчикам і морякам³⁶.

Успіхам військово-патріотичного виховання значною мірою сприяли й шефські зв'язки трудящих з частинами Червоної Армії та Флоту. Керівництво шефською роботою у республіці здійснював ЦК КП(б)У. В роки довоєнних п'ятирічок основними формами її були виїзди у підшефні частини партійних, радянських, наукових, комсомольських працівників. Вони інформували воїнів про досягнення науки і техніки та життя і діяльність організацій, підприємств, установ, колгоспів району чи області, про оформлення соціалістичних зобов'язань і перевірку їх виконання, подання виробничо-технічної і матеріальної допомоги червоноармійцям, їх сім'ям, задоволення культурно-побутових потреб особового складу армії та флоту.

Таким чином, єдність народу й армії зміцнювалась шляхом ознайомлення широких мас з життям і бойовим навчанням радянських воїнів, посилення всебічних зв'язків з військовими частинами і підрозділами, виховної роботи серед допризовної та призовної молоді. ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, обласні, міські й районні комітети партії та комсомолу активно сприяли вихованню у трудящих патріотизму, любові до Червоної Армії, Флоту, вірності високому обов'язку — служити у Радянських Збройних Силах.

³³ «Комуніст», 9 січня 1938 р.

³⁴ «Комуніст», 17 лютого 1938 р.

³⁵ «Комуніст», 30 червня 1934 р.

³⁶ Обласна виставка, Харків, 1938, стор. 6.

ІМІГРАНТИ У ФРАНЦУЗЬКОМУ РУСІ ОПОРУ (червень 1940 р. — червень 1941 р.)

С. Я. ЄЛИСАВЕТСЬКИЙ

Рух опору у Франції виник 1940 р. як закономірна відповідь народних мас на вторгнення в країну німецько-фашистських загарбників. В критичний момент національної катастрофи компартія вказала французькому народу єдиний шлях до порятунку. 10 липня 1940 р. ЦК ФКП звернувся з маніфестом «До народу Франції», в якому підкреслив, що тільки навколо робітничого класу може бути створено фронт свободи, незалежності і відродження Франції¹.

Під час окупації національне гноблення перепліталось з політичним і соціальним. Саме тому Опір слід розглядати як такий рух, «де патріотичний аспект невіддільний від аспекту соціально-політичного»². Як і в інших країнах, у Франції він пройшов у своєму розвитку ряд етапів, визначених загальною періодизацією другої світової війни³.

Боротьба радянського народу, найбільші битви і перемоги Червоної Армії, стали головними віхами в розвитку антифашистської визвольної боротьби народів Європи.

Перший період французького Опору охоплює рік — від червневої катастрофи 1940 р. до нападу фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. — і характеризується початком згуртування патріотичних народних сил та зародженням національних рухів проти німецько-фашистського режиму в окупованих країнах Європи⁴. В даному повідомленні йдеться про участь іммігрантів у французькому русі Опору саме в той час. «Про рух Опору можна сказати, — зазначав колишній керівник франтирерів і партизанів Шарль Тійон, — що завдяки спільності інтересів він являв собою справжній інтернаціонал. З цієї точки зору збройна боротьба у Франції, тобто Опір, належить історії всіх країн»⁵.

Як і чому з'явилась у Франції досить численна імміграція? Який її склад, суспільний стан, політичні напрямки, роль в подіях 1939—1940 рр.? Відповісти на ці запитання необхідно для правильного висвітлення вкладу іммігрантів та іноземних громадян в антифашистський опір у Франції під час другої світової війни.

Спад природного приросту населення, великі втрати і руйнування в роки імперіалістичної бойні 1914—1918 рр. зумовили значну нестачу робочих рук у країні. Французькі підприємці та уряд звернули свою увагу на слабозвинуті, але густонаселені країни Східної та Південної Європи. Були підписані імміграційні конвенції з урядами Польщі, Італії, Чехословаччини, Югославії, Іспанії та деяких інших країн. Напередодні другої світової війни у Франції налічувалось понад 3 млн. іммігрантів, в тому числі італійців — 800 тис., поляків — 400*, іспанців — 300, вихідців з балканських країн — 50, росіян — 50, вірмен — 80⁶. Іно-

¹ М. Торез. Избранные произведения, т. I, М., 1960, стор. 486.

² В. Жоаннес, Ж. Виллар. Французское Сопrotивление и вторая мировая война. — Вторая мировая война. Движение Сопrotивления в Европе, М., 1966, стор. 278.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. VI, М., 1965, стор. 310.

⁴ М. Торез. Избранные произведения, т. I, стор. 560.

⁵ Ш. Тийон. Французские франтиреры и партизаны в борьбе против немецко-фашистских оккупантов, М., 1963, стор. 527.

* За офіційною французькою статистикою польською імміграцією вважалися та кож українці й білоруси із західних областей України і Білорусії, що входили до вересня 1939 р. до складу Польщі.

⁶ Gaston Laroche. On les nommait des étrangères, Paris, 1965, стор. 25.

земні робітники використовувались на найбільш важких і низькооплачуваних роботах. Іммігранти становили 40% всіх шахтарів, зокрема 80% від числа зайнятих на підземній праці, 35% металургів, 70% персоналу залізних рудників⁷. Вони відіграли неабияку роль у повоєнному відродженні народного господарства Франції.

Не тільки нестатки, безробіття та інші економічні причини зумовили масовий приплив іммігрантів у Францію. Чимало їх приїжджало сюди, рятуючись від політичних переслідувань, національного гноблення, фашистських репресій.

Роль керівника й вихователя щодо іммігрантів відіграв робітничий клас. Серйозну увагу захисту інтересів і прав трудової імміграції, політичному вихованню її представників, залученню їх до класової і загальнодемократичної боротьби народу приділяла Комуністична партія Франції. Для згуртування робітників-іммігрантів комуністи створили у 1922 р. спеціальну організацію*. В рамках МОІ вихідці з різних країн були організовані в мовні групи, що сприяло розвитку класової пропаганди й зміцненню міжнаціональних контактів. Інтернаціональна солідарність їх з французьким робітничим класом яскраво виявилась у класових боях 1934—1936 рр.**

З початком другої світової війни 132 тис. іммігрантів-антифашистів вступили у французьку армію і брали участь у воєнних діях на Заході. Але найвагомий внесок у боротьбу французького народу проти гітлерівської Німеччини вони зробили, беручи активну участь у русі Опору.

Гастон Ларош, уповноважений ЦК ФКП по керівництву рухом іммігрантів проти німецько-фашистських загарбників у Північній Франції, згодом його дослідник, підкреслював, що «неможливо написати історію визвольної боротьби у Франції без розповіді про участь у ній борців-іммігрантів», оскільки їх «активна бойова діяльність була важливим елементом перемоги союзників»⁸.

Після поразки Франції у червні 1940 р. серед іммігрантів виникло політичне і соціальне розмежування. Певна частина їх особливо на початку окупації залишалась пасивною, дехто через таємні служби підтримував зв'язки з емігрантськими урядами в Лондоні й організував підпільну агентурну мережу. Проте, більшість трудових іммігрантів, як і політичних, пішла за робітничим класом Франції та його організаціями в боротьбі проти фашистських поневолювачів. При цьому особливу роль відіграли політичні іммігранти, які ще у себе на батьківщині набули досвіду підпільної роботи. Чимало з них боролися проти фашизму в складі інтернаціональних бригад в Іспанії, вміло володіли зброєю, мали навички військової організації і дисципліни. Природно, що всі ветерани інтербригад опинилися в перших шеренгах бійців проти того ж ворога у Франції. І вони бились за Францію, як за свою рідну країну. Бойові групи іммігрантів, що їх об'єднувала організація МОІ, виявились «одним з найбільш динамічних елементів комуністичного Опору у Франції»⁹.

⁷ Gaston Lagache. Назв. праця, стор. 25.

* «Наймана праця емігрантів» (Main d'Oeuvre Immigree), скорочено — МОІ.

** Зокрема, польські робітники брали активну участь у люневих страйках 1934 р.; до складу об'єднаної Загальної Конфедерації Праці (ЗКП) наприкінці 1936 р. входило близько 80 тис. поляків. ЗКП видавала польською мовою газету «Право народу» («Prawo Ludu»).

Того ж 1936 р. у Франції вийшла перша комуністична газета на польській мові: «Народна газета» («Dziennik Ludow»), тираж якої досягав 35 тис. примірників.

⁸ Gaston Lagache. Назв. праця, стор. 17, 21.

⁹ H. Noguères. Histoire de la Résistance en France Juin 1940 — Juin 1941. Paris, 1967, стор. 88.

З перших днів окупації саме комуністи прагнули залучити іммігрантів до антифашистського опору французького народу. Уже влітку 1940 ФКП почала відновлювати в підпіллі мовні групи МОІ. Було утворено національне керівництво цієї організації — Центральну комісію, якої увійшли А. Камінський (Жак), Л. Гроновський (Бруно) і А. Ледон (Жерар). Кожна з мовних груп мала керівника й технічний апарат. Відповідальний групи був зв'язаний з Центральною комісією МОІ. Влітку 1940 р. відповідно до умов окупації змінилася організаційна структура підпільної ФКП, в основу якої було покладено принцип «трійки». Таку побудову взяли і групи МОІ.

Одним з найтерміновіших завдань, що постали перед цими групами у другій половині 1940 р., — це допомогти політіммігрантам, воюючим терорам інтербригад та іспанським республіканцям демобілізуватися французької армії в неокупованій зоні. «Уряд Віші» затримував демобілізацію, маючи намір передати патріотів гестапо. МОІ вдалося багато з них забезпечити підробленими посвідками і цим урятувати від розправи¹⁰.

Деякі інтерновані політіммігранти визволилися з таборів у Аржелі і Верне завдяки візам з консульств Радянського Союзу та країн Латинської Америки. Частина з них пішла у підпілля, згодом взяла участь у французькому Опорі і в подальшому увійшла до складу «Спеціальної бойової організації»¹¹.

В своїй діяльності МОІ поєднувала національні та інтернаціональні завдання антифашистської боротьби. «Наші цілі боротьби з гітлеризмом, — згадував Артур Лондон, колишній інтербригадовець і член національного керівництва МОІ, — виходили за межі суто французького Опору. Фронт охоплював усю Європу, ми вважали необхідним розміщувати наших бійців там, де їх присутність була найдійовішою, тобто для деяких з них у рідних країнах»¹².

Здійснювати останнє було досить важко для МОІ. Кількість нелегально репатрійованих антифашистів-іноземців досягла багатьох сотень. Серед них — велика група югославів, італійців, чехів, румун, болгар, угорців. Згодом усі вони брали активну участь у русі Опору в своїх країнах, а деякі, наприклад, югослави Петро Дапчевич та Іван Гошняк стали партизанськими командирами¹³.

У жовтні 1940 р. керівництво МОІ встановило контакти з групами німецької й австрійської політичної імміграції, щоб залучити їх до справи розкладу окупаційних військ.

Водночас зусилля МОІ докладались і в іншому напрямку. Так, у південній зоні вдалося зібрати і заховати на підпільних складах певну кількість зброї та вибухівки, що залишилась від воєнних подій 1940 р.

Міжнародна солідарність трудящих може бути правильно усвідомлена і розкрита лише на фоні антифашистської боротьби французького народу і в тісному зв'язку з висвітленням ролі та місця в ній Французької компартії. Особливості внутрішнього становища Франції в перший період окупації, міжнародна обстановка, потреби і можливості, що

* Рядові члени партії були об'єднані в групи, що складалися з трьох осіб, один з яких був відповідальним. Тільки він знав інших і підтримував зв'язок з вищою ланкою. Партією керував ЦК, що перебував у північній зоні, а для керування роботою в південній (неокупованій) зоні було створено «делегацію ЦК». Така гнучка організаційна структура дала змогу партії, організуючи боротьбу, максимально уникати провалів і арештів.

¹⁰ H. Noguéres. Назв. праця, стор. 90.

¹¹ H. Noguéres. Назв. праця, стор. 161; G. Lagache. Назв. праця, стор. 324.

¹² H. Noguéres. Назв. праця, стор. 90.

¹³ Там же.

з них випливали, зумовили спрямованість і форми антигітлерівської боротьби на першому етапі руху Опору.

Початком антифашистської діяльності патріотів було видання і розповсюдження підпільної преси, що викривала брехливу пропаганду ворога, конкретно ставила питання боротьби проти окупантів і зрадницького антинародного режиму вішістів, допомагала долати пасивність частини населення. Переважну більшість нелегальних видань становили в той час газети ФКП і ЗКТ, зокрема «Юманіте» і «Ві Увр'єр»*. Досить поширеними формами боротьби стало створення підпільних груп, організація саботажу на залізницях та підприємствах, страйків, патріотичних демонстрацій проти окупантів і вішістів. Вже влітку і восени 1940 р. іспанці, поляки, італійці, росіяни**, українці***, чехи, румуни, угорці та патріоти інших національностей боролися в підпільних антифашистських групах.

«До найенергійніших елементів» серед учасників Опору у Франції на його першому етапі слід віднести іспанських республіканців. Їхня антифашистська спрямованість була особливо палкою», — писав у своїх мемуарах колишній командуючий Французьких внутрішніх сил (ФФІ) генерал Жуєнвіль (Малере)¹⁴.

Після падіння Іспанської республіки в 1939 р. десятки тисяч її громадян, які перейшли французький кордон, були інтерновані в таборах Аржелес, Гюр і Сен-Сіпрієн. З початком другої світової війни значна частина їх вступила до французької армії і брала участь у боях з німецькими військами. «Уряд Віші» відправив чимало іспанців на примусові роботи в гітлерівську організацію Тодта, а деяких передав до рук франкістських катів. З часом іспанські патріоти, що уникнули репресій, об'єдналися в «Іспанській національний фронт» і створили в районі Тулузи перші партизанські загони¹⁵. Серед найактивніших учасників французького Опору були іспанці Медіна Вега, згодом капітан «Французьких внутрішніх сил» (ФФІ), командир 5-ої бригади Крістіно Гарсія, відомий як визволитель трьох департаментів (Гар, Лозер, Ардеш), Мануель Родрігес, великий військовий досвід якого, набутий в Іспанії і Франції, дозволив йому очолити 3-ю бригаду ФФІ*.

Найчисленнішою у Франції була італійська імміграція, що налічувала близько 800 тис. чол. Велика кількість її представників працювала на промислових підприємствах Північного Сходу, Паризького району, Ліона і Марселя, а також у сільському господарстві Південного

* Щомісяця виходило до десятка номерів «Юманіте» пересічним тиражем в 140 тис. примірників, а загалом від липня до грудня 1940 р. комуністи розповсюдили понад 6 млн. примірників газети. Крім того, за цей час ЦК ФКП видав 18 різних листівок і 140 тис. примірників підпільних брошур (*Le Parti Communiste français dans la Résistance*, Paris, 1967, стор. 72. *Rapports du Comité Centralé pour le X-e Congrès Nationale du Parti Communiste français*, Paris, 1945, стор. 187, 190).

** Серед російських іммігрантів було чимало членів ФКП, об'єднаних у російську секцію МОІ. На початку другої світової війни більшість активістів секції було ув'язнено в концтаборах. Уряд Петена віддав їх до рук гестапо. Згодом за активною участю членів Французької компартії О. Кочеткова і Г. Шибанова секцію було відновлено, а ще пізніше, в жовтні 1943 р., створено «Союз російських патріотів» (СРП). Ця організація відіграла значну роль у залученні до антифашистської боротьби російських іммігрантів і в поданні всілякої допомоги радянським громадянам, що були вивезені гітлерівцями до Франції («Военно-исторический журнал», 1965, № 6, стор. 38).

*** Участь української імміграції у французькому Опорі висвітлено в статті А. Кудрицького (УІЖ, № 6, 1968, стор. 70—77), де наведено окремі факти і про початковий період руху Опору.

¹⁴ Gaston Lagache. Назв. праця, стор. 19.

¹⁵ Там же, стор. 186.

* Після повернення 1946 р. в Іспанію Вега, Гарсія і Родрігес були заарештовані урядом Франко і страчені.

Сходу країни. Організації італійських іммігрантів мали переважно демократичний і антифашистський характер. Це були: «Італійська ліга прав людини», «Франко-італійська асоціація колишніх бійців», «Італійська народна спілка». Дві останні звернулись у серпні 1939 р. з закликом до своїх співвітчизників «боротись на боці французького народу проти агресорів і допомогти італійському народу знищити фашизм». У відповідь на цей заклик 80 тис. італійців добровільно вступили до французької армії, з них 2 тис. загинули у боях¹⁶. Після поразки Франції краща частина італійських іммігрантів поступово приєдналася до руху Опору, діючи як окремими групами, так і в складі змішаних інтернаціональних загонів.

У серпні 1940 р. чехословацькі патріоти налагодили видання підпільної газети «Наші вісті» («Naše Zvesti»). 1941 р. вони створили антифашистську «Чехословацьку національну раду»¹⁷. В Парижі почав діяти перший загін чехословацьких партизанів на чолі з Алоїзом Невером, колишнім політичним комісаром інтербригад в Іспанії*.

Після поразки пролетарської революції 1919 р. в Угорщині 25—30 тис. її політіммігрантів знайшли притулок у Франції. Вони створили кілька лівих організацій, видавали журнал «Вільне слово». В середині липня 1940 р. члени цих організацій зібрались на нелегальну конференцію в Сен-Клу, де ухвалили «всіма силами вести боротьбу проти німецьких загарбників». Угорські іммігранти проводили антигітлерівську пропаганду серед солдатів вермахту, розповсюдили тисячі примірників листівок, збирали кошти для потреб антифашистської боротьби у Франції¹⁸. Їх участь у русі Опору, як це підкреслюється в матеріалах історичної комісії Спілки угорських партизанів, мала на меті два завдання — боротися із зброєю в руках проти Гітлера на боці французького народу і розвивати та поширювати боротьбу, що її почали іммігранти, за демократичну і незалежну Угорщину¹⁹.

На початку 1941 р. в Парижі утворився перший румунський бойовий загін, який згодом, у значно поновленому складі, увійшов до складу бойової організації патріотів «Франтирери та партизани Франції» (ФТПФ), яку очолювали комуністи. В червні 1941 р. відомі антифашисти Ніколау Крістеа, Йосип Бозор та кілька їх співвітчизників організували аварію поїзда, а трохи пізніше — ешелона з німецькою зброєю на лінії Марна²⁰.

Досить рано в антифашистську боротьбу включилися німецькі й австрійські політичні іммігранти. Після поразки Франції більшість їх зосередилась у неокупованій зоні. Влітку 1940 р. у Тулузі конституювався підпільний центр Комуністичної партії Німеччини, який восени встановив контакт з підпільним ЦК ФКП у Парижі. Під загальним керівництвом ФКП і МОІ німецькі та австрійські комуністи створили розгалужену нелегальну організацію антифашистів — «Німецьку роботу» (Travail allemand)*, яка налагодила випуск агітаційних матеріалів

¹⁶ «Cahiers Internationaux de la Résistance», 1960, № 4, стор. 20.

¹⁷ H. Noguères. Назв. праця, стор. 90; Gaston Laroche. Назв. праця стор. 317.

* Пізніше А. Невер був призначений головнокомандуючим всіма загонами іноземців ФТПФ. Загинув 1943 р. в катівнях гестапо.

¹⁸ Gaston Laroche. Назв. праця, стор. 302.

¹⁹ «Cahiers Internationaux de la Résistance», 1960, № 4, стор. 86.

²⁰ Conference internationale sur l'Histoire de la Résistance. Varsovie, du 15 au avril 1962, v. I, стор. 42.

* До складу цієї організації, яка мала інтернаціональний характер, входили крім німців і австрійців, французи, чехи, поляки та інші антифашисти, що володіли німецькою мовою. Керував нею комітет з трьох чоловік: німця О. Ньєбергалля, австрійця і чеха.

для військовослужбовців вермахту. Перша листівка німецькою мовою зійшла наприкінці 1940 р. У 1941 р. в Парижі, Нансі, Ліллі організація розповсюдила 60 тис. примірників листівки, присвяченої національному герою французького народу Габріелю Пері. 23 червня того ж року в північній зоні вийшов перший номер її газети «Soldat im Westen» («Солдат на Заході») ²¹.

Значним був внесок у антифашистську боротьбу французького народу польської трудової імміграції*, яка відзначалася серед інших іскраво виявленим пролетарським характером ²². Перші підпільні групи, організовані її представниками, виникли влітку 1940 р. на заводах і лахтах департаментів Нор і Па-Де-Кале. В червні того ж року в Ланс група під керівництвом Рудольфа Лариша розповсюджувала антифашистські листівки, а з вересня 1940 р. почала видавати щотижневик «Наша боротьба» («*Nasza Walka*») ²³.

В столиці Франції підпільну роботу очолили відомі діячі польської воєнної імміграції ветерани інтернаціональних бригад в Іспанії — Ян Утковський, Болеслав Маслянкевич і Стефан Францишак. Наприкінці 1940 р. паризька організація після налагодження зв'язків з іншими польськими підпільними групами стала центральною. В листопаді того ж року в Парижі було проведено першу конференцію всіх польських кругових організацій окупованої зони, на якій розглядалося питання про розширення руху Опору, його організацію, систему зв'язку, методи боротьби проти гітлерівців, друкування і розповсюдження літератури ²⁴.

В неокупованій зоні протягом кількох місяців після підписання перемир'я урядом Петена центр організації польського Опору у Франції зрештував у Неріс-ле-Бен (департамент Альє). Його очолювали Роман арнецький, Євгенія Лозінська, Болеслав Єлень. На початку 1941 р. було встановлено контакт з Парижем. В департаменті Луари (Сент-тьєн) підпільна група під керівництвом Францішка Могильного здійснювала зв'язок між центральним керівництвом у Парижі й польськими групами в департаментах південної Франції (Гар, Тарн, Аверон) ²⁵. Влітку 1941 р. керівники польських груп у неокупованій зоні Ф. Мольний, Р. Карнецький, Б. Єлень створили організаційний комітет, згодом перетворений в «Організацію допомоги Вітчизні» («*Organizacja pomocy Ojczyźnie*»), яка підтримувала контакти з керівництвом ППР, видавала листівки і відозви, газету «Незалежність» («*Niepodległość*). Організація пропагувала солідарність дій польських іммігрантів і французів у боротьбі проти гітлерівців. Члени її створили фонд допомоги в'язнів та їхніх родичів і організували відправку людей та коштів у Польщу ²⁶.

²¹ F. Bonte. Les antifascistes allemands dans la Résistance française, Paris, 1969, op. 137, 139; «Cahiers Internationaux de la Résistance», 1960, № 4, стор. 42.

* Участь у французькому Опорі польської імміграції досліджена і висвітлена в статтях Я. Герхарда, Т. Шумовського, Ю. Анжеевського, Я. Замойського, К. Май та інших матеріалах.

²² H. J a p o w s k a. Polska emigracja zarobkowa we Francji. 1919—1939, Warszawa, 65, стор. 115. У книзі зазначено, що до осіб найманої праці належало 90% усіх польських іммігрантів. Вони становили 58% іноземних робітників, що працювали в значній промисловості, 25% загальної кількості шахтарів Франції і були зосереджені переважно в Північному промисловому районі, де склали близько 1/3 загальної кількості населення, а також в Лотарингії й Паризькому окрузі.

²³ J. Gerhard. Udział Polaków we francuskim ruchu oporu u latach 1940—45.— „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1957, № 4, стор. 56; K a z i e m i e r a M a j. działalność polskich grup Francuskiej Partii Komunistycznej w okresie okupacji hitlerowskiej 1940—1944.— „Z pola walki”, 1968, № 3, стор. 28.

²⁴ „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1957, № 4, стор. 59.

²⁵ Т а м ж е, стор. 62.

²⁶ J a n Z a m o j s k i. Polacy we francuskim i belgijskim ruchu oporu.— „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1967, № 3, стор. 110.

На території Франції існувало кілька польських організацій, зв'язаних з лондонським емігрантським урядом. Найбільш помітною серед них була так звана «Польська воєнна організація», пізніше перейменована в «Польську організацію боротьби за незалежність»²⁷. Керівництво останньої уникало активної боротьби і дотримувалося політики «зберігання сил» з тим, щоб розпочати антигітлерівській акції тільки під час висадження союзних військ. Слід зазначити, що реакційні діячі цих організацій не мали істотного впливу на польську трудову імміграцію, яка без них і всупереч їм разом з народом Франції стала на шлях активної антифашистської боротьби.

Велику увагу Французька компартія приділяла організації страйків, які вважала в тих умовах дійовим засобом подолання пасивності трудящих, залучення їх до масового руху Опору. В січні 1941 р. відбувся страйк гірників на шахті № 9 в Ескарпель, на якій працювало багато польських іммігрантів²⁸, а в травні — на шахті № 7 в Дрокур. Останній 30 травня переріс у загальний страйк шахтарів вугільного басейну Нор і Па-де-Кале. Ним керували очолювані комуністами народні комітети. Залишили роботу понад 100 тис. шахтарів. 1/3 їх становили польські іммігранти*. Страйк тривав 12 днів. Гітлерівці оголосили стан облоги, застосували танки і війська. Близько 2 тис. шахтарів було арештовано, 1500 з них вивезено до Німеччини*. Спеціальний суд Бетюні заочно засудив до страти керівників страйку Я. Рутковського і Р. Лариша²⁹.

Загальний страйк шахтарів на Півночі Франції був «першою масовою акцією Опору і першою перемогою»³⁰. Німецькі окупанти недооцінили жаги понад 500 тис. т. вугілля, було втрачено понад 472 тис. робочих днів. За першу половину 1941 р. внаслідок страйків і саботажу загальний видобуток вугілля знизився на 50%³¹.

В початковий період руху Опору ще не набули значного поширення форми збройної боротьби проти окупантів. Але вже наприкінці 1940 р. комуністи створили групи «Спеціальної бойової організації» («L'organisation speciale de combat») і «Батальйони молоді», що стали зародком воєнної організації, пристосованої до умов підпільної боротьби і фашистського терору³².

Одна з кращих груп МОІ, що підпорядковувалася «Спеціальній бойовій організації», утворилась на початку серпня 1940 р. в шахтарському районі на півночі Франції. До її складу увійшли французи Рене Дені і Фелісьєн Жолі, поляк Ян Павловський³³. Очолив бійців італієць Еусебіо Феррарі.

В грудні 1940 р. вони підірвали німецький поїзд на лінії Валансьєнн — Лілль. В тому ж місяці було висаджено в повітря електростан

²⁷ Jan Zamojski. Polacy we francuskim i belgijskim ruchu oporu.— „Wojsko wy Przegląd Historyczny”, 1967, № 3, стор. 110.

²⁸ J. Andrzejewski. Z działalności komunistów polskich we Francji.— „Nowe drogi”, 1962, № 2, стор. 44; Le Parti communiste francais dans le Résistance, Paris 1967, стор. 115.

* Участь польських іммігрантів у загальному страйку шахтарів була високо оцінена керівництвом ФКП. В документі «Французька комуністична партія до своїх членів поляків» можна прочитати: «В усіх страйках шахтарів Франції поляки завжди займали перші ряди. Так було і під час останнього страйку в умовах німецької окупації в травні 1941 року...» («Z pola walki», 1968, № 3, стор. 28).

²⁹ „Nowe drogi”, 1962, № 2, стор. 47.

³⁰ Le Parti communiste francais dans le Résistance, стор. 119.

³¹ Там же, стор. 118.

³² Там же, стор. 120; М. Торез. Сын народа, М., 1960, стор. 168.

³³ Ш. Тийон. Назв. праця, стор. 98.

цію в Беврі-Кюнші³⁴. Взимку і навесні 1941 р. група Феррарі підтримувала страйкуючих гірників басейну Нор і Па-де-Кале. Пізніше до неї приєднались молоді польські шахтарі Павло Хенке*, Середжак, Фреліх (син) і брати Оленіщаки. В березні 1941 р. вони зруйнували залізничну колію біля мосту в Невіллі, що припинило рух поїздів на кілька діб. На квартирі у Хенке і Оленіщаків було налагоджено виготовлення бомб, спершу гліцеринових, а згодом динамітних³⁵. Першотравневе свято 1941 р. патріоти відзначили диверсіями й нападами — в Ліллі вбили фашистського офіцера, у Ламберсарі — кілька гітлерівців. Напади на солдатів вермахту були здійснені в Рубе та в ряді інших пунктів³⁶.

Діяльність групи Феррарі високо оцінив керівник ФТПФ Шарль Тійон: «Вони боролися всіма засобами, аж до використання зброї проти німецьких військ, саботували військове виробництво, знищували ворожу техніку і протягом 9 місяців, з жовтня 1940 р., особистим прикладом довели, що застосування сили проти ворога є кращою школою активного патріотизму»³⁷.

В перший період окупації в обох зонах Франції виникли і некоммуністичні підпільні групи. Одну з перших таких груп очолили переконані патріоти антифашисти Борис Вільде і Анатолій Левицький*. Саме їм належить термін, що увійшов в історію другої світової війни, — резистанс — опір. Їх організація, що стала відома під назвою «Група Музею Людини» («Groupe de Musée de l'homme») складалась з молодих вчених, літераторів, учителів. Вже восени 1940 р. вона розповсюдила перші листівки, видруковані на мімеографі Музею Людини в паризькому палаці Шайо. Листівки закликали французів: «Чиніть опір!» Вся організаційна робота здійснювалась під керівництвом Б. Вільде. 15 грудня 1940 р. вийшов перший номер нелегальної газети «Резистанс», передова стаття якого закликала французів створювати підпільні групи Опору, вербувати рішучих і вірних людей, готуватись до збройної боротьби проти окупантів та їх пособників³⁸. Організація встановила корисні зв'язки на південному заході (Тулуза) і в Бретані, але в січні 1941 р. вона була виявлена. Спершу заарештували А. Левицького, а згодом — Б. Вільде. Згідно з вироком німецького військового суду їх і 5 французьких товаришів було страчено під Парижем 23 лютого 1942 р.³⁹

Рух Опору у Франції яскравий приклад інтернаціональної солідарності трудящих. Вагомий вклад у цей рух внесли іноземні громадяни.

³⁴ G. Lagosche. Назв. праця, стор. 147; Ш. Тійон. Назв. праця, стор. 77, 98.

* 19-річний Павло Хенке був, крім того, відповідальним за пропаганду в вермахті серед солдатів-сілезців, кашубів і мазурів, що розмовляли по-польськи. Ця робота мала непогані наслідки. В гарнізоні м. Ланс вдалось навіть створити нелегальну групу, що спонукала до дезертирства. Згодом цілі групи солдатів вермахту — поляків за походженням — переходили на бік руху Опору. («Wojskowy Przegląd Historyczny», 1957, № 4, стор. 65.

³⁵ „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1957, № 4, стор. 66.

³⁶ H. Nagéges. Назв. праця, стор. 381.

³⁷ Ш. Тійон. Назв. праця, стор. 98.

* Б. Вільде (1908—1942) син російських іммігрантів, закінчив паризький університет, перед війною працював при європейському відділі Музею Людини. Посмертно нагороджений медаллю Опору згідно з наказом, у якому є такі рядки: «Вільде... цілком присвятив себе справі підпільного Опору в 1941 році:... являє своєю поведінкою під час суду і під кулями катів найвищий приклад хоробрості і самозречення». А. Левицький (1901—1942), син російських іммігрантів, видатний молодий учений, з самого початку окупації в 1940 р. брав активну участь у підпільному Опорі. «Заарештований чинами гестапо, тримав себе з винятковою гідністю і хоробрістю, що викликають захоплення...». Цей текст висічено на меморіальній дошці біля головного входу до Музею Людини (Рита Корн. Русские сердца, — «Огонек», 1964, № 34, стор. 6—7).

³⁸ В. Сухомлин. Гитлеровцы в Париже. — «Новый мир», № 12, 1965, стор. 118.

³⁹ Там же, стор. 120.

З перших днів окупації комуністи Франції, прагнучи до створення єдиного антифашистського фронту, стали ініціаторами широкого залучення до нього мас, у тому числі іммігрантів.

У 1940—1941 рр. визвольна боротьба у Франції ще не набула масового масштабу, але велика різнобічна діяльність ФКП підготувала широку антифашистську єдність трудящих на наступних етапах руху Опору. Саме тоді найбільш виявилась активна участь в Опорі іноземних громадян, їх бойова солідарність з народом Франції.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД ОЛЬВІЇ В VI—I ст. до н. е.

В. Л. ЗУЦ

Понад 2,5 тис. років тому на північному узбережжі Чорного моря виник ряд античних держав, існування яких мало певний вплив на долю земель, що входять нині до складу Української РСР. Історія цих держав, серед яких Ольвія посідала помітне місце, є частиною нашої вітчизняної історії і тому становить значний інтерес.

Тема Ольвії не нова. До неї не раз зверталось багато дослідників. У 80-х роках минулого століття на підставі відомих тоді науці джерел (переважно епіграфічних) про її історію та державний лад написав монографію В. В. Латишев¹. Звичайно, він не міг врахувати величезний археологічний матеріал, здобутий під час розкопок, які розпочались дещо пізніше й відтоді систематично провадяться протягом багатьох десятиліть.

На сьогодні виявлено чимало джерел, у тому числі й епіграфічних*, що дають змогу по-новому висвітлити ряд моментів, уточнити, а іноді й переглянути деякі положення щодо державного ладу Ольвії.

У висловлюваннях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про античну державу містяться принципові положення щодо економічного базису і політичної надбудови грецького суспільства, форми і сутності держави рабовласницької епохи.

«...Рабовласницьке громадянське суспільство, — писав К. Маркс, — було тією природною основою, на якій базувалась антична держава. Існування держави й існування рабства нерозривно зв'язані одне з одним»². Те, що «антична держава мала своєю природною основою рабство»³, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали у «Святому сімействі». У лекції «Про державу» В. І. Ленін відзначав: «Незважаючи на... відмінності, держава часів рабовласницької епохи була державою рабовласницькою»⁴, «форми правління були надзвичайно різноманітні але суть справи залишалась та сама: раби не мали ніяких прав і залишались пригнобленим класом, їх не визнавали за людей»⁵. Настанови основоположників марксизму-ленінізму з цих питань є методологічною основою дослідження політичного ладу однієї з численних держав античного світу — Ольвії.

¹ В. В. Латишев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, Сб., 1887.

* Більшість ольвійських епіграфічних джерел опубліковано у збірках: Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, Petropoli, 1916. Надписи Ольвіи (1917—1965), Л., 1968.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 407.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 120.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 427.

⁵ Там же, стор. 428.

Виникнення на правому березі Бузького лиману грецької колонії різні автори датують VI або навіть VII ст. до н. е.⁶ Утворення ж Ольвійського полісу в результаті об'єднання грецьких общин Нижнього Побужжя відбулось, очевидно, в середині або в другій половині VI ст. до н. е.

При визначенні кордонів цієї держави необхідно розрізнити власне ольвійську хору — область, розташовану порівняно недалеко від стародавнього міста, і території більш віддалені, які були в сфері впливу поліса, тяжіли до нього, але не входили до його сільськогосподарської округи. Крім того, слід брати до уваги природні перепони, що могли правити за кордони території поліса.

На сході такою природною межею ольвійської хори був Бузький, на півдні — Дніпровсько-Бузький, на заході — Березанський лимани. На півночі її кордон для ранішого часу можна локалізувати в районі поселення в урочищі Дідова Хата (окремі знахідки на цьому поселенні свідчать, що воно існувало ще в VI—V ст. до н. е.), для пізнішого — в районі Варварівського поселення, датованого IV—III ст. до н. е. Це не виключає того, що в певний період до сфери впливу Ольвії могло входити узбережжя Чорного моря аж до Тилігульського лиману, як, зрештою, і лівобережжя Бузького лиману. До володінь Ольвії з моменту виникнення поліса належала Березань; пізніше територією, що тяжіла до Ольвії, була Гілея — місцевість поблизу від Ахіллового Бігу (сучасної Тендрівської коси), на протилежній від гирла Бугу стороні Дніпровсько-Бузького лиману, очевидно, десь у районі сучасної Кінбурнської коси⁷.

В. В. Латішев висловив думку, нібито Ольвія «в усі часи свого існування уявляється нам з різко окресленими ознаками впорядкованої демократичної республіки». На доказ цього він міг навести лише ті міркування, що відомі тоді науці найдавніші пам'ятки ольвійської державності «свідчать вже про демократію, яка міцно утвердилась»⁸. Однак зазначені пам'ятки датуються не раніше, ніж кінцем V—IV ст. до н. е. Разом з тим є деякі підстави припускати відсутність демократичного державного устрою в Ольвійському полісі в початковий період його існування.

Ще Платон відзначав («Закони», 708, С), що колонії, як правило, повторювали конституції своїх метрополій. Як відомо, протягом усього архаїчного періоду (VII—VI ст. до н. е.) метрополія Ольвії — Мілет характеризувався наявністю автократії. Аристократичним або олігархічним спочатку був державний лад і в багатьох колоніях Мілета.

В Ольвії у початковий період її історії, по суті, ще не склалися соціальні умови, необхідні для виникнення демократичного ладу. Рабовласницька демократія, як правило, була знаряддям панування у грецькому полісі заможного прошарку громадян. Він контролював державне життя з допомогою щорічно змінюваних службових осіб — магістрів, яких обирали з його середовища. Була суттєва різниця в становищі рядових членів ольвійської общини й рядових громадян Афін — поліса, державний лад якого звичайно вважається еталоном рабовласницької демократії. Відомо, що найбільший розвиток її в Афінах припадає на той період, коли ця держава очолювала Морський союз (478—405 рр. до н. е.). За рахунок коштів, що їх стягували з союзників, афінська влада дістала можливість оплачувати не тільки виконання державних посад, але навіть участь у народних зборах. Таких

⁶ В. Л. Зуц. До питання про утворення Ольвійської держави.— «Археологія», 1965, т. XIX, стор. 39—40.

⁷ В. Л. Зуц. Територія Ольвійської держави догетського часу.— «Археологія», 1969, т. XXII, стор. 85—87.

⁸ В. В. Латішев. Назв. праця, стор. 214, 305.

виняткових умов не могла мати жодна інша грецька держава, в то числі й Ольвія. Лише згодом внаслідок майнової диференціації дальшого суспільного поділу праці в античних полісах міг виникнути достатньо матеріально забезпечений прошарок громадян, який м змогу займатися політичною діяльністю. А доти, поки не з'явилися та переурядови, на чолі державного управління стояла обмежена кіл кість не часто змінюваних службових осіб або навіть один діяч, вл да якого за тих соціально-історичних умов набувала тиранічного х рактеру.

Таке уявлення про форму ранньої ольвійської державності, наче то, знаходить підтвердження в нумізматичних джерелах. На деякі ольвійських монетах V ст. до н. е. є написи ΑΡΙΧ, ΠΑΥΣ, ΕΜΙΝΑΚ, щ їх трактують як особові грецькі імена*. Не виключено, що Αριχ і Павсі (або Павсаній) та й Емінак могли бути автократами в Ольвійському полісі.

Очевидно, що встановлення тут демократичного ладу сталося після розпаду Афіньського морського союзу. Ольвія, перебуваючи в сфері політичного впливу Афіньської держави, після її падіння (404 р. до н. е.) втратила надію на підтримку ззовні й опинилася сама в оточенні воєвничих скіфів. Можливо, що саме тоді соціальна боротьба всередині поліса загострилася, внаслідок чого в Ольвії наприкінці V ст. до н. е. переміг демократичний лад.

Зрушення в політичній надбудові були зумовлені змінами у співвідношенні соціальних сил всередині держави. Протягом усього періоду існування Ольвії певну частину її населення, як і в інших античних містах, становили землероби. Поступово з їхнього середовища виділялася заможна верхівка, яка експлуатувала працю бідняків, рабів та залежного населення. В міру розвитку ремісничого виробництва дедалі більшу роль у житті поліса почали відігравати ремісники, зокрема заможні власники майстерень, в яких застосовувалася наймана праця вільних, а також праця рабів. Власники ергастеріїв, купці й земельна аристократія становили привілейований прошарок громадян, який мав забезпечений добробут і завдяки цьому міг займатися політичною діяльністю. З появою певного контингенту членів общини, не зайнятих безпосередньо в сфері виробництва, створилися передумови для заміни одноособової форми правління рабовласницькою демократією.

Основу населення Ольвійської держави становили вільні повноправні громадяни, які іменували себе ольвіополітами, про що свідчать місцева епіграфіка та згадки Геродота (IV, 18). Така назва громадян Ольвійського поліса зустрічається і в епіграфічних документах інших грецьких центрів: Мілета, Коса, Тенедоса, Візантія, Херсонеса, Тіри, Делоса⁹. В літературній же традиції¹⁰ ольвіополіти звичайно фігурують як «борисфеніти» (від поширеної у власне Греції назви Ольвії—Борисфен), що засвідчили Геродот (IV, 18 і 78), Діон Христомом, Лукіян Самосатський, Діоген Лаертський, Стефан Візантійський, Макробій. Цей етнікон відомий і в епіграфічних пам'ятках з Дельф та Родоса.

* У «Зворотному словнику грецьких власних імен» Ф. Дорнзайфа і Б. Ганзена наведені 42 власні імені, які закінчуються на -ριχος. Щодо грецького походження імені, що починається на ΠΑΥΣ сумнівів немає.

⁹ Б. Н. Граков. Матеріали по історії Скифії в грецьких надписах Балканського півострова і Малої Азії.— «Вестник древней истории», 1939, № 3, написи 23, 35 та ін.; А. И. Фурманская. Новый эпиграфический памятник из Тира.— «Советская археология», 1960, № 4, стор. 173—179.

¹⁰ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев, т. I—II, Спб., 1893—1906 (російський переклад перевидано у «Вестнике древней истории», 1947—1949).

Повноправні громадяни Ольвійського поліса (як і в інших античних державах, до них, очевидно, належали тільки особи чоловічої статі) становили громадянську общину, яку в епіграфіці звичайно іменують демосом (народом). Паралельно з цим найменуванням іноді вживали й інше — народ ольвіополітів. Ядром общини були грецькі переселенці, які брали участь у заснуванні колонії, та їхні нащадки. Права ольвійських громадян згідно з договором про ісполітію (рівність громадянських прав) між Ольвією та Мілетом (IV ст. до н. е.) мали також мілетяни. Крім того, цей привілей надавали багатьом іноземцям за різні послуги, які вони робили полісові. Інші категорії його вільного населення (мікселліни, названі в декреті на честь Протогена, вільновідпущеники) і залежні верстви (до яких, мабуть, належали згадувані Геродотом калліпіди), а також раби, громадянських прав не мали й не входили до складу общини ольвіополітів.

У період існування демократичного ладу в Ольвії, як і в інших грецьких демократичних полісах, вищим джерелом влади, сувереном права визнавався весь народ, тобто вільне повноправне населення держави. Політичним органом, що виражав його волю, були народні збори — еклесія, до складу якої формально входили всі повноправні громадяни. Збори скликалися в спеціально відведеному для них місці — еклесіастерії. Таким місцем, мабуть, служила головна міська площа, що виконувала функції також і ринкової (агора). Її залишки відкрито у верхній частині міста. Про функції народних зборів, порядок ведення справ можна дізнатися з прийнятих ними постанов (відомо близько 60 декретів V—I ст. до н. е.). Зазначені в них дати дають підставу припускати певну періодичність у скликанні еклесії.

Народні збори в Ольвії вирішували широке коло питань, що торкалися внутрішнього життя держави, її оборони, дипломатичних відносин. Головним їх завданням було забезпечити панування вільних повноправних громадян Ольвійського поліса над неповноправним і залежним населенням та рабами. З метою зміцнення общини ольвіополітів перед лицем зовнішньої небезпеки або внутрішніх труднощів поліс в особі народних зборів вдавався до різних надзвичайних заходів, наприклад до сисахрій (скасування боргових зобов'язань), надання прав ольвійського громадянства іноземцям і звільнення рабів (Макробій, Сатурналії, I, 11, 33). Під час неврожаю і голоду він дбав про створення державних запасів хліба. У віданні народних зборів були й такі галузі державного господарства, як грошовий обіг, регламентування податків і мит, відкупи і підряди, державний транспорт і т. ін.

Однією з найважливіших функцій еклесії було обрання службових осіб. Поки що нічого не відомо про існування майнового цензу в Ольвії. Але, оскільки магістрати тут, на відміну від Афін, безперечно, не одержували ніякої платні, а перебування на більшості посад вимагало значних витрат, цілком природно, що державні посади могли заміщати лише заможні люди.

Нагородження, а також вшанування громадян за ті чи інші заслуги також було функцією народних зборів, зв'язаною з внутрішнім життям поліса.

Про діяльність ольвійської еклесії щодо зміцнення обороноздатності держави свідчать епіграфічні та літературні джерела. З декрету на честь Протогена відомо, що народні збори зверталися до заможних громадян з проханням допомогти в укріпленні міста. Відзначені в інших ольвійських написах факти пожертвування коштів на будівництво або ремонт оборонних споруд були, можливо, наслідком аналогічних заходів. Залучаючи окремих багатих ольвіополітів до виконання

громадських повинностей, що вимагали значних матеріальних витрат, народні збори діяли в інтересах поліса в цілому. В плані зміцнення обороноздатності Ольвії можуть розглядатися і вжиті, очевидно, за її постановою вже згадувані надзвичайні заходи, про які повідомляв Маєкروبій, описуючи облогу Ольвії військом Зопіріона 331 р. до н. е.

Компетенцією народних зборів було врегулювання відносин Ольвії з сусідніми племенами. В роки, коли поліс зазнавав значних труднощів економічного і зовнішньополітичного порядку, ольвіополіти мусили періодично сплачувати правителям сусідніх кочових племен данину, яку в протогенівському декреті названо дарами. Кошти для цих «дарів» давали заможні громадяни (а також багаті іноземці, що мешкали в Ольвії) на прохання народних зборів. Останні призначали до правителів племен посольства і здавали з торгів підряди на забезпечення його потреб, причому в постанові зазначалась сума, яку мали одержати підрядчики від держави.

Окрему сферу дипломатичної діяльності народних зборів становили відносини з іноземцями, головним чином купцями. Йдеться про поширений в еллінському світі інститут гостинності, що регулював відносини громадян кожного поліса з чужоземцями за принципом взаємності. Кожна община античних міст надавала повноваження, так звану проксенію, довіреним особам інших держав, де мали якісь інтереси її співбджинники. Ці люди (проксени) представляли в своїх державах інтереси громадян того поліса, від якого мали повноваження, і виявляли до них гостинність. В Ольвії, як і в інших грецьких полісах, такі питання вирішували народні збори. Зокрема в V ст. до н. е. було дано проксенію громадянинові Сінопі; в IV ст. до н. е. — окремим членам общини Месембрії, Істрії, Орхомена в Аркадії, Афін, Гераклеї, Візантія, Херсонеса і, можливо, Фів; в III ст. до н. е. — Істрії, Каллатії, Херсонеса. Всього відомо понад 30 ольвійських декретів щодо проксенії.

Звання проксена було почесним і вигідним, бо ті особи, які його одержували, користувалися різними привілеями в державі, що давала повноваження. Так, вони мали права громадянства, інколи звільнялися від мита. Останнє практикувалося ольвіополітами здебільшого в IV ст. до н. е., коли економічне становище поліса було досить міцним. Істріанець Феодор разом з проксенією дістав проєдрію — почесне право займати перші місця в театрі, на гімнастичних змаганнях тощо. Всі проксени мали дозвіл на вільний в'їзд в гавань і виїзд з неї під час війни й миру.

Як і в інших грецьких полісах, при народних зборах Ольвії була спеціальна службова особа — глашатай, а також, певно, існувала посада секретаря, який, зокрема, відав обнародуванням постанов. Текст останніх вирізьблювали на кам'яних плитах і потім встановлювали їх на агорі. Значну частину своїх постанов еклесія ухвалювала разом з радою, другим найвищим державним органом в Ольвії. Рада займалася питаннями, зв'язаними з набуттям іноземцями прав ольвійського громадянства, та, мабуть, відала оформленням громадянських прав ольвіополітів, які досягли повноліття. Очевидно, так само, як і в інших грецьких колоніях, наприклад у Херсонесі, в раду Ольвії входило від 2 до 30 найвпливовіших громадян, членів найбагатших родин. Можна погодитися з думкою В. В. Латишева про те, що вона здійснювала свої функції не в повному складі, а обирала комісії, які й займалися по точними справами. Однією з таких комісій, можна вважати, були с недри. Вони, зокрема, розробляли проекти постанов з деяких питань про які й доповідали, очевидно, після попереднього обговорення в раді, народним збором.

Окремими галузями державного управління відали органи виконавчої влади, яка в грецьких демократичних полісах перебувала в руках різних магістратур і магістратів — колегій і службових осіб. При цьому до них належали не всі посади в системі державної адміністрації. Так, Арістотель («Політика», IV, 12, 2) не вважав магістратами, зокрема, жерців, глашатаїв, хорегів.

Вищу адміністративну владу в Ольвії здійснювала колегія архонтів. Як свідчать написи перших століть нашої ери, вона складалася з 5 чол., очолюваних першим архонтом. Архонти скликали народні збори, наглядали за фінансами, підтримували зв'язки з правителями місцевих племен. За догетського часу вони, мабуть, керували й організацією оборони поліса. Це можна припускати, зважаючи на відсутність будь-яких даних про наявність у той час в Ольвії колегії стратегів, яка існувала тут пізніше — в перших століттях нашої ери.

Колегії «дев'яти» і «семи» відали: перша — державною, а друга — священною скарбницею. Колегія ситонів, про існування якої в Ольвії стало відомо з напису, знайденого в 1961 р.¹¹, займалася купівлею хліба для державних потреб. В останні роки, завдяки знахідкам графіті, документально засвідчено діяльність колегії агораномів (ринкових наглядачів) у догетський час. Раніше вона була відома тільки за післягетського періоду. Можна припустити, наявність у полісі й інших магістратур: астиномів (міських наглядачів) і навклерів (корманічів). Про існування в Ольвії навклерів свідчить графіто III ст. до н. е., виявлене під час розкопок у західній частині ольвійської агори¹².

Крім того, в Ольвії були магістрати, які здійснювали свої функції одноособово. Так, наприклад, ойконом стояв на чолі громадського господарства, розпоряджався фінансами поліса; йому, мабуть, підлягали колегії «дев'яти» й «семи». Гімнасіарх керував підготовкою юнаків до гімнастичних змагань. «Цар» (басилевс) виконував жрецькі функції колишніх царів-басилевсів. У певний період (кінець III—II ст. до н. е.) він, очевидно, виконував функції монетного магістрата. Особами, що мали надзвичайні державні повноваження, були послі. Втім, згідно з класифікацією Арістотеля («Політика», IV, 12, 2), їх не вважали магістратами.

Поряд з народними зборами й магістраатурами основу державного устрою грецьких полісів, за Арістотелем («Політика», IV, 11, 1), становили судові органи. В Ольвії існувало не менше двох відділень суду: одне — для розгляду справ громадян, друге — іноземців. На підставі схожості планування громадського будинку, який стояв біля входу на ольвійську агору, і приміщення одного з афінських судів О. М. Карасьов — знавець будівельних комплексів агори, дійшов висновку, що в першому міг міститися суд. Ця думка підтвердилася розкопками 1969 р., коли тут були знайдені бронзові предмети для підрахунку голосів — так звані псефи, зовсім тотожні з тими, що походять з афінського дикастерія.

Серед різноманітних функцій Ольвійського поліса можна простежити дві основні сторони його діяльності: внутрішню (державне господарство) і зовнішню (оборона, міжнародні зносини).

Досить важливою функцією поліса було піклування про його прибутки й видатки. У початковий період існування Ольвійської держави перші й другі мали переважно натуральний характер. В міру розвитку

¹¹ А. А. Белецкий. «Благосклонно внемлющий герой» в Ольвии.— «Вестник древней истории», 1969, № 1, стор. 155—161.

¹² Н. В. Шебалин. К ольвийским государственным древностям (по материалам граффити).— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Л., 1968, стор. 296—299.

грошових відносин, дедалі помітнішу роль у бюджеті держави почали відігравати грошові кошти. Джерелом їх надходжень були грошові податки (зокрема торговельні мита), прибуток від продажу жертвних тварин, а також від здавання в оренду казенних крамниць або майстерень. Додаткові кошти становили різні штрафи, конфіскації, продаж у рабство тих, що завинили. Як важливе джерело прибутки поліса слід розглядати й сплачування окремими громадянами тих чи інших державних витрат. Певний зиск давала, мабуть, і експлуатація залежного населення.

Наявність в Ольвії кварталів, забудованих за певним планом, свідчить, що полісна влада регламентувала приватне міське будівництво. Держава через свої органи здійснювала управління різними галузями міського комунального господарства, в тому числі водопостачанням.

Функції епоніма (службової особи, яку щорічно переобирали й ім'ям якої позначали рік) в Ольвії у V ст. до н. е. виконував, як і в Афінах, перший архонт. В кінці III — на початку II ст. до н. е. як епоніми виступали жерці (очевидно, Ахілла Понтарха). Згодом ця роль перейшла знову до першого архонта. З питанням про епонімію тісно зв'язані особові імена, що зустрічаються на ольвійських монетах. Деякі дослідники схильні вбачати в них імена монетних магістратів. Найімовірнішим, однак, є припущення, що здебільшого це позначення епонімів — жерця або архонта з метою датування монетних випусків.

Зусилля полісної влади щодо організації оборони держави були зосереджені головним чином на укріпленні її політичного й економічного центру — Ольвії. Вже в V ст. до н. е., як свідчить Геродот (IV, 78 і 79), місто оточували міцні оборонні мури з високими сторожовими баштами. За часів Протогена (кінець III — початок II ст. до н. е.)¹³ такі мури було збудовано в прибережній частині міста, раніше не укріплених. Оборонні споруди виявлено і в деяких інших населених пунктах Ольвійської держави — на поселеннях в урочищі Дідова Хата, на північ від с. Чортуватого, на Пітухівському городищі. Великі кургани, розташовані на певній відстані один від одного по лінії вододілу, вздовж правого берега Бузького лиману, служили пунктами дозору, звідки вели спостереження за прилеглим районом¹⁴. Укріплені поселення, а також сторожові пункти становили систему оборони Ольвійського поліса.

Для зміцнення своїх позицій в Північному Причорномор'ї Ольвія укладала різні договори і союзи з іншими грецькими державами. Дипломатичну й військову підтримку їй забезпечували договір про ісополітію з Мілетом і належність до сфери політичного впливу Афін. Однак допомога з боку дружніх держав не була головним фактором, що давав Ольвії можливість протягом певного часу успішно відстоювати свою незалежність від зазіхань войовничих сусідів. Вирішальну роль відіграло те, що в початковий період існування громадянської общини ольвіополітів її ще не роздирали соціальні суперечності в такій мірі, як це мало місце згодом. Вона становила згуртований колектив, що активно протистояв натискові зовнішніх ворогів, а також був здатний тримати в покорі залежне землеробське населення поліса й рабів. Ця рівновага сил грецького поліса й «варварського» оточення і виявилась

¹³ Т. Н. Книпович. К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена. — «Вестник древней истории», 1966, № 2, стор. 142—149; П. И. Каринский. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена. — «Археологія», 1968, т. XXI, стор. 95—105.

¹⁴ А. Н. Карасев. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города. — Материалы и исследования по археологии СССР, 1956, № 50, стор. 32.

головним фактором порівняно мирного існування Ольвійської держави, що, в свою чергу, сприяло розвитку її продуктивних сил.

У III ст. до н. е. становище різко змінилося. Значна майнова диференціація призвела до загострення класової боротьби й звуження соціальної бази поліса. Тому причиною кризи в Ольвії, що знайшла відображення в протогенівському декреті, були не тільки зовнішні обставини, а й ослаблення громадянської общини ольвіополітів. Внаслідок цього у II ст. до н. е. Ольвійська держава тимчасово втратила свою незалежність, а в середині I ст. до н. е.— була сплюндрована полчищами гетів. Після цієї катастрофи місто й Ольвійський поліс у цілому не змогли повністю відновити свою могутність.

У той час як в районах еллінської колонізації подекуди виникали державні утворення, на складання яких певний вплив справляли місцеві, негрецькі політичні форми (в Північному Причорномор'ї, наприклад, у Боспорському царстві), в Ольвії з моменту її виникнення як античної держави до самої загибелі існувала полісна, тобто цілком грецька форма державного устрою. В силу застійного характеру виробництва в античному суспільстві його політична надбудова змінювалася дуже повільно. Ще більшою мірою це було властиве периферійним грецьким общинам, до яких належала й Ольвія. До них повністю стосується положення К. Маркса про те, що в античній міській общині відтворення її виступає як кінцева мета виробництва¹⁵. Внаслідок цього полісний устрій проіснував у багатьох державах античного світу, в тому числі й в Ольвії, майже тисячу років.

Класове суспільство успадкувало від первіснообщинного ладу елементи племінної демократії у вигляді народних зборів або зборів воїнів, які пристосувало для своїх потреб. Народні збори, лишаючись за формою органом усього народу, змінились у своїй суті — стали виражати інтереси заможної верхівки, інтереси експлуататорів. Це ще раз підтверджує правильність положення К. Маркса про те, що в рабовласницькому суспільстві «експлуатація була більш-менш знаряддям політичної влади»¹⁶.

В західній історіографії мають місце намагання переглянути загальноприйняті погляди на давньогрецьке суспільство, зокрема заперечити його рабовласницький характер¹⁷. Радянська історична наука, розглядаючи з марксистсько-ленінських позицій соціальну структуру античних держав, підкреслює визначальну роль рабовласницьких відносин, хоч і визнає, що поряд з останніми існували й інші форми залежності*. Це цілком стосується й характеру суспільних відносин в Ольвійському полісі. Можна припускати наявність у ньому різних форм експлуатації. Але Ольвія як одна з складових частин давньогрецького суспільства була в своїй основі рабовласницькою державою.

¹⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 366.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 525.

¹⁷ В. Андреев. Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии.— «Вестник древней истории», 1960, № 4, стор. 131—132.

* Так, наявність в античному суспільстві кріпосних відносин відзначав ще Ф. Енгельс у листі до К. Маркса від 22 грудня 1882 р. (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 107).

Зашипки

В. Д. ГАЙБОНЮК
ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛЬЦІВ
І МОЛОДІ РОВЕНЩИНИ
НА ПОЧАТКУ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина розв'язала війну проп Радянського Союзу. Центральний Комітет партії і Радянський уряд звернулися до народу з закликом стати на захист своєї Батьківщини. Молодь і комсомол Ровенщини від-

повіли на нього мобілізацією своїх сил на розгром німецько-фашистських загарбників. На мітингах, у резолюціях комсомольських зборів, у заявах у військкомати і райкоми ЛКСМУ юнаки і дівчата просили направити їх на фронт. Комсомольці й молодь працювали чітко, по-діловому. У своїй діяльності вони керувалися вказівками центральних і республіканських партійних і комсомольських органів¹. Ці настанови і допомога відіграли важливу роль у боротьбі проти ворога, сприяли піднесенню всієї масово-політичної роботи. Комсомольські організації подавали допомогу на збірних пунктах, у створенні молодіжних гуртків військового всеобучу, загонів по боротьбі з ворожими десантами, брали участь у командах протиповітряної і протипожежної охорони м. Ровно та інших міст і райцентрів області, у зонах самооборони та ополченців².

Одним з перших добровольців пішов на фронт з Острозького райвійськкомату член бюро РК ЛКСМУ П. Шамборський, який героїчно бився проти фашистських загарбників і загинув в боях під Москвою³. Всього в перші дні війни в ряди Червоної Армії влилося 3—4 тис. добровольців-комсомольців і неспілкової молоді Ровенщини⁴. Більшість комсомольських працівників області стала бійцями діючої армії⁵. Про це свідчать повідомлення райвійськкоматів, в яких сказано, що на 12 год. 22 червня «всі 20 райвійськкоматів і Ровенський міськвоєнкомат вже в перший день війни мали повну можливість своєчасно оповістити про поставку і відправку мобрезервів на збірно-здаточні пункти, а останні в свою чергу привести себе в повну готовність для прийому, пропуску формування і відправки команд і партій згідно розроблених планів»⁶. На 26 червня всі людські і матеріальні ресурси, що підлягали до відправки і постачання армії, були направлені за місцем призначення.

В роботу військкоматів Ровенщини значний вклад внесли комсомольці й молодь, які становили 60% працівників.

¹ Архів ЦК ВЛКСМ. Постановлення бюро ЦК ВЛКСМ, протокол № 286, п. 30.

² Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 4149, оп. 1, од. зб. 11, арк. 8—10.

³ Там же, ф. 4054, оп. 1, од. зб. 39, арк. 11.

⁴ «Червоний прапор», 29 квітня 1970 р.

⁵ Архів ЦК ВЛКСМ, Звіт ЦК ВЛКСМ XI з'їздові ВЛКСМ, арк. 104.

⁶ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 4054, оп. 1, од. зб. 40, арк. 5, 7.

В умовах швидкого просування ворога юнаки і дівчата брали найактивнішу участь в евакуації на Схід людських і матеріальних цінностей. Так, завдяки зусиллям сільських механізаторів, переважну більшість яких складала комсомольці і молодь, були вивезені і передані частинам діючої армії понад 250 тракторів ⁷.

Серед молодих залізничників Ровенщини розгорнувся рух за швидше формування поїздів, підвищення шкортості і скорочення часу на зупинках. Комсомольці Здолбунівського вузла забезпечили охороону вокзалу і чіткість його роботи до останніх хвилин ⁸.

Члени ВЛКСМ супроводжували валки підвід і колони автомашин з цінностями і документами. Так, перший секретар Острозького райкому комсомолу М. О. Лихацький за завданням бюро райкому партії вивіз на автомашині партійні і комсомольські документи і доставив їх за призначенням в Київ ⁹.

Близько 4 тис. комсомольців області було евакуйовано. Більшість з них влилась в частини Червоної Армії, частина лишилася в тилу, щоб вести боротьбу з ворогом, решта — поїхала на схід працювати на трудовому фронті.

Масовий героїзм і стійкість проявили молоді патріоти Ровенщини при обороні міст і сіл. Безприкладну мужність в боях при обороні м. Ровно проявив екіпаж танка № 736 комсомольців П. Абрамова і О. Голікова. Жорстокий бій розгорівся 28 червня. Біля переправи через р. Устя гітлерівці вперто лізли вперед. Танк 736, маневруючи по позиції, розстрілював ворожу піхоту і вогневі точки. Фашистам не вдалось прорватись через переправу.

Ось як писала газета «Красная Звезда» про подвиг молодих героїв: «Весь день носився радянський танк по місту, наводячи паніку на гітлерівців. Але в кінці вул. Островського один з снарядів влучив в гусеницю і машина завмерла. Зраділі фашисти підтягнули до підбитого танка гармати і крупнокаліберні кулемети. Почався нерівний поєдинок... З усіх сторін по танку били гармати і кулемети. Коли від ворожої кулі загинув один товариш, другий продовжував нерівний бій. Вийшли снаряди і патрони. Той, що залишився живий, танкіст підпалив машину і був теж убитий. ...Їх поховали місцеві жителі. На могилі написали: «Два танкісти» ¹⁰.

На місці, де загинули герої, нині стоїть гранітний обеліск. На ньому викарбовано безсмертні імена героїв.

29 червня фашисти захопили м. Ровно, але бої в самому місті і на околицях особливо в районі Дубна точились ще довго. Немеркнучою славою покрив себе в цих боях молодший лейтенант, командир танкового взводу, Герой Радянського Союзу О. Ф. Фролов. Це було біля с. Птиче під Дубно. «Виконуючи наказ командування, батальйон лейтенанта Олександра Фролова, — говориться в нагородній реляції, — стрімко наближався до вказаного рубежу. Назустріч йому посунули важкі ворожі танки. Гармата О. Фролова підбила кілька німецьких машин» ¹¹. Але ворожий снаряд влучив у танк. Машина загорілась. Лейтенант Фролов повів свій палаючий танк на таран фашистської машини. Він один з перших у Великій Вітчизняній війні здійснив танковий таран. Таких подвигів в цих боях було безліч ¹².

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 21, арк. 120.

⁸ Партизани-разведчики, М., 1969, стор. 25.

⁹ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 4054, оп. 1, од. зб. 41, арк. 9.

¹⁰ «Красная Звезда», 9 січня 1964 р.

¹¹ Архів Міністерства Оборони СРСР, ф. 33, оп. 793, 756, спр. 3, арк. 96.

¹² Г. Понезжко. Записки советского офицера, М., 1950 г., стор. 171.

Під час оборонних боїв на західній околиці м. Острога на перешкоді наступаючим фашистам стала кулеметна обслуга, замаскована в невеличкому окопі. Від влучних черг кулемета багато ворогів вже не піднялося з землі. Фашисти підтягли гармати і лише після вогневого шквалу точка сміливців була придушена¹³.

Місцеві краєзнавці разом з робітниками електropідстанції, спорудженої на місці колишніх боїв, провели розкопки могили, в якій з землею від розривів снарядів були присипані відважні кулеметники. Тут було знайдено «Максим» за № 6948 з замка якого тяглася незакінчена стрічка бойових патронів, солдатська фляга з вигравірованим на ній надписом — «Левчук П. С.» і пробита осколком солдатська каска¹⁴. Всі ці реліквії нині експонуються в Острозькому краєзнавчому музеї.

Місцеве населення, особливо юнаки і дівчата подавали значну допомогу військовим частинам, що вели запеклі оборонні бої. Про це свідчить героїзм з яким билися разом з воїнами бійці Дубнівського батальйону самооборони, значну частину особового складу якого становили комсомольці та молодь. Такі батальйони були створені в багатьох районах області. Вони вели бої разом з частинами Червоної Армії. Юнаки і дівчата допомагали військовим частинам у ролі провідників, інформували їх про просування ворога і становище в містах і селах, виконували завдання розвідувального характеру, надавали воїнам притулок, допомагали продуктами харчування і подавали медичну допомогу червоноармійцям, що виходили з оточення і пораненим.

Ось ще один приклад. В перший день війни одна з бомб вибухнула поруч з шосе і осколок влучив у військову автоцистерну з пальним. Кабіну охопило полум'я. З неї вискочила людина, мов живий смолоскип. Першою подала допомогу комсомолка Флорентина, медсестра місцевого протитуберкульозного санаторію. Вона стала гасити вогонь, здирати палаючий одяг, а потім їй допомогли занести шофера в санаторій і медики там зробили все необхідне. Пізніше, коли Червона Армія відступила і був евакуйований медперсонал, Флорентина з кількома жінками залишилася доглядати тяжко поранених червоноармійців¹⁵.

Діяльність комсомольських організацій Ровенщини у перші дні війни, активна участь комсомольців і молоді області в заходах, що їх здійснювали за вказівками ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні органи і військкомати області по мобілізації трудящих на відсіч ворогові, активні бойові дії частин Червоної Армії на території Ровенщини при підтримці і допомозі населення переконливо свідчать про велике патріотичне піднесення радянських людей в боротьбі проти фашистської навали.

У перші дні війни воїни Червоної Армії, борючись у виключно важких умовах, стійко обороняючи кожну п'ядь рідної землі, при підтримці і безпосередній участі місцевого партійно-комсомольського активу, молоді і всіх трудящих Ровенщини завдавали ворогові удар за ударом.

Запорукою перемоги була переконаність у тому, що вони боролися за справедливу справу, відстоювали великі соціалістичні завоювання Жовтня. Це підтвердив увесь хід війни і перемога радянського народу.

¹³ «Радянське життя» (орган Гошанського райкому КП України і райвиконкому), 13 жовтня 1964 р.

¹⁴ Острозький краєзнавчий музей, інвен. № 1533.

¹⁵ «Червоний прапор», 8 березня 1970 р.

Л. Д. СУРКІС

ДРУГИЙ З'ЇЗД РУМЧЕРОДУ

Другий з'їзд Рад солдатських і матроських депутатів Румунського фронту, Чорноморського й Одеського військового округу (Румчероду),

що відбувся в грудні 1917 р.— яскрава сторінка в історії боротьби більшовиків за солдатські маси і за встановлення Радянської влади на Румунському фронті, на Півдні України і в Молдавії. Цей процес відображено в історико-партійній літературі. Однак у більшості праць другий з'їзд Румчероду не є предметом спеціального дослідження.

Відзначаючи роль солдатських мас у соціалістичній революції В. І. Ленін підкреслював, що уже в жовтні — листопаді 1917 р. армія була «наполовину більшовицькою. Без цього ми не могли б перемогти»¹⁻². При цьому він підкреслював, що на Північному і Західному фронтах у більшовиків була гігантська перевага, а на всіх інших, далеких від центру, вони мали час і можливість відвоювати селян у есерівської партії³.

На Румунському фронті, розташованому далеко від революційного центру у південних районах України і Молдавії, де пролетаріат був нечисленним і організаційно слабим, більшовикам доводилося працювати в тяжких умовах, особливо після повалення самодержавства, коли «дрібнобуржуазна хвиля захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно...»⁴.

На І з'їзді Румчероду (травень 1917 р.) переважна більшість делегатів йшла за есерами і меншовиками, а обраний виконком служив Тимчасовому урядові, боровся проти революції. Більшовики Одеси, Півдня України, а також Молдавії, керуючись настановами В. І. Леніна, викладеними у Квітневих тезах, рішеннях VII (Квітневої) партійної конференції, розгорнули боротьбу за солдатські маси очолюваного контрреволюційним генералітетом Румунського фронту і тилкових гарнізонів. Найголовнішою зброєю їх була більшовицька преса, де друкувалися статті й виступи В. І. Леніна, рішення VI з'їзду більшовицької партії. Це знаходило відгук у серцях робітників і селян, переодягнених у солдатські шинелі. Могутній революціонізуючий вплив на них мали розгром корніловщини та викриття інших змов контрреволюції, процес більшовизації Рад у вересні — жовтні 1917 р., згуртування навколо робітничого класу найбільшого селянства. Процес згуртування революційних сил у країні супроводився зростанням і зміцненням більшовицької партії, зокрема її військових організацій. За не повними даними, напередодні Жовтня в армії і в тилу діяло 350 військових партійних організацій⁵, а у частинах Румунського фронту — понад 35 груп, осередків, фракцій та організацій більшовиків⁶.

Після перемоги Великого Жовтня більшовики і керовані ними солдатські організації Румунського фронту розгорнули боротьбу за встановлення влади Рад. Довелося діяти в умовах шаленого опіру буржуазної Центральної Ради, контрреволюційного бессарабського «Сфатул черия», меншовиків, есерів, бундівців, контрреволюційного командування Румунського фронту та Одеського військового округу, першого Румчероду, які вступили в пряму змову з королівським урядом Румунії, за спиною якого стояли імперіалісти США, Англії, Франції. Але вплив

¹⁻² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 235.

³ Див. там же.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 41.

⁵ «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 132.

⁶ «Коммунист Молдавии», 1963, № 11, стор. 42.

більшовиків на солдатські маси зростав з кожним днем, зміцнювалися старі і створювалися нові більшовицькі організації⁷.

II з'їзд Румунського фронту і Рад робітничих та солдатських депутатів області з представниками від селянських організацій відкрився 10 грудня 1917 р. в м. Одесі, в приміщенні міського театру (нині театр опери та балету). ЦК РКП(б) і РНК направили на з'їзд групу більшовиків на чолі з В. Володарським.

Число делегатів становило 1090 чол. з них 825 фронтовиків і 62 від гарнізонних частин⁸, решта — від Рад робітничих і солдатських депутатів: від 12 Рад Херсонської губернії — 39, від 10 Рад Таврійської губернії — 11, від 11 Рад Бессарабської губернії — 13 делегатів. Від селянських Рад прибуло 90 делегатів з Бессарабської, Херсонської і Таврійської губерній. Більшовиків було 396 чол., решта представляла різні партії⁹. Більшовики ставили собі за мету домогтися дальшого згуртування всіх революційних сил на Півдні України, в Молдавії, на Румунському фронті для організації розгрома контрреволюції і встановлення Радянської влади. Представники контрреволюційних партій намагалися збачити з'їзд з цього шляху, а якщо це не вдасться, зірвати його роботу.

З'їзд привітали представники Московського військового округу, губернського правління металістів, одеські більшовики, Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, РНК, ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та ін.¹⁰ Представник лівого крила румунської соціал-демократичної партії та її Одеської секції Ніколау в своєму привітанні заявив, що румунський народ бачить єдину надію свого визволення в перемозі російської революції, що він дивиться на неї, як на свою визволительку¹¹.

В ході роботи з'їзду розгорнулася гостра боротьба між більшовиками і меншовиками та есерами. Так, ще до затвердження порядку денного, останні запропонували надіслати привітальну телеграму Установчим зборам, але переважна більшість голосів заперечила це¹². Представники інших контрреволюційних партій намагалися іменувати з'їзд «фронтовим», мотивуючи це тим, що на ньому лише 102 представники від селян. Більшість делегатів ухвалила його назву — з'їзд Румунського фронту, рад робітничих і солдатських депутатів області: участю групи представників селян — та порядок денний: про поточний момент; про перемир'я та умови миру; земельне питання; доповіді секцій та фронтового відділу; про політичну діяльність Румчероду; доповіді з місць; демократизація армії; постачання фронтові й області; демобілізація; федерація народів Росії в зв'язку із забезпеченням праменшості; організація влади на місцях; конструкція комітету; перевибори комітету і Румчероду¹³. Було створено 9 секцій: продовольства; постачання армії, транспорту, демобілізації армії, земельну, робітничу організаційну, культосвітню, технічну. В ході роботи з'їзду стало відомо про змову контрреволюції. Командування і штаб фронту з участі румунських властей, представників Центральної ради, а також місі

⁷ «Коммунист Молдавии», 1963, № 11, стор. 46; «Вестник IV армии», 27, 28 листопада 1917 р.; Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917 — 1918 рр.). Сборник документов, Кишинев, 1957, стор. 194—195; «Голос пролетария», 19 листопада і 14 грудня 1917 р.; «Голос революции», 10 грудня 1917 р.; История гражданских войн, т. II, М., 1943, стор. 512.

⁸ «Известия Центрального исполнительного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 24 грудня 1917 р.

⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 138, арк. 15.

¹⁰ Там же, од. зб. 493, арк. 3—6.

¹¹ Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 222, 223.

¹² «Голос пролетария», 12 грудня 1917 р.

¹³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 8—20.

імперіалістичних держав, акредитованих у Яссах (місце розташування штабу Румунського фронту), облудним шляхом заманили в ставку до генерала Щербачова членів більшовицького військово-революційного комітету фронту, роззброїли й заарештували їх.

Контрреволюція і Румунський королівський уряд зривали постачання армії, але надсилали наклепницькі телеграми, нібито це є справою рук більшовиків і ВРК. Румунські власті арештовували солдатів російської армії, роззброювали революційні частини. З'їзд вжив енергійних заходів для приборкання ворогів, зажадав від командування фронтом звільнення арештованих членів ВРК. Більшовики запропонували направити на фронт слідчу комісію для встановлення революційного порядку і дали наказ: 1) з'їзд, що представляє собою весь Румунський фронт, не визнає самозваного штабу національних комісарів, очолюваний генералом Щербачовим; 2) ...взяття влади на фронті національним комітетом пов'язане також із агресивними діями румунського генералітету щодо російських революційних військ; 3) з'їзд визнає небезпечним для революції стан, що утворився, і пропонує армійським комітетам негайно виділити із свого середовища тимчасове головкомандування; 4) головкомандування повинно вжити заходів до того, щоб рішуче покінчити з темними контрреволюційними елементами, які розкладають революційний фронт¹⁴.

Меншовики і праві есери виступили проти «Наказу». На захист його виступив В. Володарський, заявивши, що з'їзд повинен взяти владу на фронті до своїх рук, а для цього необхідно діяти рішуче¹⁵. Більшість делегатів проголосувала за «Наказ». Тоді ворожі елементи демонстративно залишили зал засідань.

В обстановці гострої боротьби пройшло обговорення поточного моменту. Доповідач В. Володарський виклав лєнінську політику нашої партії, Радянської влади з питань про землю, мир, Установчі збори і національну політику більшовиків, а також дав рішучу відсіч наклепницьким твердженням, нібито «більшовики розклали армію», «позбавили її боєздатності»¹⁶. Щодо національного питання, зокрема самовизначення України промовець заявив: «Ми стоїмо за право націй на самовизначення аж до відокремлення і від імені Радянської влади я заявляю, що, коли український народ висловиться за повне відокремлення від Росії, ми палець об палець не вдаримо, щоб йому перешкодити. Але разом з тим я мушу сказати, що коли б які-небудь верхи побажали використати свою самостійність, щоб разом з к(онтр)р(еволюційними) елементами зазіхнути на права всього народу, то ми будемо проти цих верків»¹⁷.

Більшість делегатів підтримала політику і діяльність партії, РКК. У своєму виступі солдат Чежор сказав: «Ми вітаємо борців за соціалізм заявляємо Петроградському (і) Московському гарнізнам та пролетаріатові, Балтійському і Чорноморським флотам, що в цій боротьбі ми з ними...»¹⁸. Більшовик Мартиш заявив, що IV армія визнає тільки владу Народних Комісарів і Верховного головкомандуючого Криленка, підтримує лінію більшовиків — «єдиних захисників свободи і самовизначення кожної нації»¹⁹. Делегат від українізованих команд міноносців «Жаркий» і «Зоркий» повідомив, що українські команди цих суден не визнають Центральної ради й Генерального секретаріату, повністю під-

¹⁴ Парггархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 36, 39, 40.

¹⁵ Там же, арк. 39—42.

¹⁶ Там же, арк. 49—58.

¹⁷ Там же, арк. 54.

¹⁸ Там же, арк. 76.

¹⁹ Там же, арк. 68, 69.

тримують Радянську владу в особі Народних Комісарів. Проти націоналістичної буржуазної політики Центральної ради і на підтримку Радянської влади виступили представники інших частин²⁰.

Солдати й матроси-українці виступали єдиним фронтом з росіянами та представниками інших національностей. У радіограмі на ім'я з'їзду з Севастополя повідомлялося, що збори делегатів Чорноморського флоту, Севастопольського гарнізону й робітників визнають РНК єдиною законною владою і підтримуватимуть її всіма засобами аж до збройної сили. «Більшість Чорноморського фронту стоїть на боці революційної демократії усієї Росії без різниці національностей»²¹. Такі рішення ухвалили збори моряків військового й торгового флотів частин Одеського гарнізону²².

Більшовики, ліві есери, анархісти — делегати з'їзду — пропонували свої окремі резолюції. З метою згуртування делегатів, більшовики погодились з пропозицією лівих есерів створити узгоджувальну комісію з представників двох фракцій і подати з'їздові загальну резолюцію. До резолюції більшовиків було внесено незначні редакційні поправки. За неї проголосував 791 делегат. У резолюції, зокрема сказано, що Румунський фронт визнає тільки владу Рад, створену II Всеросійським з'їздом Рад і підтриману Надзвичайним селянським з'їздом, повністю схвалює діяльність РНК у галузі земельного питання, питання про мир про Установчі збори тощо, і на захист цієї влади фронт завжди готовий виступити²³.

Делегати схвалили прийнятий ЦВК закон про відкликання членів Установчих зборів і заявили, що він має бути застосований передусім на Румунському фронті²⁴.

Гостра боротьба розгорнулася при обговоренні питання про війну і мир. Представник меншовиків і правих есерів звинувачував більшовиків у тому, що вони проти «революційних воєн», що сепаратний мир приведе до «загибелі Росії». Більшовики викрили ворожий випад промовця²⁵. Вони висловили певність, що робітники, трудящі селяни і солдати доведуть революцію до перемоги, до укладення миру, але, якщо вороги революції спробують стати на перешкоді, то народ піде на революційну, на народну війну.

З'їзд заслухав доповідь виконкому першого Румчероду, але обговорюючи її вирішив «перейти до чергових справ»²⁶.

Меншовики й есери робили ще одну спробу зірвати роботу з'їзду. 20 грудня під час виборів Центрального виконавчого комітету Румчероду вони виступили з декларацією, сповненою наклепницьких вигадок і звинувачень більшовиків та Ради Народних Комісарів з вимогкою передати всю владу Установчим зборам. Водночас вони відкликали своїх представників з президії, заявивши, що залишають з'їзд, дозволяючи членам своєї фракції залишитись на ньому з дорадчим голосом для «інформаційних цілей», без права увійти до складу майбутнього виконкому. При цьому знову твердили про «неправомочність» з'їзду. Більшовик О. Воронський заявив, що більшість делегатів виконує волю солдатів фронту, що «виконавчий комітет, обраний з'їздом, має стат

²⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 81, 120, 12

²¹ Там же, арк. 106.

²² В боротьбе за Октябрь. Сборник документов и материалов, Одесса, 1957, стс 132, 133.

²³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 97, 100, 125—126.

²⁴ Там же, арк. 126.

²⁵ Там же, арк. 138—153, 183, 186.

²⁶ Там же, арк. 190, 191, 202.

верховним органом фронту й області, повинен мати всю повноту влади²⁷. Цю пропозицію делегати схвалили. У резолюції про становище на Румунському фронті було пред'явлено вимогу Румунському урядові і Центральній раді негайно і невідкладно припинити насильства і репресії щодо російської революційної армії. Вирішено було направити делегації до всіх армій фронту з найширшими повноваженнями, з метою налагодити постачання їх і підготовки для виведення їх у повному бойовому порядку в межі російської території²⁸.

У резолюції з аграрного питання засуджувалась антинародна позиція Центральної ради та схвалювався історичний документ про землю, ухвалений II Всеросійським з'їздом Рад, в резолюції про контроль над виробництвом схвалювалася діяльність ВРНГ, пропонувалося в основу її майбутньої діяльності покласти інструкцію про контроль, вироблену Петроградськими фабрично-заводськими комітетами²⁹. ЦВК Румчероду було обрано в складі 180 чол., у тому числі 77 — від більшовиків, 55 — від лівих есерів, решту — від інших партій.

У резолюції «Про владу на місцях» сказано, що вся повнота влади передається новому, виділеному з'їздом, органу — Центральному Виконавчому Комітетові і уповноважено його всіляко сприяти робітничим і селянським масам України в їхній політичній боротьбі за визволення від «своєї» буржуазії³⁰.

Рішення з'їзду свідчили про те, що численні солдатські маси пройшли школу політичного виховання і боротьби, переконалися в контрреволюційності дрібнобуржуазних партій і твердо стали на бік більшовиків і Радянської влади. Отже, з'їзд продемонстрував мудрість ленінської політики партії і водночас довір'я мільйонних мас трудящих до В. І. Леніна, до партії більшовиків.

²⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 198—201.

²⁸ Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 223—224.

²⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 493, арк. 227—229, 251.

³⁰ Там же, арк. 256.

М. О. РИБАКОВ

ТАК ОРГАНІЗОВУВАЛИ
«ГОСТИННУ ЗУСТРІЧ» ЦАРЕВИ

У червні 1909 р. цар Микола II був присутній на святкуванні 200-річчя Полтавської битви. Шлях його від Петербурга до Полтави пролягав, зокрема, через Чернігівську губернію. У фондах губернського жан-

дармського управління збереглися матеріали, що дають уявлення про ту цареву поїздку. З документів видно, скільки страху натерпілися тоді власті, боячись інцидентів. Число осіб, зайнятих охороною царя, доходило до багатьох тисяч, особливо в найнебезпечніших для «його величності» пунктах.

Особливу увагу звертали власті на Дарницю — «найближчий від Києва пункт, де може централізуватися злочинний елемент»¹. Для цього були підстави. В роки революції 1905—1907 рр. на робітничій околиці Києва — Передмістній Слобідці, де жили трудівники заводу «Арсенал», лісопилень, залізничної станції Дарниця, не раз виникали революційні заворушення. Саме тут і в сусідньому Броварському лісі відбувалися нелегальні сходки, демонстрації, сутички з поліцією, розповсюджувалися листівки Київського, Поліського й інших комітетів РСДРП. Зокре-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1046, арк. 5.

ма, значною подією була антиурядова демонстрація 6 червня 1905 р., учасники якої розкидали листівки².

Того ж року набув розголосу процес над великою групою слобідських соціал-демократів (К. Реріх, М. Роль, А. Кеслер, С. Нетесин, Ф. Дятел, М. Бронштейн, Б. Жинжирова, І. Шмаров та ін.), які розповсюджували «Маніфест Комуністичної партії», газету «Искра», іншу нелегальну літературу і звинувачувалися за «осудження встановленого законами способу правління, за підбурювання до бунтівництва та повалення пануючого в країні суспільного ладу»³.

У серпні 1908 р. робітники побили бандитів з місцевої чорносотенної організації — «Олексіївського союзу російського народу»⁴.

За кілька місяців до царської поїздки начальник Чернігівського губерньського жандармського управління Н. Н. Рудов вимагав від Остерського повітового справника такі відомості: «1. Хто з підозрілих осіб мешкає в Дарниці? 2. Кому з поліцейських чинів доручено там нагляд? 3. Скільки є чинів поліції: чиновників, урядників, стражників та які їх прізвища? 5. Чи проживають у Дарниці примітні особи та хто саме? 6. Чи не помічено туди напливу підозрілих осіб і яких щодо них ужито заходів? 7. Чи не виявляють революційні організації намагань до злочинної діяльності серед населення в поселенні Дарниці!»⁵

До приїзду царя готувалися поліція, жандармерія, добровільна охорона, військові частини. В травні до Дарниці було відряджено помічника Остерського пристава, літучий загін кінних стражників, додаткова кількість городових. Кожна новоприбула людина під страхом покарання протягом шести годин мусила повідомити поліцію про свій приїзд. Окремий загін поліцейських у кількості 10 чол. було призначено для охорони лісів вздовж залізниці. Остерський повітовий справник тимчасово оселився в Дарниці. Сюди ж під виглядом торгівців прибули двоє філерів (унтер-офіцери І. Агеєнко та С. Дудченко), які нишпорили по околицях Дарниці, вздовж залізниці між Дарницею й Борисполем⁶. Ці двоє довели своєму начальству, що недарма їдять казенний хліб. Вони встановили нагляд за підозрілим студентом, що тимчасово жив тут під кличкою «Клапоухий», «супроводжували» його під час поїздки до Києва, дізналися про його київські й дарницькі зв'язки. Додатково в Остер було направлено загін кінно-поліцейських стражників «при повній бойовій амуніції»⁷.

Напередодні царського приїзду Дарницю відвідали: віце-губернатор Чернігова Рафальський, начальник Чернігівського губерньського жандармського управління генерал Рудов, начальник Київського охоронного відділку, Остерський та Ніжинський повітові справники, чини Дніпровського відділку Московсько-Києво-Воронезького жандармського поліцейського управління залізниць та ін.

24 червня 1909 р. імператорський поїзд № 891 з царем і почтом відбув з Петербурга. В. о. директора департаменту поліції Віссаріонов вимагав від чернігівських та київських властей найсуворіших заходів щодо збереження безпеки. Від обер-жандарма генерала Курлова в Чернігів надійшов наказ: «...Не допускати, в разі зупинок імператорського поїзда в межах Чернігівської губернії, подання государеві імператору

² ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 176, арк. 7, спр. 177, арк. 123.

³ Там же, спр. 63, арк. 153 зв., ф. 318, оп. 1, спр. 268, арк. 10 зв., 64, 70—70 зв., спр. 269, т. 2, арк. 245 зв.; ф. 117, оп. 1, спр. 268, арк. 10.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 920, арк. 4, 5, 26.

⁵ Там же, арк. 1, 1 зв.

⁶ Там же, спр. 1046, арк. 5—5 зв.

⁷ Там же, арк. 43—43 зв.

будь-яких адресів політичного характеру, виголошення політичних промов і заяв, а також маніфестацій»⁸.

25 червня на час проїзду царського поїзда через Дарницю, поліція не залишила без нагляду жодного відрізка його шляху. Пости стояли вздовж усієї залізниці. Наприклад, так званий пост № 1 охороняв ділянку від 10-ї залізничної будки до 9-ї, пост № 22 — від полтавського семафора до вокзалу, пост № 24 — від київського семафора до переїзду і т. д. 11 стражників охороняли роз'їзд № 51 коло Дарниці, 7 стражників — с. Мала Олександрівка і т. п.⁹ Було ретельно обстежено залізничну колію та яри, ями, кущі й ліси вздовж неї. З лісового складу Кагановича та будівництва Дарницького фанерного заводу, що містилися на восьмому й дев'ятому кілометрах від Києва, було видалено робітників. В усіх прилеглих до залізниці населених пунктах наказано замкнути льохи, сараї, в будинки нікого, крім стражників, не впускати¹⁰.

Коли нарешті 25 червня 1909 р. увечері царський поїзд проминув Дарницю, народ полегшено зітхнув. Можна було знову займатися звичними справами, самому розпоряджатися собою, своїм майном, працею і часом. Гарячка зосередилася вже в місці кінцевого пункту слідування імператорського поїзда.

До Полтави в дні приїзду Миколи II було пригнано силу-силенну військ. Газета «Киевская мысль» писала 25 червня 1909 р.: «Полтава нагадує великий воєнний бівуак. Безліч військ і поліції. Навколо могили, де відбудуться головні торжества, розташувалися табором гвардійці царського конвою».

Для виконання охоронної служби до міста прибули: 34-й Брянський, 33-й Єлецкий, 36-й Орловський полки, окремі роти гренадерського й гусарського полків, 44-та й 32-га піхотні дивізії, 1-й залізничний батальйон, зведений ескадрон лейб-гвардії кінного полку та ін.¹¹

Крім того, за повну безпеку царя несла відповідальність так звана добровільна охорона, куди, як зазначалося в циркулярі Чернігівського губернатора повітовим справникам, «потрібно набирати людей цілком благонадійних, шанованих, якнайкращого політичного спрямування, в разі можливості — георгіївських кавалерів (волосних старшин, суддів і засідателів, сільських старост, кандидатів у земські гласні, виборних від селян). Усі вони мають бути бездоганно чесними, тверезими, богобоязливими, готовими життя покласти за свого государя. Вони отримують даровий притулок і стіл. Одяг потрібен простий, селянський, але пристойний, чистий»¹².

«Добровільці», розставлені в передніх трьох рядах зустрічаючих, мали стежити, щоб у присутніх не було парасольок, палиць, біноклів та вузликів, щоб не надумав хто стати на коліна чи кинутись уперед для подання просьби. Таких людей потрібно було затримувати й передавати поліції¹³.

Ось як царські посіпаки встановлювали «єдність монарха з народом».

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1046, арк. 16, 37.

⁹ Там же, арк. 28, 29, 51—51 зв.

¹⁰ Там же, арк. 28, 29, 51—51 зв.

¹¹ «Киевлянин», 21 та 27 червня 1909 р.; «Киевская мысль», 21 червня 1909 р.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1348, арк. 33; спр. 1349, спр. 173.

¹³ Там же, арк. 54—54 зв.

А. М. ХАЗАНОВ

З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СКІФІЇ

Роль, яку відіграли скіфи в історії Східної Європи, безперечно. Це стосується не тільки їх культурного внеску. Скіфська держава була

першим політичним утворенням місцевого походження на півдні Європейської частини СРСР, значення якого для наступного розвитку можна недооцінювати. Проте стан наявних джерел такий, що і характер цієї держави, і сам час її виникнення все ще є предметом дискусії. Тому важливе значення має соціологічний аналіз скіфського суспільства зокрема визначення в ньому привілейованих прошарків і їх ролі в процесі формування політичної організації. Ця стаття присвячена лише одному з таких прошарків — жрецтву.

Нечисленні відомості, залишені грецькими письменниками про скіфське жрецтво, насамперед про енареїв — женоподібних чоловіків які носили жіночий одяг, мали жіночі звички і вміли ворожити, давали викликали інтерес дослідників. При цьому основна увага зверталася на характер культів, які відправлялись енареями, або на властиві їм риси трагедизму, а, може, навіть елементи кувади. Проте не менш важливо визначити їх соціальні функції.

Уявлення про енареїв дають дві самостійні і незалежні одна від одної літературні традиції, пов'язані з іменами Геродота і псевдо-Гіппократа. З їх зіставлення виходить: 1) це була професійна жрецька корпорація, близька до царського дому (Геродот, IV, 67—68); 2) її члени мали спадковий характер («женоподібні» особливості, явно зв'язані з релігійним культом, передавались також нащадкам — Геродот, 105; IV, 69); 3) вербувались вони з аристократичних кіл (У псевдо-Гіппократа в книзі «Про повітря, води і місцевості»,— 30, говориться, що енареї — «люди не найнижчого походження, а навпаки, найблагородніші користуються найбільшою могутністю»); 4) мали значний вплив і престиж в суспільстві (скіфи «шанують таких людей і поклоняються їм» — псевдо-Гіппократ, 29); 5) були служителями культу богині Афродіти Аргімпаси (за словами енареїв, саме ця богиня передала їм мистецтво ворожіння — Геродот, IV, 67; I, 105).

Свіжий історичний і етнографічний матеріал, перероблений на основі елліністичної традиції, наводить у формі новели Лукіан². Він згадує про три соціальні категорії скіфського суспільства: прості скіфи і привілейовані — царський рід і пілофори³. Звичайно слово пілофори перекладається буквально, тобто ті, що носять пілос, шапку, іноді «священну»⁴, або ковпаконосці⁵. Пілофори уже давно і, очевидно, не без підстав ототожнюються з скіфським жрецтвом⁶, тому що ритуальний і ловний убір був характерною ознакою індо-іранських і передньосхідних жерців. Досить нагадати зображення одного з них на золотій пластині з Аму-Дар'їнського скарбу⁷. Про його близькість до скіфських воробитів можуть свідчити прутики або палички, які він тримає в ру-

¹ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Пг., 1925, стор. 18—23.

² Там же, стор. 108.

³ Лукіан. Скиф или гость, I.

⁴ Э. А. Грантовский. Индо-иранские касты у скифов (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР), М., 1960, стор. 14.

⁵ Лукіан. Собрание сочинений, т. I, М.—Л., 1935, стор. 95; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.—«Вестник древней истории» 1948, № 1, стор. 302.

⁶ П. А. Ельницкий. Некоторые проблемы истории скифской культуры (о кн. Б. Н. Гракова. Скифы, К., 1947).—ВДИ, 1948, № 2, стор. 98; Э. А. Грантовский. Назв. праця, стор. 5—6, 14.

⁷ M. O. Dalton. The Treasure of the Oxus, London, 1905, табл. XIII, XIV.

А згідно з Геродотом (IV, 67), івове пруття було обов'язковим атрибутом скіфських ворожбитів. До речі, ця деталь зближує останніх з жрецтвом інших іранських народів, наприклад, з магами Мідії і Персії, які, за Страбоном (XV, III, 14), «співають молитви, тримаючи в руках пучок тонких тамарискових гілочок». Про привілейоване становище їх в давньому Ірані немає потреби нагадувати окремо.

Таким чином, відомості Лукіана пізніші за повідомлення Геродота псевдо-Гіппократа, також підтверджують високе соціальне становище кіфського жрецтва. Правда, іноді зустрічаються твердження, що у скіфів цей стан окремо не існував⁸. Однак проти цього говорить аналіз жерел, зроблений на початку статті.

Порівняння матеріалів свідчить, що жрецтво як особлива корпорація оформлюється досить рано, уже на перших етапах розкладу періснообщинних відносин. Досить вказати на «хранителів віри» у ірокезів бо магів у меланезійців⁹.

Жрецька корпорація, в тому числі й жерці в жіночому вбранні, побіжні до енареїв, були у стародавніх германців¹⁰, близьких до скіфів і гадіально, і хронологічно, не кажучи вже про кельтських друїдів¹¹. Тому сумніви щодо наявності у скіфів особливої групи служителів культу наряд чи виправдані. До того ж, як з'ясувалось, відособлення їх відноється ще до часів існування індоіранської етнічної спільності¹².

Дехто вважає енареїв не тільки соціальною категорією — однією з груп жерців, але й самостійним етнічним елементом — одним з скіфських племен¹³. Теоретично це припустимо. Такими, наприклад, могли бути спершу іранські маги і коліно Левіта в стародавньому Ізраїлі¹⁴.

Проте щодо скіфів у нас практично немає ніяких доказів, крім запропонованих Л. А. Єльніцьким різночасних фонетичних порівнянь, дотель сумнівних, на нашу думку, (енареї Геродота — анаріаки Страбона, і живуть біля Каспія — санареї Птолемея, що живуть «за Албанією» — гареї Птолемея, мешканці Центральної Азії). В усякому разі все це суперечить повідомленням про енареїв псевдо-Гіппократа і Геродота.

При цьому безперечним залишається один факт: у скіфів вони явили собою привілейовану жрецьку корпорацію. Найдетальніше про діяльність їх розповідає Геродот (IV, 67—69). При допомозі жерців-ворожбитів цар виявляв і знищував зловмисників. «У випадку хвороби цар кіфський запрошує до себе трьох найголовніших ворожбитів... в основному вони говорять при цьому, що такий-то і такий з жителів, якого ми називають по імені, неправдиво поклявся божествами царського дому, а клястися божествами царського дому у скіфів прийнято переважно тоді, коли вони хочуть дати найсвятішу клятву. Людину, на яку ажуть як на клятвopушника, негайно хапають і приводять; коли на з'явиться, ворожбити звинувачують її в тому, що вона, за свідченням ворожіння, є клятвopушником... і що через те хворіє цар; звинувачений не погоджується з цим і з божбою запевняє, що він не порушив клятву. Через упертість звинуваченого царі запрошують ще стільж ворожбитів. Якщо і ці на основі своїх ворожінь звинувачують

⁸ М. И. Артамонов. Антропоморфные божества в религии скифов.— Археологический сборник, вып. 2, Л., 1961, стор. 85.

⁹ Л. Г. Морган. Древнее общество, Л., 1934, стор. 49; Народы Австралии и Океании, М., 1956, стор. 460—462.

¹⁰ Тацит. Германия, 7, 11, 43.

¹¹ Цезарь. Записки о Галльской войне, VI, 13—14.

¹² М. В. Воеводина. Zoroaster the Priest. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London, vol. XXXIII, part. I, 1970, стор. 22.

¹³ Л. А. Єльніцький. Назв. праця, стор. 98; його ж. Из истории древнескифских культов.— «Советская археология», 1960, № 4, стор. 48; його ж. Знання древніх північних країн, М., 1961, стор. 151.

¹⁴ Геродот, I, 101; И. М. Дьяконов. История Мидии, М.— Л., 1956, стор. 378.

його в клятвopушенні, то йому негайно відрубують голову, а перш ворожити за жеребом ділять між собою його майно» [Геродот, IV, 68]

Далі Геродот повідомляє, що між енарєями і царем відносини ті жож були далеко не ідилічними. Цар іноді переслідував їх, назива «лжепророками» і при цьому не залишав у спокої навіть їх сім'ї.

Повідомлення Геродота найбільш цінне для з'ясування соціальних ролі скіфського жрецтва, але одночасно найтрудніше для інтерпретації. Напіванекдотична форма його розповіді, очевидно, пояснюється двома причинами: загальною тенденцією скіфського оповідання — описувати насамперед те, що може вразити і здивувати греків¹⁵, і характером джерел Геродота. Так відомості про скіфських жерців він явно одержав з других рук — від ольвійських греків або еллінізованих скіфів, а тому вони неповні. Наприклад, Геродот знав, що цар переслідував жерців за провини, але сам назвав лише одну — неправдиве обвинувачення [IV, 68]. Очевидно, інші йому просто були не відомі.

Зрозуміти суть ритуалу ворожитив, з допомогою якого цар знищував зловмисників, дозволяє широкий етнографічний та історичний матеріал про різні етапи розкладу первіснообщинного ладу, особливо про ті суспільства, де вже почали виникати класи. Тут державність ще не сформувалась і, отже, примусова влада царів, вождів та різного роду володарів остаточно не встановилась. Вона завжди обмежена традиційними нормами і правилами, громадською думкою, ще живими в суспільстві кровними зв'язками, родо-племінним його поділом і т. д. Тому вожді для зміцнення свого авторитету або просто для усунення небажаних і небезпечних для них людей часто вдаються до послуг жрецтва як виразника «божественної волі». До речі, і право винесення смертного вироку тоді нерідко мали не вожді, а жерці.

Якщо не універсальність, то принаймні широку розповсюдженість цього явища показують наведені нижче приклади, спеціально взяті з територіально і хронологічно досить віддалених одне від одного суспільств.

В Меланезії відособлений жрецький стан ще не склався, але уже з'явилися маги-професіонали, скрізь тісно зв'язані з світськими вождями. Наприклад, на Тробріандових островах вождь міг покарати рядових общинників, лише викликавши надприродні сили¹⁶. Такої погрози було досить, щоб тримати людей в покорі.

На Фіджі у кожного правителя був свій жрець, «посередник» між людьми і богом. Великий авторитет жерців використовувався для зміцнення влади над населенням¹⁷.

В більш розвинутій Полінезії вони становили щось подібне до особливої касты і при цьому звичайно виступали як виконавці волі вождів. В їх руках був вибір ритуальних жертв. Це стало зняряддям терору, тому що вибір майже завжди падав на людей, звинувачених у непокорі вождям, або жерцям, тобто для них небезпечних¹⁸. Проте відомі випадки, коли між вождями і жерцями виникали суперечки з-за влади.

У германців часів Таціта авторитет магів був навіть вищий, ніж авторитет правителів. І діяли вони також у повній згоді між собою. Таціт прямо пише, що «ні карати смертю, ні накладати окови, ні навіть піддавати бичуванню не дозволено нікому, крім жерців, та й вони роблять це ніби не для покарання і не за розпорядженням вождя, а ніби за волею

¹⁵ С. Я. Лур'є. Геродот, М.—Л., 1947, стор. 130.

¹⁶ В. Malinowski. Argonauts of the Western Pacific, London, 1922, стор. 62—6

¹⁷ Народы Австралии и Океании, стор. 461—462.

¹⁸ Там же, стор. 624, 632; W. Y. Thomson. Te Pito Te Henua, or East Island. United States National Museum, Annual Report, 1889, стор. 473; A. Metraux Ethnology of Easter Island. B. P. Bishop Museum Bulletin, N 160, 1940, стор. 329.

лінням бога...»¹⁹. Цікаво, що сам Тацит, з властивою йому спостережливістю, переконався в протилежному: служителі культу у германців дійсно виносили смертний вирок саме за розпорядженням вождів.

На наш погляд, найближчою аналогією оповідання Геродота є опис ролі жрецтва в південноафриканських скотарів — банту. У них звичайна судова процедура не поширювалась на людей, звинувачених у чаклунстві. Якщо багатство або вплив людини викликали побоювання вождя, він за певних умов, наприклад, в зв'язку з хворобою чи смертю когось з членів його сім'ї, примушував жерців знайти — «винюхати» винного в чаклунстві проти царського дому. Після цього доля нещасного була вирішена — його негайно карали²⁰.

Таке «винюхування» у нгуні та інших південних банту надзвичайно схоже з спостереженнями Геродота навіть в окремих деталях.

Але в світлі наведених етнографічних аналогій (число їх можна збільшити) робимо висновок, що і скіфські царі також використовували жрецтво не тільки для ідеологічного освячення своєї влади, але й вживаючи конкретних заходів по її зміцненню.

Якщо запропоноване тлумачення Геродота вірне, воно може бути додатковим аргументом на користь думки про виникнення держави у скіфів не раніше IV ст. до н. е. Апарат примусу, який оформляється з становленням держави, скрізь робить описані послуги жерців зайвими, в той час як на перший план висуваються їх ідеологічні функції.

Проте в оповіданні Геродота є й інша сторона: натяки на якийсь конфлікт між царем і жрецтвом. Виклад у цьому місці надто туманний, щоб можна було його тлумачити в який-небудь однозначний спосіб. Подібні конфлікти на заключних етапах утворення класів і в ранньокласових суспільствах зафіксовані історією й етнографією. У цьому зв'язку можна назвати магів, які після смерті Ксеркса тимчасово захопили владу над Іраном²¹. У стародавній Індії також відомо про боротьбу між брахманами і кшатріями за керівне становище в суспільстві²², що було звичайною боротьбою різних груп всередині панівного стану за владу і вплив. Може, щось подібне мало місце і в скіфів. У цьому зв'язку заслуговує на увагу ще одна обставина. Про привілейоване становище енареїв та їх могутність повідомляє не тільки Геродот, скільки псевдо-Гіппократ. Але час написання трактату «Про повітря, води і місцевості» з точністю не встановлено. Раніше його автора вважали сучасником справжнього Гіппократа (460—377 рр. до н. е.) і тому датували твір другою половиною V — першою половиною IV ст. до н. е.

Якщо це так, між повідомленнями псевдо-Гіппократа і Геродота існує хронологічний розрив. І тоді різницю між їх свідченнями можна пояснити еволюцією скіфського суспільства в бік посилення царської влади і поступового формування в неї власного апарату примусу.

На закінчення хочеться звернути увагу на важливість і допустимість використання етнографічних матеріалів для реконструкції різних аспектів історії скіфів, та й не тільки їх.

Обсяг письмових джерел обмежений, і не доводиться сподіватися на будь-яке збільшення його в майбутньому. Кількість археологічних матеріалів безперервно зростає, але самі по собі вони німі, їх треба «озвучити». Тому велике значення для глибокого розуміння суспільного ладу досліджуваних народів мають етнографічні дані.

¹⁹ Тацит. Германія, 7.

²⁰ F. Shepstone. Evidence of Zulu Laws and Customs. Report of Cape Government Commission on Natal Laws and Customs. Cape Town. 1883, стор. 68; J. Schapera. Government and Politics in Tribal Societies. London. 1956, стор. 103, 111.

²¹ М. М. Дьяконов. Очерк истории древнего Ирака, М., 1961, стор. 80—91.

²² Г. М. Бонгард-Левин, Ч. Ф. Ильин. Древняя Индия, М., 1969, стор. 169.

Добертаються до Надрукованого

ПРО ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В КРИМУ

За завданням Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури автору цієї замітки довелося ознайомитися з сучасним станом деяких пам'яток середньовічного Криму. Поштовхом для цього стали листи краєзнавців, які знайомили часом зовсім непривабливий вигляд витворів майстрів минувшини.

Кримська область за кількістю цінних історичних пам'яток є унікальною місцевістю. Матеріали розкопок, знайдені тут, увійшли до фондів кращих музеїв країни, на їх основі написано сотні монографій. Ось чому для їх консервації та реставрації виділяється немало коштів. Так, тільки Держбуд УРСР 1969 р. виділив 100 тис. крб., 1970 р.— 160 тис., обласне Товариство охорони пам'ятників історії та культури — 1969 р.— 72,8 тис., 1970 р.— 60,3 тис.

Значна увага приділяється збереженню та реставрації споруд середньовіччя, зокрема Бахчисарайського ханського палацу, на ремонт якого протягом 1968 р. витрачено 300 тис. крб., 1969 р.— 40 тис., 1970 р.— 35 тис. Це пам'ятка XVI—XVIII ст., що включає кілька палацових корпусів, гарем, зал ради, соколину башту, сади, мечеті й кладовище династії Гіреїв. Зберігся «фонтан сліз», оспіваний О. С. Пушкіним та А. Міцкевичем.

Бахчисарайському історико-археологічному музею підлягають печерне місто і фортеця Мангул-Кале та печерне місто Чуфут-Кале. Останнє виникло в V—VI ст., XIV ст. стало центром князівства Феодоро, яке припинило існування під ударами турків наприкінці XV ст. 1967 р. Республіканські науково-реставраційні майстерні обстежили пам'ятку. Зараз тут провадяться значні роботи. Після часткової реставрації дуже багато відвідувачів приваблює печерне місто Чуфут-Кале. В Успенському монастирі (кінець VIII — початок IX ст.) покладжено кам'яні сходи, закріплено та відновлено мури південної брами. Відбудовано південну башту. Відремонтовано дві караїмські кенаси. Проводиться ремонт і реставрація будинку Фирковича, що є житловим комплексом XVIII ст.

Розташована в надзвичайно гарній місцевості, середньовічна фортеця в Судакі і зараз привертає увагу багатьох екскурсантів. Ще більше їх буде після повної реставрації пам'ятки. Науково-реставраційні майстерні Держбуду УРСР відновлюють тут верхню та західну оборонні споруди, мечеть та інші окремі елементи.

Для консервації та реставрації фортеці Еплі-Кале (поблизу Керчі) Держбуд асигнував 1970 р. 3 тис. крб.

Українське спеціалізоване науково-реставраційне управління протягом 1970—1971 рр. має скласти проект відбудови заповідника Неаполь скіфського, відповідно до якого буде впорядковано територію заповідника та охоронне приміщення мавзолею, а колишнє кладовище, де збереглися склепи, загороджено.

Проте відновлення пам'яток не завжди ведеться так, як потрібно. В уже згаданому ханському палаці в Бахчисарай через незадовільний ремонт доводиться частково переробляти дах. В Мангул-Кале терміново потрібно зробити консервацію окремих залишків споруд, особливо брами з казематом, оскільки з'явилися зовсім свіжі тріщини й обвали. В Сюренській фортеці в аварійному стані башта, може обвалитися купол з коштовними фресками.

Негайної охорони й реставрації потребують залишки старовинної фортеці на горі Панея в Сімеїзі.

Особливо занедбаний вірменський монастир-фортеця Сурб-Хач (недалеко від м. Старий Крим), заснований на початку XIV ст. На стінах не тільки старі, а й свіжі обвали. Під загрозою старовинний розпис. Територія монастиря захаращена. Українське спеціалізоване науково-реставраційне управління розпочало реставрацію церкви. За відомостями обласного управління будівництва і архітектури, на відбудову цього пам'ятника в 1968 р. асигнувано 15 тис. крб. [використано 7 тис.], 1969 р.— 10 тис., 1970 р.— 27 тис.

Організуючи роботу по консервації та реставрації історичних пам'ятників, державні й громадські організації натрапляють на численні труднощі — обмаль кваліфікованих спеціалістів, потрібних будматеріалів. Та найголовніше, що заважає спра-

ві, це відсутність обласних науково-реставраційних майстерень, про необхідність яких говорять давно, проте і досі їх не створено.

Трапляються в області порушення правил забудови в районі історичних пам'яток. Так, наприклад, одне з міністерств України на території його будинку відпочинку «Сокіл», побудованого в охоронній зоні Судацької фортеці, хотіло звести чотириповерховий будинок та літні споруди поблизу замкової башти «Астагвер». Цей проект викликав занепокоєння краєзнавців. Адже ж забудова буде порушенням існуючих положень охорони пам'яток. Держбуд УРСР, враховуючи історичну і культурну цінність пам'ятника, відхилив прохання міністерства про дозвіл будівництва нових корпусів на території будинку відпочинку «Сокіл».

Одним із яскравих прикладів безвідповідального ставлення до історичних пам'яток продемонструвала голова Бахчисарайського районного комітету ДТСААФ Т. Я. Кривошеєва, за розпорядженням якої до території ДТСААФ було приєднано мінарет мечеті Азіса XIV ст. Втручання обласного Товариства охорони пам'яток, громадськості врятувало старовинну споруду від використання її під складське приміщення.

Немало шкоди завдають шукачі скарбів, які на південному березі Криму пошкодили не один археологічний пам'ятник (у Массандрі, Сімеїзі та ін.), перекопуючи місцевість. За жаль, в області ще не було випадку, щоб притягли до відповідальності за пошкодження історичних пам'яток.

Свого часу краєзнавці говорили, що інтенсивна розробка каміння на другому пасмі Кримських гір може призвести до знищення стародавніх городищ, печерних поселень, міст-фортець. В цьому велику допомогу подала спеціальна урядова комісія Ради Міністрів УРСР, яка встановила порядок розробки каміння в цьому районі. Міністерство промисловості будматеріалів УРСР дало розпорядження «Кримбуддеталя» погоджувати всі плани гірничих розробок з Інститутом археології АН УРСР, а також виділяти кошти для археологічних досліджень.

Міністерство геології АН УРСР дало вказівку комплексним розвідувальним експедиціям у Криму включати до свого складу археологів і підтримувати зв'язки з Інститутом археології АН УРСР та його установами.

Вище були згадані далеко не всі історичні пам'ятники середньовічного Криму. Багато з них потребують певної уваги. Створення в м. Сімферополі науково-реставраційної майстерні дозволить більш планово й оперативно організувати роботу по охороні, консервації і реставрації пам'яток історії та культури Кримської області УРСР.

В. О. СИДОРЕНКО

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Н. М. КАЗАНОВИЧ

Діяльність Комуністичної партії України по підготовці індустріальних кадрів робітничого класу в роки другої п'ятирічки

Досліджуючи тему, автор використав твір класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів і пленумів ЦК КПРС і ЦК КП(б)У, матеріали партархівів ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17) та ЦК КП України (ф. 1), Де-нецького (ф. 24) та Харківського (ф. 2, 69 обкомів партії, документи ЦДАЖР СРСР (ф. 5451) та УРСР (ф. 806, 1252, 1281, 260,

2623), Центрального Державного архіву народного господарства (ф. 1562, 4372, 7297,, статистичні довідники, тогочасну центральну і міську пресу.

Здійснюючи керівництво формуванням і підготовкою індустріальних кадрів робітничого класу, Комуністична партія України в роки другої п'ятирічки проводила велику організаторську і масово-політичну роботу серед трудящих. Головний напрям її полягав у залученні нових кадрів до промисловості і закріпленні їх на виробництві.

Основними джерелами поповнення робітничого класу в роки другої п'ятирічки були селяни та деякі прошарки міського населення. Приплив селян в 1933—1937 рр. в порівнянні з першою п'ятирічкою скоротився.

Основною формою поповнення робітничих лав в цей період був організований набір, тобто порядок, встановлений Радянським урядом. Він здійснювався способами безпосередньої вербовки та на підставі договорів підприємств з колгоспами. За роки другої п'ятирічки це дало промисловості УРСР нових 2544 тис. робітників.

Але залучення робітників у промисловість було лише однією з сторін процесу формування робітничого класу. Важливим завданням було закріплення їх за підприємствами, створення постійних виробничих колективів. З цією метою Комуністична партія здійснила ряд політичних, економічних і культурних заходів. До них належать: поліпшення планування праці й технічного нормування в промисловості, розширення житлово-комунального будівництва, удосконалення системи культурно-побутового обслуговування робітників. Велику роль у створенні сталих виробничих колективів відіграли керівані партійними організаціями патріотичний рух самозакріплення робітників за підприємствами.

Всі ці заходи сприяли скороченню плинності робітничої сили. За п'ятирічку плинність в важкій промисловості скоротилась більше, ніж у 2 рази.

Завершення технічної реконструкції народного господарства нерозривно пов'язане з освоєнням нової техніки, з рішучим піднесенням культурно-технічного рівня робітничого класу. Щоб вирішити це завдання, потрібно було докорінно поліпшити попередню систему підготовки робітничих кадрів.

У травні 1933 р. на базі реорганізації виробничо-політичних курсів і робітничої технічної школи, що існували в першу п'ятирічку, були створені виробничо-технічні курси (ВТК) — стаціонарна форма підготовки робітників середньої кваліфікації. На курсах ВТК навчалось в 1933 р. 178 тис., а в 1934 р. — 185 тис. робітників важкої промисловості України. Широке застосування інших форм технічного навчання з 1935 р. зменшило роль ВТК.

В новий етап свого розвитку в цей період вступили школи фабрично-заводського учнівства. Зміцнення їх матеріально-технічної бази, поліпшення набору, сумлінний добір викладацького складу, збільшення кількості учбових годин на спеціально-виробниче навчання підвищило кваліфікацію випускників ФЗУ. За 1933—1937 рр. школи ФЗУ України випустили 211,3 тис. кваліфікованих робітників (переважно IV і V розрядів), тобто в 3 рази більше, ніж за першу п'ятирічку.

Ціленаправлена робота партійних організацій по удосконаленню системи фабрично-заводського учнівства дозволила успішно виконати директиву XVI з'їзду ВКП(б) про перетворення шкіл ФЗУ в основну форму підготовки робітничих кадрів із підлітків.

Але стаціонарні учбові заклади не могли повністю задовольнити потреби промисловості в кваліфікованих робітниках. Масове залучення на підприємства селян, жінок, молоді, які не мали навиків індустріальної праці, а також необхідність підвищення виробничої кваліфікації старих робітників висунули завдання — організувати прискорену підготовку технічно грамотних робітників у процесі виробництва. На заводах, фабриках і шахтах України створювались гуртки та школи технічного мінімуму, курси підвищення кваліфікації, ізотовські школи, тематичні гуртки. Партійні організації, переборюючи великі труднощі (низький загальноосвітній рівень робітників, не

було достатньої кількості інструкторів, коштів, приміщень), досягали значних успіхів у постановці технічного навчання. Ця напружена робота партії полегшувалась тим, що серед трудящих зростала тяга до оволодіння технічними знаннями. Це стверджується виникненням у 1933 р. за почином робітників Уралмашу руху за складання суспільно-технічного екзамену. 1934 р. на Україні його склали 126 тис. чол.

У підготовці індустріальних кадрів парторганізації значне місце відводили технічній пропаганді. Вона здійснювалась в різних формах. Широко практикувались виробничо-технічні конференції, з'їзди, зльоти, конкурси, лекції, виставки технічної літератури, кінофільми і т. д. Велику роль в розповсюдженні технічних знань відіграли інженери і техніки соціалістичної промисловості, які проводили цю роботу за допомогою товариства «ЗОТ», технічних станцій, інженерно-технічних секцій. В республіці основна маса робітників важкої промисловості України уже за середини 30-х років, подолавши технічну безграмотність, оволоділа основами сучасного виробництва. Це підтверджується підсумками складання державно-технічного іспиту, який був проведений з 1 лютого по 1 червня 1935 р. Іспит склали 198 629 робітників, з них 82,7% одержали відмінні й добрі оцінки.

Велике значення для дальшого піднесення рівня технічного навчання в промисловості мав грудневий Пленум ЦК ВКП(б) 1935 р., який встановив нові форми освіти: 1. Курси технінімуму; 2. Стахановські курси; 3. Курси майстрів соціалістичної праці. В основу технічного навчання було покладено теоретичну й практичну пропаганду стахановських методів праці. 1936 р. на підприємствах важкої промисловості України навчалось 500 тис. робітників. До кінця року закінчили курси та гуртки технінімуму й здали державний технічний іспит 224 121 робітник, а решта продовжували освіту в наступному році. Технічне навчання за другу п'ятирічку пройшли 621 849 трудящих, або 66% всіх робітників.

Істотно в роки другої п'ятирічки була перебудована і партійно-масова робота. Відповідно до постанов ЦК ВКП(б) від 21 березня 1931 р. «Про партійну і масову роботу в цеху і бригаді» і від 7 серпня 1932 р. «Про роботу партосередків на підприємствах» в перші роки п'ятирічки за допомогою нової розстановки комуністів у республіці була збільшена кількість партійних організацій на відповідальних ділянках виробництва. Змін зазнала також і їх структура. Організаційна перебудова допомогла парторганізаціям розширити сферу свого впливу, посилити пропаганду й агітацію серед трудящих. Багатогранна масово-політична робота Комуністичної партії України дозволила виховати з трудящих, які поповнили лави робітничого класу в роки першої і другої п'ятирічок, тисячі передовиків виробництва, активних будівників соціалістичного суспільства.

Б. Й. ЖЕЛІЦКІ

Становище угорського пролетаріату та його боротьба за створення партії в 70—80-х роках XIX ст.

Становище і класова боротьба робітничого класу в 70—80-х роках XIX ст. в Угорщині, створення ним своєї революційної партії ще недостатньо глибоко вивчені радянськими і угорськими істориками. Тому автор і порушив ці питання, використавши праці К. Маркса і Ф. Енгельса, що мають безпосереднє відношення до Угорщини та робітничого руху в цій країні, а також листування основоположників наукового комунізму з керівниками міжнародного та угорського робітничого руху, твори В. І. Леніна, документи І Інтернаціоналу. Джерельно-літературною базою дослідження є архівні матеріали, збірники документів з історії угорського робітничого руху, тогочасна робітнича преса (в основному газети «Népszava» та «Munkás — Heti — Képző»), праці буржуазних і сучасних угорських істориків.

Автор використав матеріали ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 1, оп. 5, од. зб. 3011, 3652, 3693, 5028, 5094; ф. 21, од. зб. 100/15, 172/17, 172/18), Архіву зовнішньої політики Росії (фонди Посольства у Відні та Генерального консульства в Будапешті), Закарпатського обласного державного архіву, а також фонди Угорського Державного архіву в Будапешті.

Після буржуазної революції 1848—1849 рр., яка розхитала основи австрійського феодального абсолютизму і привела до створення в 1867 р. двоєдиної Австро-Угорської монархії, в Угорщині створилися сприятливі умови для швидкого капіталістичного розвитку. Насамперед це відбилося на економіці країни, де здебільшого панував іноземний капітал. Найбільші банки Угорщини представляли інтереси австрійських, французьких та англійських фінансових кіл. Свій національний банк, незважаючи на всі зусилля, молода буржуазія так і не змогла створити. Все це призвело до того, що заборгованість країни швидко збільшувалась.

Відсутність митних кордонів між двома частинами монархії визначила односторонній розвиток угорської промисловості. Найшвидше вона розвивалася у перші половини 80-х років, але дуже нерівномірно. У розглядуваний період розвиток економіки двічі порушувався внаслідок промислових криз. Висока концентрація виробництва і

капіталу сприяла утворенню в Угорщині монополістичних об'єднань (в 1879 р. виник перший угорський картель по виробництву заліза). Значно розширився внутрішній ринок, з'явилися нові промислові центри. Характерно, що поряд з Будапештом, в якому зосереджувалася більшість великих підприємств, зростали також міста національних окраїн, де була найдешевша робоча сила. У 70—80-х роках XIX ст. в основних галузях угорської економіки був закінчений промисловий переворот, а в промисловості домінуючим стало машинне виробництво. Це зумовило зростання чисельності пролетарів.

Потенціальним джерелом формування та поповнення багатонаціонального робітничого класу Угорщини були поденники та сезонні робітники, зайняті в сільському господарстві. Кваліфіковану робочу силу спочатку складали іноземні, переважно австрійські та німецькі, а також частково — словацькі та угорські робітники, що раніше працювали за кордоном. Цехові й сільські ремісники після ліквідації 1872 р. цехової системи поповнили ряди як кваліфікованих, так і некваліфікованих робітників.

Незважаючи на значний економічний і технічний розвиток, значна маса пролетарів до кінця досліджуваного періоду була зайнята в дрібному виробництві (із 488 тис. промислових робітників тут працювало 280 тис.). В той же час чисельність зайнятих у великій промисловості зростала швидше, ніж увесь робітничий клас. За 20 років загальна кількість робітників країни збільшилась у 1,2, а фабрично-заводських — більше, ніж у 2 рази. Понад половину фабрично-заводського пролетаріату було зосереджено в столиці. Значну частку працівників промисловості складали жінки і діти.

Угорська промислова буржуазія жорстоко експлуатувала робочу силу. В країні не було робітничого законодавства, вихідних днів для працюючих. Промисловий закон 1884 р. санкціонував 16-годинний робочий день, хоч практично на той час робітники уже добились 10—14 годинного робочого дня і розгортали боротьбу за те, щоб працювати по 8—10 годин в день.

Кризи і безробіття, інтенсифікація праці, жахливі житлові умови, система штрафів та податків, мізерна реальна заробітна плата свідчили про низький життєвий рівень трудящих. За виконання однакової роботи жінки одержували лише 50% плати чоловіків, підлітки — ще менше. Заробітна плата у Будапешті завжди була вищою, ніж на національних окраїнах.

Із зростанням класової свідомості робітників постала необхідність в організації оформленні їх рядів. Наприкінці 60-х років виникла перша політична організація робітничого класу Угорщини — «Загальний робітничий союз», але після поразки Паризької Комуні він був розгромлений.

Початок 70-х років ознаменувався боротьбою за створення революційної партії пролетаріату, що проходила у важких умовах переслідувань реакції.

Керівники угорського робітничого руху підтримували тісні контакти з К. Марксом і Ф. Енгельсом та іншими діячами пролетарського руху. Лео Франкель, колишній комісар Паризької Комуні, член Генеральної Ради I Інтернаціоналу, а згодом один із керівників робітничого руху в Угорщині, напередодні Гаагського конгресу Інтернаціоналу писав Карою Фаркашу в Будапешт: «Робітники повинні організуватися в самостійну партію, що веде б постійну боротьбу проти всіх партій всіх заможних класів, бо тільки таким шляхом може бути досягнена перемога і мета соціальної революції: знищення класового панування».

Популярність «Робітничої партії Угорщини», створеної в березні 1873 р., швидко зростання її рядів викликали занепокоєння правлячих кіл, і в квітні того ж року вона була заборонена.

Кращі сили пролетаріату Угорщини продовжували групуватися навколо газети «Munkás — Heti — Képnika» («Робітнича тижнева хроніка»), що була центром боротьби за створення партії, проводила велику теоретичну та ідейно-виховну роботу серед робітників, зорема по поширенню ідей марксизму.

У популяризації марксистських ідей в Угорщині на початку 70-х років велику роль відіграв уроженець Закарпаття — відомий угорський публіцист, молодий друг К. Маркса Аладар Дьєрдь¹.

Повернення Лео Франкеля в 1876 р. на батьківщину, його редакторська діяльність в згаданій робітничій газеті та революційний досвід, певною мірою сприяли підвищенню ідейно-теоретичного рівня пролетарської преси, допомогли перебороти ряд ласальянських помилок, виховувати робітників в дусі інтернаціоналізму.

Суперечки, а потім розкол і утворення наприкінці 70-х років двох партій значно послабили угорський робітничий рух. Однак об'єднання у 1880 р. Партії невборців з її політичною платформою боротьби за загальне виборче право і Робітничої партії Угорщини з програмою, що захищала головним чином економічні інтереси робітничого класу, в Єдину загальну робітничу партію Угорщини, було, безсумнівно, значним кроком вперед у його розвитку.

Єдина робітнича партія стала основою революційного робітничого руху, її програма, розроблена на основі Готської, але позбавлена основних ласальянських помилок, була на той час однією із найкращих соціалістичних програм, оскільки мобілізувала партію на виховання пролетаріату в дусі марксизму.

Створення Єдиної соціалістичної партії угорського пролетаріату, 90-річчя якої відмічалось в травні цього року, свідчило про ідейно-політичне та організаційне зміцнення робітничого руху в країні в 70—80-х роках ХІХ ст. Щоб обезглавити робітничий рух, залякати його керівників, примусити їх відмовитися від революційного курсу і стати на шлях угод правлячі кола Угорщини заарештували Лео Франкеля.

У другій половині 80-х років робітничий рух в Угорщині переживав внутрішню кризу: з'явилися різні течії, зривалося єдине керівництво економічною і політичною боротьбою пролетаріату. Керівництво партії надмірно захоплювалося боротьбою за виборче право, намагаючись діяти в «рамках законності». Це були вияви опортунізму в угорському робітничому русі. Після створення в липні 1889 р. II Інтернаціоналу під проводом Ф. Енгельса новому керівництву Єдиної соціалістичної партії вдалося згуртувати революційні сили і повести пролетаріат Угорщини на нові класові бої. Виявом цього стала грандіозна першотравнева демонстрація 1890 р. в Будапешті, в якій брали участь близько 60 тис. чол.

Про позитивні зміни з гордістю повідомляв Ф. Енгельсу один із керівників партії Пал Енгельман: «Після багаторічного застою в робітничому русі Угорщини знову активно пульсує життя і я сподіваюся, що він, увійшовши, нарешті, в правильний фарватер, скоро досягне дальшого прогресу...»². В грудні 1890 р. була створена соціал-демократична партія Угорщини, яка відкрила новий етап в угорському революційному русі.

Таким чином, угорський робітничий рух протягом 70—80-х років ХІХ ст. пройшов великий шлях від перших спілок до утворення Соціал-демократичної партії. Цей шлях був єдиним процесом боротьби пролетаріату країни за створення революційної партії. Перемишність успіхів цієї боротьби зумовлювалася як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами: нечисельністю і низьким рівнем ідейної зрілості пролетаріату країни, певним спадом у міжнародному робітничому русі у період між діяльністю I і II Інтернаціоналів, поширенням опортунізму в міжнародному масштабі та ін. Втім, незважаючи на ці несприятливі фактори, пролетаріату Угорщини вдалося створити свій бойовий авангард, зміцнити зв'язки з міжнародним робітничим рухом.

¹ Див. УІЖ, 1968, № 4, стор. 107—108.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 5, од. зб. 5028, лист 1. П. Енгельман — Ф. Енгельсу, 7.VI 1890 р.

На допомогу викладачу історії

ТЕЛЕБАЧЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

У наш час бурхливого науково-технічного прогресу спостерігається систематичне зростання питомої ваги технічних засобів у навчальному процесі, зокрема на уроках історії. Новим у викладі матеріалу є використання телепередач, які значно розширюють можливості уроку.

Вже протягом кількох років редакція «Шкільний екран» Української республіканської студії навчального телебачення проводить за спеціальною програмою, затвердженою Міністерством освіти УРСР, телепередачі з історії та суспільствознавства. Транслюються вони щосереді об 11 год. 35 хв. по першій програмі і тривають від 30 до 35 хв. Кожну з них слід розглядати як один з елементів уроку, що обов'язково передбачає наявність й інших його складових частин, які в кожному конкретному випадку визначає і планує вчитель. Його завдання полягає в тому, щоб організувати і мобілізувати клас на активне сприйняття навчального матеріалу по телебаченню.

На 1970/71 навчальний рік передбачається використання телепередач в усіх курсах з історії за програмою V—X класів. Особлива увага приділяється темам з історії Української РСР, питанням дружніх зв'язків російського й українського народів, а також взагалі складним темам. Телепередачі здебільшого замінюють ту частину уроку, яку на практиці прийнято називати викладом нового матеріалу, але деякі з них мають узагальнюючий характер і плануються спеціально з метою повторення вже пройденого учнями.

Заплановані передачі являтимуть собою телеподорожі та екскурсії, інтерв'ю з висококваліфікованими фахівцями і зустрічі з визначними людьми, уроки-розповіді й лекції з широким залученням ілюстративного матеріалу і навіть елементами драматизації тощо.

В поточному навчальному році для учнів V—VI класів пропонуються передачі з питань розвитку культури стародавнього світу і середніх віків. Перша з них буде присвячена темі «Культура стародавнього Єгипту». В цікавій формі уявної подорожі п'ятикласники під керівництвом гіда познайомляться з різними сторонами духовного життя Єгипту тієї доби — мистецтвом, наукою, писемністю і освітою, довідаються про такі складні для них поняття, як монументальність і синтетичність єгипетського мистецтва, його культове призначення, зв'язок з особливостями життя народу.

До передачі і в ході її вчитель звертається до класу з запитаннями, спрямованими на активізацію учнів: «Подивіться уважно передачу і спробуйте зрозуміти, яке значення для нас має знання єгипетського мистецтва. Чому єгиптяни головну увагу звертали на будівництво храмів, пірамід, а не жител для людей?»

Друга трансляція для п'ятикласників має дати уявлення про зародження і розвиток писемності, наукових знань, літератури та мистецтва країн Межиріччя. Учні ознайомляться з тим, як людство дізналося про життя і культуру Ассирії та Вавілоу, одержать відомості про поетичні

легенди народів, що їх населяли, побачать на екрані старовинні міста, «відвідають» під час своєї телеподорожі знамениті «висячі сади», бібліотеку глиняних книжок у Ніневії. Перед дітьми розкриються шляхи пізнання в таких галузях, як математика, астрономія, медицина тощо.

На основі цілеспрямованого виділення спільних для культури Єгипту Межиріччя рис та проведення паралелей між ними п'ятикласники поступово усвідомлюватимуть роль мистецтва в історії народу, зв'язок, який існує між духовним і матеріальним його життям. Наприкінці уроку учням можна поставити такі запитання: З якими видами мистецтва ви познайомились сьогодні? Чому вавилонські будівлі знайдені лише під час розкопок, тоді як єгипетські споруди простояли протягом багатьох століть? Чому з усіх наук у народів країн Межиріччя розвивались насамперед математика і астрономія?

Телепередача «Розквіт культури стародавньої Греції» познайомить школярів з скульптурами Фідія, Мірона та інших митців, з кращими зразками архітектурних споруд, зокрема ансамблем Афінського Акрополя. Ряд деталей і фактів допоможе п'ятикласникам зрозуміти художню завершеність і суспільне значення грецького мистецтва, а також його класовий характер.

Щоб краще підготувати учнів до сприйняття матеріалу, вчителю необхідно нагадати класу характерні для життя тогочасних греків моменти: сприятливі кліматичні умови, краса пейзажів; поетичність народних переказів; економічне піднесення країни; розвиток громадського життя і принципу демократизму в рамках рабовласницького суспільства.

В кінці передачі буде з'ясовано роль античного мистецтва в подальшому розвитку світової культури. Бажано запропонувати учням подумати вдома над кількома питаннями, які обговорюватимуться під час наступного уроку: В чому полягає особливість давньогрецького мистецтва і його відмінність від єгипетського? Чим пояснюється ця відмінність? Що тобі подобається в грецькому мистецтві і чому? В яких відомих тобі сучасних спорудах були використані окремі елементи грецької архітектури?

Для шестикласників планується така передача: «Італійське Відродження (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель)». Вихід її в ефір в основному збігається з часом вивчення теми «Культура Західної Європи в кінці XV — першій половині XVII ст.», на яку відводиться 6 годин. Але учитель повинен подбати про те, щоб телеурок органічно ввійшов у навчальний процес.

Доступними для шестикласників засобами передача розкриє особливості мистецтва Відродження, зокрема виділення живопису і скульптури в самостійні галузі. На прикладах життя і творчості Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля з'ясовуватимуться риси, властиві багатьом діячам культури тієї епохи, яких Ф. Енгельс називав титанами за силою думки, пристрасті й характеру.

Доцільно, щоб вдома учні написали про свої враження: «Що мене особливо схвилювало в творчості митців епохи Відродження».

Семикласники запрошуються частіше, ніж їх молодші товариші, до екрана телевізора. Передача «Нові археологічні знахідки на території України» розрахована на один з перших уроків курсу історії СРСР та УРСР. В зв'язку з тим, що проведення такого заняття програма спеціально не передбачає, час для нього можна виділити за рахунок останнього, шостого уроку («Наш край в давнині») розділу I — «Первіснообщинний і рабовласницький лад». Перед початком трансляції вчителю слід коротко нагадати учням, що таке історія як наука і на основі яких

джерел вона відтворює картину життя минулих поколінь. Особливу увагу необхідно звернути на речові пам'ятки.

На екрані семикласники побачать, як ведуться археологічні розкопки і обробляється їх матеріал, яку методику застосовують вчені в своїй дослідницькій роботі. Для того, щоб показати досягнення археологів республіки, демонструватимуться фрагменти з хронікально-документальних фільмів та експонати музею Інституту археології АН УРСР Історичного музею і «Золотої скарбниці» заповідника «Києво-Печерська лавра».

Телевізійна передача на тему «Розвиток російської культури в XIV—XVI ст.» познайомить школярів з середньовічним живописом Феодана Грека і Андрія Рубльова, шедеврами зодчества Московського Кремля та іншими пам'ятками тогочасного мистецтва. При цьому необхідно розкрити не лише мету їх створення та початкове призначення, а й неминучу естетичну цінність.

Щоб учні краще засвоїли цей матеріал, бажано на початку уроку поставити їм такі запитання: Що сприяло піднесенню російського мистецтва в XIV—XVI ст.? Чому ми і сьогодні високо цінуємо твори кращих митців тих далеких часів?

Передачу «Народні герої визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.» слід розглядати як додатковий матеріал до теми «Визвольна війна українського і білоруського народів (1648—1654 рр.). Возз'єднання України з Росією». Його можна використати на будь-якому уроці з даної теми.

На фоні вражаючих картин розгортання героїчної боротьби (битви під Жовтими Водами і Корсунем, під Збаражем і Берестечком) змальовуватимуться яскраві образи її керівників — Максима Кривоноса, Івана Богуна та Данила Нечая, які згуртовували загони селянських повстанців в регулярну армію. Учні дізнаються також, як підготовлялось возз'єднання українського і російського народів.

Телепередача «Розвиток російського воєнного мистецтва в XVIII ст.» рекомендується на урок повторення, присвячений зовнішній політиці Росії в XVIII ст., і сприятиме закріпленню матеріалу таких тем, як «Північна війна», «Російсько-турецькі війни в другій половині XVIII ст.» та «Участь царизму у війнах з буржуазною Францією наприкінці XVIII ст.» Мета повторення — систематизувати знання учнів з питань розвитку воєнного мистецтва, поглибити розуміння ними особливостей зовнішньої політики країни в цей період та історичного значення перемог російської армії і флоту.

Першочергова увага в передачі звертається на розкриття героїзму російських воїнів, на полководницьке мистецтво Петра I і О. Суворова, роль Ф. Ушакова як визначного флотоводця. Історичні події ілюструються уривками з художніх кінофільмів, зразками образотворчого мистецтва, графіки, а також за допомогою різноманітних експонатів Київського державного історичного музею.

Для більшої ефективності доцільно побачене учнями на екрані доповнити бесідою з таких питань: Згадайте, які війни проводила Росія в часів Петра I і яка мета при цьому ставилась. Які основні напрями зовнішньої політики уряду Катерини II? Чим були викликані вжиті нею заходи? Що нового в розвиток російського воєнного мистецтва вніс діяльність Петра I і О. Суворова? Що забезпечило перевагу російської армії над арміями інших країн? На чому базувались успіхи керованої Ф. Ушаковим російського флоту? В чому полягає історичне значення перемог вітчизняної армії і флоту у XVIII ст.?

Ознайомленню семикласників з культурою російського та україн

ського народів у XVIII ст. програма приділяє 4 навчальні години. Тісний зв'язок та благодійний взаємовплив двох братніх культур і має бути провідною ідеєю при вивченні даного матеріалу. Пропонована для четвертого з цих уроків телепередача міститиме відомості про твори художників Д. Левицького, В. Боровиковського і А. Лосенка, про архітектурні пам'ятки, створені С. Ковніром, І. Григоровичем-Барським, В. Растреллі (Андріївська церква у Києві), палаци гетьмана Розумовського в Батурині й Глухові тощо. Тому виклад матеріалу всієї теми доцільно розподілити так: на першому уроці розповісти про освіту й науку в Росії та на Україні; на другому — про шкільну драму та інтермедію, вертепний театр, музику; на третьому — охарактеризувати образотворче мистецтво, його визначних представників того часу. Це дасть можливість на четвертому, останньому уроці сконцентрувати увагу класу саме на матеріалі телепередачі.

На початку уроку варто порадити учням з'ясувати собі, що захоплює і особливо хвилює в кращих портретах художників XVIII ст., які основні риси будівель цього століття, що хотіли втілити в своїх творах архітектори.

Вчителі, що працюють у восьмому класі, також мають можливість провести ряд телеуроків. Однією з найвідповідальніших у курсі нової історії є тема «Виникнення наукового комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс». Її висвітленню присвячується окрема передача, яку можна провести на першому або другому уроці з цієї теми. Основне завдання — донести до свідомості підростаючого покоління, що виникнення теорії наукового комунізму, творцями якої стали К. Маркс і Ф. Енгельс, було підготовлене всім ходом історичного розвитку. На екрані телевізора — образи великих вождів, перед глядачами проходить сповнене боротьби життя двох геніїв людства, зв'язаних безприкладною в історії дружбою, що базувалась на єдності поглядів, на вірності справі пролетаріату. Учні повинні знати про К. Маркса і Ф. Енгельса не тільки як про великих теоретиків, але й революційних практиків, засновників «Союзу комуністів» — першої пролетарської організації, озброєної ідеями наукового комунізму.

Якщо урок з використанням телебачення відкриватиме собою дану тему, то слід запропонувати школярам самостійно або в ході класної бесіди, проведеної до передачі, повторити матеріал про робітничий рух 30—40-х років XIX ст., пригадати погляди соціалістів-утопістів. А наприкінці цього ж уроку чи на початку наступного вчитель має з'ясувати з учнями ряд питань: Хто були попередниками К. Маркса і Ф. Енгельса? Що у поглядах своїх попередників вожді пролетаріату відкинули як ненаукове і що вони використали при створенні свого вчення? Який вплив на формування комуністичних поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса справило їх знайомство з робітничим рухом та безпосередня участь в ньому? В чому полягає основна відмінність «Союзу справедливих» і «Союзу комуністів»? Про що свідчить ця відмінність?

Коли телеурок буде другим за програмою, радимо на першому детально розглянути матеріал про передумови виникнення наукового комунізму. Готуючи восьмикласників до активного сприймання нової інформації, необхідно націлити їх увагу на такі моменти: Як формувались комуністичні погляди К. Маркса і Ф. Енгельса? В чому історичне значення «Союзу комуністів»?

Цікавою має бути телепередача «Видатні представники західноєвропейського мистецтва кінця XVIII — першої половини XIX ст.», призначена на один з двох уроків, що виділені програмою для ознайомлення восьмикласників з зарубіжними літературою, мистецтвом у XVII—XIX ст. Важливо переконати учнів, що прогресивні західноєвропейські

художники XVIII—XIX ст. були виразниками революційних ідей свого часу. З творчістю Л. Давіда глядачі знайомляться на прикладі його автопортретів і картин «Клятва Гораціїв», «Смерть Марата» та ін. Характер художнього доробку Е. Делакруа свідчать полотна «Різня Хіосі», «Свобода на барикаді». Талант О. Дом'є розкривається в його графіці й живопису («Прачка», «Повстання»).

Якщо хронологічно телепередача припадатиме на перший з двох уроків, вчителів необхідно до початку її спинитися на особливостях культурно-історичного розвитку країн Західної Європи в XVII—XIX століттях зокрема в загальних рисах висвітлити поступове звільнення літератури і мистецтва від пут католицької церкви та феодальної ідеології; висвітлити просвітительські ідеї і формування революційного класицизму; виникнення романтизму як форми протесту проти існуючого ладу; загострення класової боротьби в умовах капіталізму, зародження критичного реалізму.

Другий урок в такому разі буде присвячено розкриттю основних художніх надбань минулого, визначенню вкладу, який внесла Росія в розвиток світової культури.

Коли ж телепередача збігатиметься із закінченням теми, доцільно вказаний вище матеріал викласти на першому уроці. Питання про внесок Росії у скарбницю духовних здобутків людства можна розглянути або на початку першого ж заняття, або наприкінці того, на якому відбудеться трансляція.

Використання сеансів телебачення для ілюстрації розвитку культури позитивно впливає на знання учнів та їх естетичне виховання.

У вільному класі три передачі присвячуються курсу історії СРСР і УРСР. Тема «Розгром наполеонівських військ у Вітчизняній війні 1812 р.» передбачає відтворення хвилюючої картини захисту батьківщини, розкриття загальнонародного і справедливого характеру боротьби проти загарбників, висвітлення ролі М. І. Кутузова. Доцільно цією передачею розпочати вивчення курсу. Широке охоплення подій і фактів надає їй дещо оглядового характеру, а це вимагатиме від вчителя в його далішій роботі докладніше спинятися на відповідних питаннях.

Можна запропонувати учням вдома написати твір про одного з героїв Вітчизняної війни 1812 р.

Передача «Революційне народництво 70-х — початку 80-х років XIX ст.» також розрахована на перший урок однойменної теми курсу вітчизняної історії. На великому документально-літературному та ілюстративному матеріалі, в живій образній формі висвітлюватимуться основні етапи цього руху, починаючи з «ходіння в народ» і закінчуючи терористичними актами героїв «Народної волі». Телеекран відтворить яскраві образи А. Желябова, С. Перовської, М. Кибальчича, В. Фігнера та інших діячів народницького руху.

Головна мета передачі — розкрити перед восьмикласниками роль революційних народників у визвольній боротьбі в Росії. Після трансляції можна провести бесіду з учнями, орієнтуючи їх на такі питання: Чому основними районами «ходіння» в народ були Поволжя, Дон, Дніпро? Яка причина невдач народницької пропаганди? В чому хибність і безперспективність тактики терору? Чим вражають нас образи революційних народників?

Під час наступного уроку вчитель має головну увагу зосередити на теоретичних питаннях (місце народників у визвольному русі Росії, їх зв'язок з революціонерами-демократами 60-х років, ідеологія тощо), на глибокому ознайомленні учнів з оцінкою, яку дав революційним народникам В. І. Ленін.

Останню передачу для восьмикласників — «Молодий В. І. Ленін в

спогадах сучасників» — варто включити до першого уроку теми «Початок пролетарського етапу визвольного руху в Росії». Телевізор допоможе образно відтворити сторінки життя та революційної діяльності Володимира Ульянова в Казані й Самарі (1887—1893 рр.).

Готуючи клас до активного сприйняття матеріалу, учитель рекомендує з'ясувати, як формувався марксистський світогляд молодого Леніна, чому він вважав за необхідне вести рішучу боротьбу з народницькими поглядами, яке завдання, на думку Володимира Ілліча, було в той час першочерговим для російського революційного руху.

Для учнів дев'ятих класів заплановано чотири телепередачі, перша з яких — «Паризька комуна» має оглядовий характер і призначається для останнього уроку теми «Франко-пруська війна і Паризька комуна».

На основі уривків з кінофільму, документальних фото, творів графіки і живопису, історичної карти, плану Парижа і схем в передачі буде показана самовіддана боротьба паризьких робітників за першу в світі державу диктатури пролетаріату, розкрита соціально-економічна політика Комуни, роль її визначних діячів, у тому числі й наших співвітчизників. Дев'ятикласники дістануть відомості про причини поразки та міжнародне значення Паризької комуни, ознайомляться з оцінкою, яку дав їй В. І. Ленін.

Узагальнюючи матеріал всієї теми, передача одночасно доповнюватиме і конкретизуватиме знання учнів з окремих питань. Тому доцільно на цьому уроці поставити класу такі завдання: Занотуйте в зошитах ті факти і ілюстрації передачі, які свідчать про народний, пролетарський характер Паризької комуни. Що споріднює її з Радянською владою? Які основні уроки одержав міжнародний пролетаріат з досвіду Паризької комуни? Чим захоплюють тебе герої-комунари?

Телепередача «Агенти ленінської «Искры» конкретизує тему «Назрівання революційної кризи в країні на початку ХХ ст. Створення марксистської пролетарської партії в Росії» (курс історії РСРР і УРСР). Оскільки дана передача хронологічно дещо випереджає календарний план вчителя, для її методично правильного сприйняття учнями необхідно напередодні уроку в тій чи іншій формі повторити з ними основні питання теми «Початок пролетарського етапу визвольного руху в Росії». Особливу увагу слід звернути на петербурзький період діяльності В. І. Леніна, перший з'їзд РСДРП та підготовку до створення партії, до видання загальноросійської нелегальної політичної газети «Искра», зокрема на роботу, проведену з цією метою В. І. Леніним під час заслання в с. Шушенському і після повернення звідти.

В процесі телепередачі учні познайомляться з агентами ленінської «Искры» (І. В. Бабушкіним, М. Е. Бауманом та іншими) — цими переконаними марксистами, міцними духом професіоналами-революціонерами, які в тяжких умовах царського підпілля встановлювали зв'язки з пролетаріатом Росії, пропагували ідею створення революційної газети. Значне місце відводиться також висвітленню діяльності іскрівської групи на Україні. Телепередача допоможе дев'ятикласникам глибоко усвідомити, що така загальнопартійна справа, як видання і розповсюдження ленінської «Искры», згуртувала всі революційні сили країни і підготувала умови для перемоги в російському робітничому русі революційно-марксистського напрямку.

Вдома учні зможуть підготувати виступ, присвячений життю і діяльності одного з агентів «Искры» або історії створення іскрівської організації в своєму місті, районі, краї.

Під час вивчення теми «Назрівання революційної кризи в країні на початку ХХ ст. Створення марксистської пролетарської партії в Росії»

вчитель повинен спиратись на конкретні знання, вже одержані дев'ятикласниками за допомогою телебачення.

Передача «Революційний рух в російській армії та флоті влітку 1905 р. Лейтенант Шмідт» може бути використана на одному з уроків теми «Революція 1905—1907 рр. в Росії — перша народна революція епохи імперіалізму». Її завдання полягає в тому, щоб показати, як під впливом революційної боротьби робітничого класу і селянства в 1905 р. захиталась остання опора царизму — армія і флот, як війська почали переходити на сторону революції. Яскравим прикладом цього є образ лейтенанта Шмідта. Телепередача матиме драматизований характер. В ній буде широко використано ілюстративний матеріал — документальний і художній. Після неї учням можна запропонувати домашній твір на тему: «Лейтенант Шмідт — людина і революціонер».

Під час вивчення теми «Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні» трансляція відбуватиметься безпосередньо з залів Київського державного історичного музею. В ній ґрунтовне відображення знайде Жовтневе збройне повстання в Києві, робота Першого Всеукраїнського з'їзду Рад і проголошення Української Радянської республіки, Січневе повстання. Дев'ятикласники познайомляться з діяльністю видатних революціонерів — Артема (Д. Сергєєва), А. В. Іванова, В. П. Затонського, Є. Б. Бош, Ю. М. Коцюбинського, М. О. Скрипника, героїв-арсенальців та інших борців за владу Рад, дізнаються про допомогу подану Україні трудящими Радянської Росії і особливо В. І. Леніним. Все це ілюструватиме провідну думку про партію більшовиків як організатора і керівника народних мас.

Під час трансляції учням корисно вести календар важливих подій.

Для десятих класів передбачається проведення трьох телепередач з історії. Тема «Київське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу» присвячена самовідданій боротьбі киян проти німецько-фашистських загарбників. На великому фактичному матеріалі буде показано процес створення в Києві комуністичного підпілля і його героїчні дії. Перед десятикласниками пройдуть образи мужніх патріотів — керівників і активних учасників антифашистської боротьби, яка в умовах окупації мала свої особливості й форми (політико-масова робота серед населення, диверсійно-підривна і бойова діяльність).

Викладачеві курсу новітньої історії в пригоді стане передача «Міжнародний комуністичний рух на сучасному етапі», запланована в рамках теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух». З документів Народи братніх партій 1969 р. та інших матеріалів впливає висновок, що основним завданням комуністів на сучасному етапі є рішуча, наполеглива боротьба за згуртованість міжнародного комуністичного руху на основі марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму, мобілізація всіх антиімперіалістичних, демократичних сил, захист миру в усьому світі. Мета уроку — роз'яснити учням ці положення.

Телепередача «Прогресивні діячі зарубіжної культури — борці за мир, демократію, соціальний прогрес», розрахована на один з двох уроків теми «Розвиток культури в новітній час», присвячується ознайомленню учнів з художніми творами кращих представників образотворчого мистецтва за рубезем (Пабло Пікассо, Альфаро Сікейроса, Ренато Гуттузо, Рокуела Кента та інших). Завдання передачі — на конкретних прикладах показати десятикласникам, що мистецтво в наш час є гострою зброєю ідеологічної боротьби. На екрані телевізора демонструватимуться фрагменти з науково-популярних і навчальних фільмів.

Крім того, для десятикласників буде підготовлено п'ять передач з суспільствознавства. Висококваліфікована телелекція «Імперіалізм на сучасному етапі» запланована в основному на один з уроків по темі

«Капіталізм — останній експлуататорський клас», але її можна використати і на уроці нової історії (другий період) — в процесі повторення.

Чотири передачі мають на меті подати значну допомогу вчителю в опрацюванні недостатньо розкритої в посібнику з суспільствознавства теми «Основні права і обов'язки радянських громадян». Перша з цього циклу лекція («Система радянського права. Трудове право») розкриє характер правових відносин у соціалістичному суспільстві та їх відмінність від тих норм, які діють у капіталістичних країнах, дасть уявлення про основні галузі радянського права. Друга передача («Система радянського права. Злочин і покарання») ознайомить десятикласників з цивільним та кримінальним законодавством СРСР, з принципами організації і діяльності радянського правосуддя. «Захист Вітчизни — священний обов'язок громадянина СРСР» — такий зміст третьої передачі. Четверта — «Виховання в сім'ї Ульянових» рекомендується на урок, присвячений розмові про шлюб і сім'ю в радянському суспільстві. На прикладі взаємин, які існували в родині Ульянових, має бути показано основне і типове для радянської сім'ї.

Телепередачі транслюватимуться в такому порядку:

Дата	Клас	Темн
I півріччя		
9.IX	9	Паризька комуна.
23.IX	7	Нові археологічні знахідки на території України.
7.X	10	Київське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу.
21.X	5	Культура стародавнього Єгипту.
28.X	8	Виникнення наукового комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс.
11.XI	5	Культура Межиріччя.
18.XI	7	Розвиток російської культури в XIV—XVI ст.
25.XI	9	Агенти ленінської «Искры».
9.XII	10	Імперіалізм на сучасному етапі.
16.XII	8	Основні напрями розвитку західноєвропейського живопису XVIII — першої половини XIX ст.
23.XII	7	Народні герої Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. (І. Богун, М. Кривоніс, Д. Нечай).
II півріччя		
13.I	8	Розгром наполеонівських військ у Вітчизняній війні 1812 р.
20.I	9	Революційний рух в російській армії та флоті в 1905 р. Лейтенант Шмідт.
27.I	5	Культура стародавньої Греції.
3.II	10	Система радянського права. (Передача перша. Трудове право).
10.II	10	Система радянського права (Передача друга. Злочин і покарання).
17.II	9	Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні.
24.II	10	Система радянського права. (Передача третя. Захист Вітчизни — священний обов'язок громадянина СРСР).
3.III	10	Виховання в сім'ї Ульянових.
10.III	10	Міжнародний комуністичний рух на сучасному етапі.
17.III	10	Прогресивні діячі зарубіжної культури — борці за мир, демократію, соціальний прогрес.
7.IV	7	Російське воєнне мистецтво в XVIII ст.
14.IV	8	Революційне народництво 70—80-х років XIX ст.
21.IV	8	Молодий В. І. Ленін в спогадах сучасників.
5.V	6	Італійське Відродження (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель).
12.V	7	Культура українського народу XVIII ст.
19.V	10	Консультація до випускних екзаменів з історії та суспільствознавства.

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

Документальні розповіді

А. М. ЧЛЕНОВ

ДРЕВЛЯНСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

НАЛОЖНИЦЯ І БАСТАРД

Літописні відомості про матір Володимира I, Малушу, надзвичайно мізерні. Пряма згадка про неї є тільки в одній статті «Повісті временних літ». Там сказано, що мати Володимира за сімейними зв'язками була дочкою якогось Малка Любечанина й сестрою Добрини, а за становищем — ключницею княгині Ольги¹. Юридичний бік стосунків Малуші й Святослава, батька Володимира, не уточнюється. Але в ПВЛ є ще одна непряма згадка про Малушу — репліка княжни Рогніди Полоцької у відповідь на сватання Володимира (тоді князя Новгородського): «Не хочу розути робичича»², що означало «не хочу йти заміж за сина рабині» й спричинило тоді до війни між Новгородом і Полоцьком.

З цих двох повідомлень ПВЛ випливає, що і Малуша, і, мабуть, її батько були рабами. Саме тому історики неодноразово робили висновок, що Святослав уподобав рабиню Малушу й узяв її в наложниці; що про брак його з рабинею й дочкою раба не могло бути й мови, що, отже, Володимир його незаконний син, бастард князя. Така думка здавна переважає в науковій літературі. Вона настільки вкоренилася, що вважається майже загальноприйнятною, а самий «незаконний» статут Малуші й Володимира — майже незаперечною істиною.

ЗАБУТА СТАТТЯ

А втім, думку цю взято під сумнів ще понад сто років тому. І не тільки взято під сумнів, але й спростовано всебічною аргументацією. З усталеним уже тоді висновком, нібито Малуша паложниця, а Володимир бастард, дозволив собі не погодитися відомий російський історик Д. І. Прозоровський. Ще 1864 р. він присвятив проблемі спеціальну статтю³, яку, на диво, ніхто ніколи не спростовував. Тому основні її висновки мають чинність і тепер. Водночас статтю забуто настільки, що її тези й аргументи тривалий час були невідомі навіть у вузькому колі спеціалістів, а отже і не враховувалися.

Назріла необхідність звернутися до несправедливо забутої праці Д. І. Прозоровського, оскільки аргументація її відзначається серйозністю й різнобічністю, а проблема, якій вона присвячена, має зовсім не випадковий характер. Отже, звернімося до самої статті.

КНЯЗІВСЬКИЙ РАНГ ВОЛОДИМИРА

Заперечуючи тезу про «бастарда Володимира», Д. І. Прозоровський писав: «І синів Володимира визнані князями тільки ті, що походять від його жінок, а не від наложниць; якщо ж Володимир самою Ольгою був визнаний князем, то його мати хоча попервах і була наложницею Святослава, але походила з такого роду, що давав їй право називатися княгинею і за яким її згодом визнано жінкою Святослава, тобто сама була княжною»⁴.

Аргумент про князівський ранг Володимира й далекосяжні висновки з нього можуть здатися зовсім несподіваними. Але твердження це абсолютно правильне (з винятком того, що Малуша могла і зовсім не бувати в наложницях). Досить згадати багаторічну усобицю, що розгорілася після смерті Володимира, та зазначення ПВЛ про 800 його наложниць, щоб оцінити влучність спостереження Д. І. Прозоровського жоден із синів Володимира від наложниць не брав участі в усобиці й навіть не згадується в літописі. Отже, розрізнення прав князівських дітей від жінок і наложниць становило в ту епоху важливу державно-правову норму й суворо дотримувалося як у теорії, так і на практиці.

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ст. 970 р.

² ПВЛ, ст. 980 р.

³ Д. И. Прозоровский. О родстве св. Владимира по матери.— Записки Императорской Академии Наук, т. V, кн. 1, Спб., 1864, стор. 17—26.

⁴ Там же, стор. 21.

Важливості цього аргументу склав належну ціну ще сучасник Д. І. Прозоровського І. І. Срезневський. Ознайомившись із згаданою статтею в рукописі, він звернув увагу на одну помилку автора, який зрозумів термін «милостниця» (так Малушу названо замість «ключниці» в Іпатіївському літописі) як особу, що при дворі роздавала милостиню). Оскільки термін, за спостереженнями І. І. Срезневського, означав зовсім інше (а саме, улюбленицю, фаворитку), він написав спеціальну статтю для обґрунтування цієї поправки й надрукував її в тому ж випуску вчених записок⁵.

Оскільки стаття-поправка І. І. Срезневського найбільше присвячувалася терміну «милостниця» та його паралелям у інших слов'янських мовах, вона багатьох боків аргументації Д. І. Прозоровського не торкалася зовсім. Але висновок, що Володимир був законним сином Святослава, І. І. Срезневський енергійно підтримав, підкріпивши його не філологічними, а історичними аргументами державно-правового характеру. У зв'язку з цим він писав: «Що Володимир був справді сином законним київського князя, князем за народженням, це доводять і однакове піклування про нього і про решту його братів по батьку — Ярополка й Олега — бабки його Ольги... і прийняття його новгородцями, і рівність прав його з правами братів, що виявлялася в їхній міжусобиці»⁶.

Наведені І. І. Срезневським аргументи покривають період від 968 р. до 980 р., додатково підкріплюючи простий і логічний висновок Д. І. Прозоровського: Володимир аж ніяк не був бастардом, а сином законного шлюбу Святослава з Малушею.

СТАНОВИЩЕ ДОБРИНИ ЗА СВЯТОСЛАВА

Ранг Володимира в дитинстві і юності — далеко не єдиний аргумент, що примусив Д. І. Прозоровського піддати сумніву трактування становища Малуші. Особливу увагу він звернув на становище Добрині — і, до того, ще за життя Святослава: «Добриня мав за Святослава велике значення і міг керувати державними справами; простолюдин, хоча і брат княжої наложниці, не міг зайняти такого місця за Володимира, яке посів Добриня, ставши фактичним правителем Новгородом... Становище Добрині не показує, щоб Малуша була рабою купленою, а то і Добриня був би ні чим іншим, як холопом, і не міг би користатися званням, вищим за князівського тіуна чи конюха, він, навпаки, був «муж», «боярин»⁷. Говорючи так, Д. І. Прозоровський мав на увазі час не після 980 р., коли Володимир призначив Добриню посадником Новгородським, а новгородський період 970—972 р.р. (за життя Святослава), що тривав і після загибелі Святослава аж до 977 р. Увесь цей час князем Новгородським вважався Володимир, проте ні 970 р., ні в перші наступні роки він реальної влади здійснювати не міг через своє малоліття (орієнтовно народження Володимира датується 960 р. Отже, 970 р. йому ледь минуло 10 років)⁸. Ось чому регентство Новгородської землі тримав у своїх руках Добриня. І оскільки 970 р. «пішов Володимир з Добринею, дядьком своїм, у Новгород»⁹, тобто насправді не хлопчик Володимир з Добринею, а навпаки — Добриня з малолітнім князем Володимиром. Регентство це явно було вручене Добрині самим государем Святославом.

Отже, сказавши, що Добриня «належав до вищої аристократії»¹⁰, Д. І. Прозоровський мав цілковиту рацію. Намісник, якому доручено управління цілою землею держави, є не просто боярином, а й, безперечно, одним із високоставлених бояр у державі, оскільки йому доручалися прерогативи, що зрівнювали його реальну владу з правами і владою земельно-князя. Практично на початку сімдесятих років будь-яке рішення, обнародоване від імені Володимира Новгородського, було рішенням Добрині.

Непрямым підтвердженням цього є дані ст. 985 р. ПВЛ та новгородські свідчення про полоцькі події 980 р., з чого стає відомо, що навіть у той час слово Добрині мало вирішальне значення, і він залишався співправителем і керівником Володимира, який уже давно став дорослим і повноправним володарем.

Щодо згадки про подію 980 р. в новгородському «Остромировому літописі» Б. О. Рибаків пише так: «У літописі — сина страченого Ярославом Мудрим Костянтина Добринича — були свої рахунки з кривдиком, і він не посоромився написати, що Рогніда (мати Ярослава) була згвалтована Володимиром на очах її батька за намовою Добрині»¹¹.

⁵ И. И. Срезневский. О Малуше, милостнице в. к. Ольги, матери в. к. Володимира. — Записки Императорской Академии Наук, т. V, кн. 1, Спб., 1864, стор. 27—33.

⁶ И. И. Срезневский. Назв. праця, стор. 33.

⁷ Д. И. Прозоровский. Назв. праця, стор. 20.

⁸ Там же, стор. 18—19.

⁹ Повесть временных лет, М.—Л., 1950, т. 1, ст. 247.

¹⁰ Д. И. Прозоровский. Назв. праця, стор. 20.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь, М., 1963, стор. 64.

Добриня за життя Святослава мав ті самі права, що два старші сини останнього — Ярополк Полянського та Олега Древлянського. Оскільки синів-князів у Святослава було тільки троє, це означало, що 970 р. Добриня як за могутністю, так і за рангом, ввійшов до першого десятка вищих державних діячів країни. Це, безперечно, означає приналежність саме до вищої аристократії, що для вчорашнього холопа, брата рабині, є досить дивним. За поняттями X ст. висока родовитість була для правителів рідчю небачною. Таке надзвичайно високе становище Добрині за Святослава безперечно є переконливим аргументом, що вказує на знатність Добрині, Малуші та їхнього батька.

Якщо Малуша, щоб стати княгинею Святослава, повинна була народитися княжною, то, отже, батько її — зовсім не безвісний житель Любеча, а природжений князь. Це добре узгоджується з загадкою небачено високого становища Добрині ще в 970 р. — і цілком її пояснює.

ДВА ВИДИ РАБСТВА

Якщо Малуша княжна, то як же вона потрапила в рабство? «Незважаючи на таке значення цього роду, Малуша, за словами Рогніди, була рабою»¹², писав Д. І. Прозоровський. Справді, тут вразлива суперечність: таємниче князівське сімейство, що якимсь чином зазнало рабства. Д. І. Прозоровський зміг, однак, не тільки виявити це суперечливе становище Малуші та її родичів, але й дати йому пояснення: «Рабство було двох видів: одне походило від права юридичного й ділилося на три види холопства... друге — за правом війни, і рабами такими вважалися полонені, кращі з яких потрапляли у володіння князя. Обставини, що ними оповита історія Малкового сімейства, показують, що Малуша не була рабою за правом юридичним, отже, вона була рабинєю за правом війни»¹³.

Висновок абсолютно логічний: у полон потрапити може і князь. Обернення в рабство, зрозуміло, для князівського сімейства — тяжке горе, але воно не є безвихідною ганьбою, не перекреслює повністю природженої родовитості, залишає можливість піднятися знову. Таким чином, висновок, що батько Малуші й Добрині був природжений князь, не тільки отримує підтримку ще по одній лінії, але й найбільш логічно пояснює парадокси долі його дітей. Відгадку їхнього становища слід шукати в його долі.

Якщо Малуша побувала в рабстві, то тільки внаслідок обернення в рабство її батька (на війні). Якщо Малуша могла стати княгинею Святослава, якщо Добриня міг отримати в 970 р. регентство Новгородської землі при неповнолітньому племіннику, — це сталося внаслідок князівського звання їх батька, не перекресленого повністю рабством через особливість рабства в результаті війни.

Все сходиться, але упирається тепер у загадкову постать Малка Любечанина. Як не дивно, людина ця лише один раз згадується в ПВЛ і тільки як батько Малуші й Добрині, насправді — колишній князь, десь полонений і, мабуть, ув'язнений у фортецю Любеч, що, за визначенням ПВЛ, мала тоді важливе стратегічне значення на Дніпрі, оберігала Київ з півночі.

(Далі буде)

¹² Д. І. Прозоровський. Назв. праця, стор. 20.

¹³ Там же.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИКИ В ПОЛТАВСЬКОМУ ПОЛКУ НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Публікація наведеного нижче документа — «розиску» полтавських полкового і міського судів у справі фальшивомонетників з міст Кобеляк і Келеберди, цікава і для історика, і для етнографа, і для лінгвіста. У різних виданнях джерел та архівних фондах є й інші справи подібного змісту, проте доцільно дати уявлення саме про цей «розиск» Генеральної військової канцелярії, особливо типовий для свого часу. Він є також нумізматичним джерелом, що допомагає глибше розкрити специфіку грошового господарства того періоду. Адже фальшиві гроші поширювались у середньовіччі, головним чином, там, де кількість грошових одиниць в обігу виходила з-під контролю властей, монети знецінювались, а сама держава не ставила належних вимог до техніки їхнього виготовлення.

На жаль, нумізмати-дослідники досі серйозно не вивчали випадків фальшування монет на Україні, тому слід зробити короткий екскурс в історію цього незаконного промислу на українських землях. Протягом кількох століть переважна більшість їх входила до складу спочатку Польщі й Литви, а потім до Речі Посполитої — об'єднання цих держав. Обидві країни, як і спільна польсько-литовська держава, увесь цей час, тобто з середини XIV до кінця XVIII ст., не мали міцного фінансового господарства і впорядкованого грошового ринку. Тут і на загарбаних українських землях фальшиві гроші й фальшивомонетники з'являються досить рано. В одній з грамот (1388 р.) великого князя литовського Вітовта констатується з великим занепокоєнням наявність у руських землях князівства підроблених монет¹. Вживання їх зафіксовано у Сяницьких судових книгах (Галицька земля) під 1425 і 1437 роками, а із запису під 1438 р. відомо, що до суду притягли якогось Івана Чайка, котрий самочинно карбував гроші («quod pecuniam falsam cudisset»)². У тих же книгах за 1439 р. згадано про спробу одного добродія збути на торгу підробки номіналом у напівгріш³. Кількість прикладів з джерел раннього середньовіччя можна було б збільшити, та автори не ставлять за мету створення докладної історії фальшування монет на Україні, обмежуючись другою половиною XVII ст., переломною в українському грошовому обігові.

Початок значних змін у цій сфері на Лівобережжі знаменувало возз'єднання України з Росією у 1654 р. Справа в тому, що Річ Посполита не знала примусового вилучення з обігу іноземних монет, на її території курсували і вільно конкурували між собою монети Пруссії і Бранденбурга, Швеції та Голландії, Фландрії і Австрії, Іспанії та Чехії тощо. На противагу безладдю, що панувало на грошовому ринкові Речі Посполитої (а, значить, і українських її земель), у Російській державі ця

¹ Акты, изд. Виленскою археографическою комиссиею, т. V. Акты Брестского и Городенского гродских судов, Вильна. 1871, стор. 136.

² Akta grodzkie i ziemskie, t. XI, Lwów, 1886, стор. 17, 121, 134, 139.

³ Там же, стор. 153.

справа строго регламентувалася. Монети іноземного походження тут ужитку не мали. Природно було б думати, що подібне становище автономно створилось і в грошовому обігу Лівобережжя, коли воно ввійшло до складу Російської держави. Насправді, трапилось інакше.

Насамперед, Лівобережжя після 1654 р. користувалось певною автономією, тому російський уряд досить обережно застосовував там загальнодержавне фінансове законодавство. По-друге, і це найголовніше, традиція виявилась сильнішою від політики: українське населення звикло до західноєвропейських монет різноманітних номіналів, від крихітного і легкого, мов пелюстинка, соліда до великого й важкого талюра, і його не могли задовольнити російські монети, по суті, єдиного номіналу — срібні копійки. Копійка була завеликою для щоденного вжитку і замалою для більших угод купівлі-продажу. Тому на Лівобережжі ще майже сто років після возз'єднання переважали іноземні гроші. Становище ускладнювалось тією обставиною, що маси їх надходили сюди з польського Правобережжя і завадити цьому було практично неможливо.

Наявність на ринку маси різноманітних монет, низька якість західноєвропейських, особливо польських, відкривали широкі можливості перед фальшивомонетниками.

У Лохвицькій актовій книзі за 1665 р. є запис про одного з них — Феська, спійманого уже вдруге на місці злочину. Він відливав так звані «вурти позлотковые»⁴ (тобто злотувки, монети польського карбування з металу вартістю ледве 18 грошів, хоч на них значився офіційний курс — 30 грошів). Звідси неважко зробити висновок, що вони були в широкому вжитку на Полтавщині, бо звичайно підробляли найбільш розповсюджені монети, серед яких могли легко загубитися фальшиві.

Вміщена нижче справа 1714 р. також походить з Полтавщини. На перший погляд, факти фальшування монет у Кобеляках та Келеберді мають суто місцеве значення. Однак, уважніше знайомство з документом показує, що нитки тягнулись з Правобережжя, яке перебувало під владою Польщі; Ілько Дячок навчився прийомів підроблення, коли мешкав «...на том боці Днепра, у местечку Орлувце». Коваль з того містечка був, певно, досвідченим майстром цієї справи, бо мав не абияку, а залізну форму для виливання фальшивих грошей. Свої перші підробки Дячок виконав знову-таки на Правобережжі, коли був дяком у селі Тарасівці.

Матеріали слідства над фальшивомонетниками Дячком, Бубенком і Сироїжкою свідчать, що останні не дуже дотримувались правил конспірації: крім численних родичів, про їхній промисел знали ще й Юхим Кучер з дружиною та Остап Тищенко. Слід взяти до уваги ту обставину, що «грошороби» (як вони названі в документі) позичали чи купували у сусідів металевий посуд, шматки олова і цинку, не приховуючи, для чого це їм потрібно. Отже, фальшування монет було в ті часи не таким вже й рідкісним явищем. Про буденність цього факту свідчить і сам характер ведення слідства, спокійний і неквапливий, без жодних емоцій з боку слідчих.

Що ж до суто технічного боку справи, то, як видно з «розиску», і Дячок, і навчені ним Педко Бубенко та Петро Сироїжка не карбували гроші за допомогою штемпелів, а відливали у формах, внаслідок чого монети виходили з нечіткими, наче розмитими рельєфами. До того ж, форми були не металевими, а глиняними, лиття у яких, тим більше неодноразове, не завжди дає навіть приблизне повторення оригіналу.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1528, оп. 1, спр. 1, арк. 79.

Як свідчать матеріали «розиску», фальшивомонетники підробляли російські копійки.

Документ проливає світло і на грошову лічбу того часу. Хоча нова, російська монета все більше опановувала український ринок, все ж на початку XVIII ст. вона ще поступалась у кількісному відношенні перед західноєвропейською, тому лічили її на старі рахункові одиниці: золоті, копи і таляри⁵. Педко Бубенко признався на допиті, що дав Остапові Тищенку сім золотих і три копи фальшивих копійок, а коли той заперечив це («дал он мне таляр, а не больш»), наполягав на своєму, але тепер по-іншому назвав ту ж суму: «...Далем тебе полпятанадцет (чотирнадцять з половиною.— Л. Г., М. К.) золотого».

Виходить, що сім золотих і три копи копійок дорівнювали чотирнадцяти з половиною золотим тими ж копійками, звідси три копи рівні семи з половиною, а одна — двом з половиною золотим, відповідно у копійках (як це випливає з інших документів) копа коштувала 50, а золотий — 20 копійок. Про те ж саме співвідношення свідчить інше місце «розиску»: Ілько Дячок розповів, що, коли вони з Бубенком були у Вереміївці, то, «...нарядивши пять золотих копіек оловяних, поділились по копі». Подібний курс золотого щодо копи, надзвичайно стійкий у XVI—XVIII ст., підтверджується численним актовим матеріалом.

Залишається відповісти на питання, скільки копійок йшло на таляр. Як і у другій половині XVII ст., на початку XVIII таляр коштував 60 копійок, що виходить, наприклад, з реєстру видатків гетьманського двору в Глухові за 1721 р.⁶

З джерел невідомо, чим закінчилась справа з фальшивомонетниками (у фонді Генеральної військової канцелярії не знайдено її продовження). Брата згаданого вище лохвицького фальшивомонетника Феська за підробку грошей повісили. Мабуть, когось з героїв «розиску» (найімовірніше, Ілька Дячка як ініціатора), а, може, й усіх трьох спіткала така сама доля.

При передачі тексту автори користувались існуючими правилами публікації українських джерел, прагнучи зберегти мовно-стилістичні особливості документа, який є також писемною пам'яткою української мови першої чверті XVIII ст.

Л. З. ГІСЦОВА, М. Ф. КОТЛЯР

* * *

«Року божого тисяча сімсотного четвертогонадцеть місяца априля двадцеть першого дня.

У полку Полтавском в городку Кобеляці виявилось таке воровство. Ілько Дячок, тамошний кобеляцький житель, поддячий покрувский, купивши жупан старий у шинкарки кобеляцької же за пять золотих, дал грошми воровскими, все оловяними да цінowymi копійками. Тая шинкарка, не узнавши, соколскому козакови тими ж копу должного заплатила. А когда пришло до розиску, шинкарка виявила, од кого взяла воровские копійки. Ілько Дячок, хочачи з себе дати вивод, сказав на керебердянских жителей Педка Бубенка і Петра Сироїжку, же тіі копійки воровские робять. «Я в їх беру,— мовить,— на переводню». А в его, Ільковой Дячковой, хаті винайшли шматок і шии свіжолитой, з которой копійки мілі робитись. Сказует он, Ілько, что міл тую цінь до Кереберди послати Бубенкові і Сироїжці, для уроблення копіек.

По донесенню о том его милості п[а]ну полковникові полтавскому, велено тих воров-грошоробов, так кобеляцького, яко і керебердянського, за кріпким караулом припровадити в Полтаву того ж 1714 году, марта 5 д[н]я].

По злеценню од его м[и]л[о]ст[и] пана Іоана Леонтієвича Черняка, полковника его ц[а]рського пре[с]вітлого в[е]л[и]к[и]ч[е]ства Войска Запорожского полтавского, перед нами, Климентом Нашинским, обозним полковим полтавским, на містцу полковничом

⁵ М. Котляр. Літописи Самовидця, Грабянки і Величка про грошовий обіг України другої половини XVII ст.— УІЖ, 1970, № 1.

⁶ Український археографічний збірник, т. I, К., 1926, стор. 75.

* ЦДІА УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 125, арк. 4—10. Оригінал.

будучим, Стефаном Мізним, судею наказним полковим, Іваном Коломаком, атаманом городовим, Кирилом Івановичом, войтом, Романом Остаповичом, Семеном Василенком, бурмистрами, і при многих общих віри годних людех о тих ворах-грошоробах, которіе прислани в Полтаву з Кобеляка і з Кереберди, перве читана інквізиція на уряд керебердянском виписанная, а за припроваженем Педка Бубенка і Петра Сироїжки Кереберди поданная, якая такой мієт в себє текст.

По поданной нам, вряду міському керебердянскому, Мирону Кованці, сотникову, Михайлу Лавурку, атаману городовому, от пана сотника кобеляцкого відомости о грошех воровских і о ділателех оних, в городі нашом мешкаючих, а по певному свідѣтельству Ілька Дячка, жителя кобеляцкого, призвавши, ми, вишписанние врядовіе керебердянскіе, жителей н[а]ших, впочатку Педка Бубенка пред себе, питали перве, в яком городі на том боку Дніпра мешкал. Он же сказал: «В Тарасовці. А отголь пошедши, мало что мешкал в Орлувці у Василя Бутенченка в сусідех». Потом питали его, Бубенка, чи міл знаємость із Іляшом, дяком тарасовским, зятем Василя Бутенченка. Он же мовил: «Відаю я того дяка, часто било з ним конверсую». А когда з річа сталисмо того дяка воровство являти і к нему привмішувати, он, Бубенко, почав тому таїтиса, мовячи: «Хоч то я і відаю того дяка, только ж я о воровстві его не свідом і притомним в том не билем ему, і не покажется на мні тоє, же бим я гроші робил і ему, дяку, на розвод давал, неправдою на мя клеветшет».

Ми, вишписанние врядовіе, не чинячи много по нем роспросу, но давши до вязення, послалисмо Диниса Федоровича, писара н[а]шого городского, Романа Тимченка хоружого нашего сотенного, і двох товаришов, Грицка Самуйленка і Стефана Калининболотского, для обиску воровских грошей і к тому належных рецептов. Которіе скоро только пошли, он, Бубенко, мовил нам так: «Понеже к сему пришло, скажу м[н]і [л]о[ст]ем вашим по самой истинні. Тот Іляш дяк неправедно на мя клеветшет, же бим то я, робячи копійки, давал на розвод ему, але он сам тому зділник і мене того ж воровства навчил. Еще мешкаючи в Тарасовці, показал мні, як вробити форму і як, распустивши цінъ чи олово, вмішувати спіж для твердості на копійки і на шеллоги. І там з ним покупне много робилем, а зятя своего тут вже в Кереберді навчилем».

По сем теди добровольном его, Бубенка, признаттю і по его ж освідченню, велилисмо в той хаті, где он мешкал, іменно в Ничипоровой Мозулевой, зятя его, тих грошей воровских і рецептов шукати, где і знайдено под козутям форму і грошій свинцевих копіек в матері его Бубенковой в пазусі таляр і цінні шматков скілька. В тот час і оная Бубиха призналася, что давно в том воровстві живут. Отголь теж посланніе нашє вернувшись, пошли в дом Петра Сироїжки і там в скрині найшли форму новозділанную і копіек сім золотих, с цінні вроблених. І его, Петра Сироїжку, взяли до вязення. Тот зараз і признался, что ділаєт воровскіе копійки і недавно, мовит, «того ізучился от швакгра своего, Педка Бубенка. І то не могу форми зробити, только в готовую виливаю».

Що по таком обоїх воров признаттю, питалисмо їх же: «Хто би тими воровскими копійками, ними робленими, орудовал і на добрую монету переводил?» Аже Петро Сироїжка мовил: «Воля м[н]і [л]о[ст]ем вашим, что хотя надо мною устроїти, только я от себе не мію жадной переводні і только в ярмарок купилем цінні в несвідомого ч[о] [л]о[в]ка, і с тоєй до сего часу тие воровскіе копійки ділал». Потом Педко Бубенко мовил: «Я в резних містех свинцю, цінні і спіжи куповалем. А одного часу дал мні Остап Тищенко тарілку цінову, же бим зробил на копійки. Т тоєй я, зробивши значное число, далем ему перве золотих сім, в другое коп три, і себє столко оставилем. Знову купилем в жони Юхима Кучера шматок полумиска, і от неї увідомившись, что еще тоєй же цінні міют шмат, пошолем до мужа єї, Юхима Кучера, і взялием тот шмат цінні пополам на копійки зробити, с которой далем ему золотих сім і себє столько ж оставилем».

То таким теди оного злочинці посвідченню, призвавши, ми, вишписанние врядовіе, пред себе Юхима Кучера і Остапа Тищенко, повеліи дати на свідѣтельство Бубенка отвѣт. Овож мененіе Кучер і Тищенко, впочатку захотіли притаїтиса, потом, намислившись, первое Юхим Кучер мовил: «Правда то била. Купил он, Бубенко, і нас шматок цінні, а другий на копійки спулніе зробити взял. І дал мні с того сім золотих. Аз же, помисливши в себє, же не без біді тоє станет, закинул тие гроші, до жадной себє користи не привел». Потом Остап Тищенко мовил: «Далем і я ему ціновой тарілки шмат. І с того дал он мні таляр, а не больш». На сие теди слова тот вор Бубенко мовит: «Не таляр, далем, але, як впочатку говорилем, так і тепер договорю, далем тебє полпятнадцеть золотого».

По сему теди мененних воров посвідченню і переводчиков їх признаттю, еще питалисмо того ж Бубенка, чи відал о том воровстві зятя его Ничипор Мозуль, в кото рого хаті он, Бубенко, мешкал. Он же отвѣтовал: «Не скоро,— мовит,— довідался мо его діла. А когда увідал, стал на мене нарікати і с хати гонити. Аз же ему отказалем, що мовлю тебє по том, мовчи та свое діло знай, а когда хто довідається, я отбу ватиму, а не ти. Он же, Ничипор, зятя мой, ні одной копійки от мене не приймуочи о моем воровству нікому не подал, відомо молчаливе до сего часу жил і всегда в ху торі мешкал, а я, в дому его живучи, потребное себє ділал, донде ж [б]о[г] явил пре

ступлення моє публічне». На що і сам он, Ничигор Мозуль, отвітовал: «Правда то єсть, відаем я о его, швакбра моего, злом ділу і о сваяку моем Петру Сироїжці, что оба ділают гроші воровскіє, тилько ж виноват естем за тоє, же не обявием нікому, жаліл їх в біду увернути. А от них не приймалем ні одной копійки». По сему теди о значном Бубенковом і Сироїжчином воровстві, яко і о інших к тому ж притомности по доводном роспросі, так самих злочинцов діло і посвідчення, яко і переводчиков самих на себе признатіє zde совершенно виразивши, повелілисмо печатію міскою ствердити року 1714 февраля 25 дня].

При вичитанню сеей інквізиції Кербердянскої, як єсть в ней описано, тие всі пункта явним словесним признаттям Педко Бубенко з зятем своїм Петром Сироїжкою, Ілька Дячок і пред нами, урядом полтавским, неотмінно потвержали, же оноє воровство между іми так власне било.

Зособна теж еще питали кобеляцкого Ілька Дячка: «Од кого он того ремесла научился?» Аже признался. «Зараз тому,— мовит,— третій год. Мешкалем я на том боце Днепра у містечку Орлувце, дяковалем у св[я]того Николая. І того літа, як хотіли згонити з того боку людей, трафилося мні з тамошним орлувским ковалем Лавріном пшти, вже той і коваль умер. Он упился і у кузниці своєї заснул, а я з челядником его, прийшовши будити, найшов у того коваля желізную форму, що копійки робять, і, подивившись, не брал оноє, на той кштатл з глини собі нарядилем. У Орлувці ж не вливал копієк. До Тарасовки перейшовши, як стал дяком у Тарасовці, зазналемся з Педком Бубенком і на подпиту сказал ему о той формі, якую я нарядив. А хоч і стали були в Тарасовці робити копійки, только ж не виливались добре. А як перегнано нас на сей бок Дніпра, зийшлися з ним, Педком Бубенком, у Веремієвці. Педко з маткою, з сестрою і з зятем на господі особно були, а я з своїми родичами до Кобеляка іти наміренє мів. І там у Веремієвці, нарядивши пять золотих копієк оловяних, поділились по копі. Он же, Бубенко, з своєю сімею там остался, а я до Кобеляка на мешкання пошов, був в Кобеляці у св[я]тої Покрови поддячим. І другий рок на преполовнение будет, Педко Бубенко, з Керберди приїхавши до Кобеляка, провонником був п[а]ну суди, дав мні формку, щоб ліпше копійки робив, а не такіє, якіє я ділаю, бо наказувалем до него незнаемим ч[о]л[о]в[і]ком з яблуками їхав до Керберди, если спитаєш там у Керберді Педка Бубенка, скажи ему: «Просив тебе поддячий покрувский Кобеляцкий Ілько, щоб прислав ему той гостинчик, якого в него нема». І той ч[о]л[о]в[і]к не відал, о чом мовилем. А як сказал Бубенкові, догадався і приїхав сам. Од того часу он там в Керберді, а я в Кобеляці воровские гроши робилисмо. Познаю, бувало, его роботи копійки, когда в Кобеляцких торговых людей увижу. Тилько ж я, що уроблю, сам і збуваю, а нікому не роблював і болш не знаю, жеби хто еще був до такого ремесла зділник по тий моєй повісти».

Тут же допрашивали і Педка Бубенка, чи єсть тому правда, як Ілько Дячок говорить. Педко Бубенко в отвіті сказал: «Конверсовувалем я,— мовит,— ув Орлувці з Ільком Дяком, а о том ділі воровском не знал. Мене, правда, научил Ілько у Тарасовці. В купі пивалисмо і утат стріляти хожували, а як ішли до винниці Римского, сторговал Ілько перепуст горілки. Там же в Тарасовці, ідучи, сказал мні: «Чи не зрадиш ти мене, Педку?» І я мовил: «Ніт». Он в своїй руці показал копійки оловяні, а мовил: «Ото моеї роботи гроші». Пришовши до винника, тих копієк дав Ілько за горілку. Винник перелічив і усипав у калитку. А ми, горілку взявши, пошли у братерский двор, на господу Ількову дякову. І я, увидівши, що з глини форму уробив Ілько дяк, научилемся і собі так же. А що говорит Ілько, будто з Керберди привіз я ему форму, до неправда. Як провонником з п[а]ном судею приездилем в Кобеляк, привернулем до Василя Бутенка, шурина дячкового Ількового, познаемости, бо на господі у Орлувці стоял я у него, Василя. І он, Василь, відаючи о нашом воровстві, просил мене, щоб я форму нарядив ему до вилвання копієк. І я, послухавши, в его ж, василевой хаті, дві формі глиняних нарядив. Міл вилити і копієк скілько, да не було ложки желізної. До Ілька Дячка посилали, не знайшлась тая ложка. І тих то форм не дал мні Василь Бутенко, в себе оставил, хоч і домагалемся. Так одехал до Керберди, обідві форми в него покинувши. А з Керберди Ількові не привозил, по истинной правді повідаю».

Ми, прето вишенеписанние іменами урядники полтавские, так на інквізиції кербердянскої вираженное, яко і по доброволном тут, в Полтаві, пред нами Ілька Дячка кобеляцкого і Педка Бубенка з зятем его Петром Сироїжкою кербердянских признаттю на самих себе воровства, при лиці фором глиняних, копієк і ціни шматков видячи, до кріпчайшого секвестру розказали оних грошоробов дати. А до розсуждения і на респект звірхнійшой власти, як за таковое преступление міют біти карани тії вори, подаючи справу сию, велілисмо в ратушу Полтавском записати і печатю городовою для лучшего увірення притиснути. Року, місяца і дня звишреферованного.

Левко Яковович, писар городовой полтавский рукою»*.
Скріплено печаткою з написом «Печать города Полтавы».

* ЦДІА УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 125, арк. 4—10. Оригінал.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ БОЙКІВСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У червні-липні 1919 р. буржуазно-поміщицька Польща при допомозі Антанти і антинародної політики уряду ЗУНР окупувала Східну Галичину. З перших днів там встановився режим терору і національного гніту. Українська мова переслідувалась, на державну службу приймали тільки поляків. У тяжкому стані перебувала економіка. Голод, хвороби і смерть панували по селах. Санітарний шеф Малопольщі Миколайський писав, що число захворювань у грудні 1919 р. становило 5 тис. чол., у січні 1920 р.— 4522, лютому і березні по 5 тис. чол., а смертність в гірських районах доходила до 50%¹.

Проти режиму насильства і гніту виступили робітники Львова і Дрогобича, а слідом за ними по всій Галичині прокотилася хвиля селянських заворушень, зокрема на Прикарпатті. Селяни цього краю покидали оселі і йшли в гори, організували повстанські загони, які нападали на ворожі роз'їзди і обози.

Організатором народної боротьби виступали комуністи. Заклики Галорккому КП(б)У глибоко западали в серця трударів карпатських гір. Так, в одній з прокламацій, випущеній у 1920 р., писалось: «Готуйтеся український гуцуле до великої хвилі. Нехай почувється голос трембіти на вершинах Карпат і скликає на збірку гірських орлів. Приготовляйте собі кріси, ножі і коси...»². До голосу комуністів прислухалися і колишні солдати австрійської армії. Вони збиралися на сходки, розробляли плани, потайки збирали зброю, чекали слушної години. Близько 7—8 тис. стрільців українських галицьких частин після розвалу ЗУНР втекли від переслідування польських властей до Чехословаччини, де в багатьох таборах перебувало тисячі інтернованих українців, які втекли з польського та італійського полонів, дезертували з петлюрівської армії.

У с. Німецькім Яблонім була розквартирована українська бригада чисельністю близько 4500 чол. У січні 1920 р. у бригаді організували перший комуністичний осередок, ініціаторами створення якого були: Боярович, Думін, Молокоц, Сабат, Сведзінський. Осередок поставив завдання— підготувати повстання в Східній Галичині. Комуністи розгорнули агітаційно-масову роботу серед стрільцтва, організували віча, встановили зв'язок з революційним підпіллям Праги, яке надсидало їм марксистську літературу³.

Згодом партосередки були створені в кожній сотні, а у березні 1920 р. вони об'єдналися в «Комуністичну організацію української бригади в Німецькім Яблонім до якої входило близько 200 чол. на чолі з виконкомом організації, що складалася з 6 чол.

На початку серпня в Празі відбувся з'їзд стрілецько-робітничих депутатів галицьких частин. Від імені стрільців учасники з'їзду заявили, що вважають себе частиною Червоної Армії і в її рядах бажать боротися за Радянську Україну і Радянську Галичину. З'їзд обрав виконавчий комітет галицьких військових стрілецьких Рад, в розпорядженні якого нараховувалось близько 3500 чол. Комітет організував спеціальні курси по підготовці партійних кадрів для майбутньої роботи в Галичині почав добувати зброю, в Галичину направив спеціальних посланців, а до кордонів частину стрільців⁴. Коли Червона Армія, громлячи польських інтервентів, зайняв м. Стрий, з Чехословаччини в Галичину вирушив загін червоних повстанців, що підняти на Прикарпатті народні маси і вдарити в тил білополякам. Це був неселики загін близько 30 чол., на чолі якого став організатор його Ф. Бекеша (колишній обер-лейтенант австрійської армії, а пізніше старшина галицької армії)⁵.

4 серпня селяни с. Опорці на Бойковщині на чолі з І. Дем'яном напали на казарми і роззброїли польських солдатів, а надовечір того ж дня сюди прибув загін

¹ «Gazeta Lwowska», 29 березня 1920 р.

² Під прапором Жовтня. Збірник документів і матеріалів, Львів, 1957, стор. 31

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 422, арк. 27—30.

⁴ «Наш стяг», 1921, № 2, стор. 1.

⁵ Під прапором Жовтня, стор. 292; ЦДАЖР УРСР, ф. 369, оп. 1, спр. 14 арк. 143.

Бекеша⁶. Повстанці зустріли стрільців насторожено, але коли перед ними виступили бекешівці і розповіли про свої плани, то селяни зрозуміли, що у них спільна справа і вони об'єднали свої сили⁷.

Загін червоних повстанців поповнювався за рахунок добровольців навколишніх сіл Славська, Гутари, Кального, Волосянки та ін. Згодом він налічував 130 бійців. Гострою проблемою стало озброєння прибулих селян. 22 серпня загін після короткого запеклого бою зайняв станцію Лавочне, повстанці захопили багато гвинтівок, пістолетів, паровоз і три вагони⁸. Тут же на станції відбувся мітинг, на якому обрали військово-революційний комітет на чолі з Бекешем, на фронтоні будинку вивісили червоний прапор і проголосили Бойківську радянську республіку⁹. «Це перша червона ластівка Радянської влади,— сказав у своєму виступі Бекеша,— ми повинні пробиватися назустріч червоним козакам, повинні з'єднатися з ними, щоб з наших рук полетіли ластівки свободи по всіх-всіх закутках Карпатських гір»¹⁰.

В ряди загону вступили нові добровольці, організувались бойові підрозділи, на кордонах республіки виставлялися пости, засади. Спеціальним наказом за підписом Бекеші від війтів прикордонних сіл вимагалось негайно здати владу і виконувати всі розпорядження нової влади¹¹.

В ніч з 22 на 23 серпня загін напав на обоз польської караульної роти, що відступала з Людвинівки Долинського повіту, а згодом оволоділи всіма дорогами в горах, відрізавши шлях для відступу білополякам від переслідування Першої Кінної Армії.

На ліквідацію цього повстання пілсудчики кинули великі сили. З Стрия були направлені військові підрозділи з бронепоездом. В районі Гребенева 24 серпня зав'язався бій. Сили були нерівні, і загін Бекеша відступив до Бескиду. Наступного дня була зроблена ще одна спроба прорватися до Стрия через Славськ. Нашвидко було обшито два вагони залізом. Славськ було взято і «бронепоезд» вирушив до Тухлі, але назустріч йому вирушив бронепоезд пілсудчиків, який відкрив сильний вогонь з гармат і кулеметів. Загін повернувся до Лавочного, а після чергового невдалого бою знову до Бескиду¹². Але окремі загони повстанців продовжували вести бої з ворожими заставами до 29 серпня. 27 серпня Ф. Бекеш вирішив направити розвідку до Стрия, щоб дізнатися, чому затримуються червоні козаки. Повернувшись, розвідники М. Дмитришак і В. Щадей доповіли, що 8-ма кавдивізія залишила Стрий і пішла на схід.

Пілсудчики кинули значні сили на придушення повстання. Карні загони почали масові арешти, переслідування повстанців. Лише на протязі вересня-жовтня 1920 р. було заарештовано понад 15 тис. чол. Село Славськ, з якого найбільше молоді пішло до повстанців, було розгромлене вщент, школа, заповідяна населенню, складала 1,5 млн. марок¹³. Керівник повстання вирішив пробиватися на Радянську Україну через Закарпаття, але чехословацький уряд роззброїв повстанців і кинув за колючий дріт. Однак Ф. Бекешу, при допомозі начальника чехословацького табору репатріантів, вдалося втекти на Радянську Україну¹⁴.

Повстання зазнало поразки. Багато повстанців були заарештовані чехословацькими властями і передані польським властям. Почалися масові арешти і репресії по всій Чехословаччині, особливо тих, що займалися комуністичною діяльністю¹⁵.

Так закінчилась одна з перших спроб скинути польське ярмо шляхом збройного повстання. І хоча цей рух закінчився невдачею, але утворення Бойківської радянської республіки — яскрава сторінка у визвольному русі трудящих Галичини.

В. П. СЬОМА

⁶ «Червона Долина» (орган Долинського райкому КП України Івано-Франківської області), 4 січня 1968 р.

⁷ «Україна», 1967, № 51, стор. 22.

⁸ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 102, оп. 1, спр. 79, арк. 131; «Україна», 1967, № 51, стор. 22.

⁹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3822, арк. 15.

¹⁰ «Україна», 1967, № 51, стор. 22.

¹¹ ЛОДА, ф. 102 оп. 1, спр. 76, арк. 131.

¹² «Ленінська молодь», 30 листопада 1966 р.

¹³ «Радянський Львів», 1945, № 5—6, стор. 40.

¹⁴ «Прикарпатська правда», 17 січня 1968 р.

¹⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 422, арк. 28.

ПЕРШИЙ ІНСТИТУТ НА УКРАЇНСЬКИХ ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

(До 30-річчя Ізмаїльського
педінституту)

відвідували лише 50% дітей шкільного віку. Наприклад, у с. Кислиці, де налічувалося 800 дворів, існувала лише одна школа (на 80 чол.) з румунською мовою викладання.

Відсутність шкіл з рідною мовою викладання спричинилася до того, що, за даними офіційної румунської статистики, в краї було 70% неписьменних¹, а серед жінок неписьменність досягала навіть 80%. Такого в Європі не було ніде².

Таким було становище до того дня (28 червня 1940 р.), коли Червона Армія вступила на Придунайські українські землі. 2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР ухвалила включити Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до складу Радянської України.

Під керівництвом партійних, радянських і комсомольських організацій почалося економічне й культурне відродження краю, де було відкрито 176 початкових, 151 неповна і 23 середні школи (у них навчається 82 тис. дітей) з українською, російською і молдавською мовами викладання. Навчання у них велось за новими навчальними планами і програмами.

Для підготовки педагогічних кадрів у відповідності з постановою РНК УРСР від 13 серпня 1940 р. у краї відкрилися два педагогічних училища та вчительський інститут в Аккермані. 1940 р. студентами трьох факультетів (історичного, фізико-математичного та літературного) останнього стали 250 юнаків і дівчат різних національностей — українців, росіян, молдаван, болгар, гагаузів тощо. Усіх було забезпечено житлом. Навчальний рік почався з 1 жовтня за загальними навчальними планами й програмами для вчительських інститутів, де існували факультети подібного профілю. Матеріальна база інституту була задовільною. Крім просторих аудиторій, кабінетів марксизму-ленінізму, літератури, фізико-математичної лабораторії, до послуг студентів були спортзал і бібліотека³. Остання мала необхідну навчально-методичну й художню літературу.

Велика увага приділялася поліпшенню культури мови студентів, які протягом навчального року писали диктанти, твори на вільні теми тощо. Вживалися й інші заходи, скажімо, голосні читання⁴. Все це дало позитивні наслідки.

Партійна, комсомольська й профспілкова організації вузу надавали важливого значення комуністичному вихованню студентської молоді, серед якої проводили корисну роботу комсомольці Б. Волосатий, В. Бучко, О. Антонюк, І. Горбович та інші. Більшість юнаків і дівчат були членами МОДР та товариства Червоного Хреста. Вони брали активну участь у громадських, культурно-масових і спортивних заходах міста та області. Велику виховну роботу серед студентів проводили також викладачі — Н. О. Сафронова, В. Козирев, В. Ф. Семашко, О. І. Снісарь, І. І. Колодій, К. Н. Добрянський, П. П. Вишневий та інші.

У роки Великої Вітчизняної війни багато студентів і викладачів вузу, зокрема І. І. Колодій, С. П. Соловйов, П. П. Вишневий, О. Арсланов, Б. Волосатий, О. Антонюк, із зброєю в руках захищали Батьківщину від нашествия коричневої чуми. Під час окупації інститут було закрито, а все майно розграбовано. Тому після визволення краю налагоджувати його роботу довелося в надзвичайно складних умовах. Але країна не шкодувала коштів, оскільки йшлося про підготовку необхідних кадрів. На кожні чотири студенти припадав один викладач. Однак заняття певний час проходили на квартирі директора, оскільки в приміщенні інституту до січня 1945 р. перебував госпіталь. Негативно позначалася на навчальному процесі відсутність навчальної й методичної літератури, наочного приладдя і зошитів. Студенти конспектували лекції на газетному папері, а також між рядками журналів і книг. Відчувалася нестача викладачів психології, західноєвропейських та української літератури.

Однак ці тимчасові труднощі успішно переборювалися. Уже наприкінці навчального року почала поповнюватися бібліотека інституту, отримавши 4 тис. томів від Одеського університету, 2 тис. — з літературного фонду НКО РРФСР, 1484 — з Ленінградського філіалу АН СРСР, а незабаром 40 тис. — від Одеського вчительського інституту⁵. Це дало змогу уже на початку липня 1945 р. відкрити спеціальний

¹ J. Histor. Basarabia sub gospodarie româniaska, Bucuresti, 1941, стор. 10.

² «Придунайская правда», 12 червня 1941 р.

³ «Знамя Советов», 13 червня 1941 р.

⁴ «Знамя Советов», 27 березня 1941 р.

⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 4980, оп. 6, од. зб. 27, арк. 25.

читальний зал і кабінет марксизму-ленінізму. Велику допомогу у відбудові закладу подавали самі студенти, які протягом року організували 10 недільників. Вони брали активну участь і в громадській роботі, зокрема прочитали 72 лекції з міжнародної політики, розповідали трудящим про плани відродження рідного міста тощо. У такому ж напрямку вели роботу й викладачі⁶.

У відповідності з постановою Ради Міністрів УРСР учительський інститут з Аккермана (в січні 1952 р.) було переведено до Ізмаїла, а у вересні до нього ввійшов заклад такого ж профілю з Одеси. У 1952/53 учбовому році порівняно з 1944/45 кількість студентів у Ізмаїльському інституті зросла в 13 разів і досягла 579 чол. Якщо в 1945 р. заклад підготував лише 11 спеціалістів, то в 1953 р.— 330, тобто в 30 разів більше.

Для забезпечення дедалі зростаючої мережі середніх шкіл області висококваліфікованими кадрами з 1953/54 учбового року Ізмаїльський учительський інститут було перетворено в педагогічний, який готував учителів російської та української мови і літератури, математики, фізики, креслення. У 1956 р. було відкрито факультет педагогіки й методики початкової освіти, а 1963 р.— факультет іноземних мов.

Нині до послуг 1300 студентів 23 учбові аудиторії, 16 спеціальних лабораторій та кабінетів, 6 лекційних залів. Незабаром відчинить двері новий п'ятиповерховий учбовий корпус, що дасть змогу збільшити набір студентів. Почалося будівництво гуртожитку. Книжковий фонд бібліотеки становить близько 100 тис. томів. До того ж вона підтримує контакти з 11 бібліотеками СРСР, що сприяє кращому обслуговуванню читачів. Протягом року через міжбібліотечний абонемент вони отримали близько 300 томів спеціальної літератури. Для читання лекцій до інституту запрошуються викладачі провідних вузів республіки, зокрема професор Одеського університету Д. Г. Елькін, професор Одеського педінституту С. Ф. Збандуто, професор Київського педінституту Б. М. Кулик та інші.

Багато уваги приділяється творчому зростанню студентів. 130 з них набувають наукових навиків у наукових студентських гуртках. Молодь має також чудові можливості для відпочинку. Ось уже протягом кількох років у с. Приморському, що розташоване на березі Чорного моря, діє спортивно-оздоровчий студентський табір, у якому щороку відпочивають близько 150 чол. Широкого розмаху набув спортивний рух. Чимало студентів завойовують право виступати не лише на міських, а й обласних і республіканських змаганнях. 150 юнаків і дівчат беруть участь у гуртках художньої самодіяльності. Велику популярність серед трудящих міста мають інститутський хор (керівник А. М. Манойлов) та ансамбль бандуристів (керівник О. М. Метель).

Студенти беруть активну участь у громадському житті міста, зокрема працюють агітаторами, читають лекції, виступають перед трудящими з концертами художньої самодіяльності.

Збагачуються й різноманітніюються форми зв'язків інституту з школами області. Зокрема, набули поширення участь викладачів інституту в роботі учительських конференцій, консультації для вчителів, проведення в школах експериментальних уроків тощо. Викладачі інституту взяли активну участь в організації для вчителів міста університету передового досвіду, а для сільських вчителів — постійнодіючих методичних семінарів.

Протягом 30 років в аудиторіях інституту підготовлено понад 4,5 тис. висококваліфікованих вчителів, які працюють у різних куточках нашої неосяжної країни — на Далекому Сході, в Прибалтиці, Середній Азії. Чимало з них стали директорами і завучами шкіл, справжніми майстрами педагогічної праці (Л. Големба, Т. Сухова, О. Севак, Б. Дорошенко та інші), викладачами вузів і науковцями (О. Семашко, В. Кравченко, О. Ведута та інші), партійними й комсомольськими працівниками. Усі вони роблять свій внесок у велику й благородну справу виховання активного будівника комуністичного суспільства.

Ізмаїльському педінституту 30 років. Дальше зміцнення його матеріальної бази і старанний добір кадрів є запорукою того, що згодом він стане не лише кузницею педагогічних кадрів для загальноосвітніх шкіл, але й важливим культурним центром радянського Придунайського краю.

В. А. КОКОШ

⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 4980, оп. 6, од. зб. 89, арк. 26—27.

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
В НІЖИНСЬКОМУ
ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ
ім. М. В. ГОГОЛЯ
(До 150-річчя вузу)**

150-річне існування вищої школи в Ніжині благотворно позначилось на підготовці висококваліфікованих кадрів, сприяло розвитку вітчизняної науки. У цьому одному з найстаріших вищих учбових закладів на Україні працювало багато видатних істориків і філологів, які внесли вагомий вклад у розвиток історичної науки. Значна роль у цій справі нале-

жить І. С. Орлаю, який був у 1821—1826 рр. директором гімназії вищих наук, відкритої в 1820 р. Людина енциклопедичних знань, він найбільше захоплювався історією. Ряд наукових праць І. С. Орлай видав також з історії українського народу. 1804 р. вийшла у світ його «Коротка історія про карпато-росів». У наступні роки він енергійно збирав першоджерельні матеріали для написання історії Південно-Західної Русі, в якій прагнув висвітлити історичний розвиток не тільки «Малоросії чи взагалі Південної Росії, а й вище згаданої Русі» (цебто Галичини, Буковини і Закарпаття.— М. Я.)¹. Зібрані Орлаєм унікальні матеріали були передані «Товариству історії і старожитностей російських», дійсним членом якого він був. Прагнення вивчати історію народів, а не царів, свідчило про прогресивність його поглядів.

Високо цінуючи історичні знання, І. С. Орлай дбайливо ставився до вивчення історії у гімназії, розробив порядок читання лекцій і проведення практичних занять з історії², сприяв залученню вихованців до самостійного вивчення першоджерел. Все це благотворно позначилось на майбутній діяльності багатьох вихованців гімназії, про що свідчить зокрема творчість письменників М. В. Гоголя, Є. П. Гребінки, Н. В. Кукольника та інших випускників гімназії вищих наук.

Певний внесок у розвиток історичної науки зробили і викладачі цього закладу в період 1840—1875 рр. Серед них визначався проф. російської історії В. І. Лашнюков. На жаль, його наукова продукція обмежується кількома працями. Серед них найбільш важливим є «Посібник до вивчення російської історії критичним методом»³. Ця книга охоплює внутрішню історію російського народу від стародавніх часів до половини XIII ст. Критичне ставлення В. І. Лашнюкова до дворянської історіографії і буржуазної історичної науки, зосередження уваги на історії народних мас доводять, що на його історичних поглядах позначився вплив революційно-демократичного напрямку. Спираючись на першоджерела, передусім вітчизняні літописи, він, за визначенням сучасників, у своїх лекціях «наводив усі існуючі в нашій історичній літературі скільки-небудь видатні думки й подавав їх ґрунтовній і дотепній критиці». Ця критика «цілком задовольняла найсуворіші вимоги науки»⁴, але не відповідала офіційним настановам. З посиленням реакції наприкінці 60-х років, Лашнюков був змушений залишити викладання історії.

Вивчення історії дещо поліпшилось після реорганізації ліцею в історико-філологічний інститут, особливо з відкриттям історичного відділення в 1882 р. Провідна роль належала кафедрі загальної історії, на яку покладалось завдання поширення насамперед знань з античної історії, що виходило з мети закладу як розсадника класичної філології. Кафедру очолював проф. П. І. Люперсолський (1875—1897). Вихованець Петербурзького університету, під впливом свого вчителя Є. М. Куторги, він досліджував історію стародавньої Греції, зокрема афінської демократії за часів Перікла. Незважаючи на обмеженість поглядів Люперсолського, зумовлену політичною еволюцією російського лібералізму, його праці мали цінність особливо за тих часів, коли проблема античної демократії замовчувалась і недооцінювалась реакційною історіографією⁵. Над дослідженням античної історії працював О. І. Покровський, який написав ряд праць з історії стародавньої Греції. Він зосереджував увагу на вивченні соціальної історії, економічних і правових основ громадянства, його культури і побуту. Слід зазначити, що до матеріалістичного розуміння історії вчений прийшов лише за Радянської влади.

Істотні зміни в роботі кафедри загальної історії відбувалися на рубежі XIX і XX ст. Частина істориків була під впливом нових поглядів, наближалась до революційного руху, а то й ставала на його бік. Серед них був Є. М. Щепкін (внук відомого актора), який працював у Ніжинському інституті в 1897 і 1898 рр. Вибув в Одеський університет, де з перемогою Жовтневої революції вступив до Комуністичної партії і брав активну участь у радянському будівництві.

¹ «Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине» (далі — «Известия института...»), Нежин, 1879, т. III, стор. 246.

² Філіал Чернігівського обласного державного архіву у м. Ніжині (далі — «Філіал ЧОДА»), ф. 377, спр. 72, арк. 7—8.

³ В. И. Л а ш н ю к о в. Пособие к изучению русской истории критическим методом, К., 1870.

⁴ «Известия института...», т. XV, 1895, стор. 20—21.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960, стор. 309.

Предметом дослідження проф. Щепкіна були міжнародні відносини в роки Семилітньої війни. Наукові висновки молодого вченого були прийняті впевнено в перемозі прогресивних ідей. Так, свою промову, виголошену в інституті 30 серпня 1898 р., Щепкін закінчив словами: «Хто поєднав свою долю з історичною течією, якій належить майбутнє, хто вірить в його переваги перед минулим і дорожить не своїм особистим успіхом, а лише кінцевою перемогою справи, якій служить, тому немає чого в разі випадкової невдачі поспішати кінчати з собою»⁶. Хоча у своїх ранніх працях Щепкін дотримувався ідеалістичної течії, все ж його дослідження сприяли піднесенню громадсько-політичного руху в країні і мали вплив особливо на молодь, яка іноді впадала в розпач перед невдачами в боротьбі за краще майбутнє. Духом оптимізму був прийнятий і оригінальний спецкурс проф. Щепкіна «Про метод вивчення історії»⁷, який він читав у Ніжинському інституті і в скороченому вигляді опублікований вже в Одеському університеті⁸.

Кафедру загальної історії в інституті з 1898 по 1906 рік очолював проф. В. К. Піскорський. Під час революції 1905 р. він став на бік прогресивного студентства і викладач інституту. Під впливом революційних подій наближався до матеріалістичного розуміння історії. Так, у лекції «Про предмет, метод і завдання науки загальної історії» вчений підкреслював, що «ні одна теорія не зробила таких величезних послуг історичній науці, як вчення про те, що не свідомість людей визначає їх суспільне буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість, що в кожному епоху панівна форма виробництва і обміну є основою соціального, політичного і розумового розвитку». Ця теорія, продовжує далі Піскорський, зробила переворот в історіографії, «примусила істориків звернутися до вивчення найважливішої сторони історичної еволюції, економічної, яку довго зневажали, але з якої і необхідно починати вивчення, щоб поступово дійти до пізнання явищ суспільного і політичного розвитку і духовної культури»⁹. На основі вивчених опублікованих джерел і рукописного архівного матеріалу В. К. Піскорський ґрунтовно дослідив історію кріпосного права в Іспанії, зокрема Каталонії, і висвітлив ряд питань з економічної історії Західної Європи, а також висловив прогресивні погляди на загальну історію¹⁰.

В Ніжинському інституті не припинялося вивчення історії Росії та України. Починання І. С. Орляя були продовжені доктором російської історії М. Я. Аристовим, який в Ніжинському інституті (1875—1882) працював над дослідженням «Про землю половецьку»¹¹. Наступник Аристова по кафедрі проф. М. М. Бережков вивчав археологічні пам'ятники й архівні джерела, що стосувались історії Криму та Південної України, досліджував історію м. Ніжина¹².

Вихованець інституту проф. В. І. Савва в роки праці в Ніжині (1905—1909 рр.) займався дослідженням «Слобідської української старовини»¹³, вивчав архівні матеріали, що стосувались Ніжинського братства греків¹⁴, а також історії інституту. Важливу тему порушив у своїй брошурі «До історії про вільнодумство в гімназії вищих наук кн. Безбородко» (Харків, 1908) проф. Савва, але не зумів дати належної оцінки важливої події в закладі.

Історіографії України присвятив свої праці В. Г. Ляскоронський. Очолюючи кафедру російської історії в Ніжинському інституті (1909—1922), він готував монографію «Київський Вишгород в удільно-вічовий час», а також розробляв питання історичної географії, топографії, нумізматики та ін. спеціальних історичних дисциплін.

У Ніжинському інституті (1909—1924 рр.) Г. А. Максимович свою наукову діяльність зосереджував також на проблемах з історії України дореволюційного періоду: «Міжкнязівські відносини в Київській Русі», «Діяльність Рум'янцева-Задунайського по управлінню Малоросією», «До питання про ступінь достовірності «Писцових книг» та ін.

Розвиткові історичної науки сприяли і науковці-словесники. Так, проф. російської словесності М. І. Соколов досліджував історію Чехії. У 80-х роках з цієї проблеми читав спеціальний курс студентам історичного і слов'яно-російського від-

⁶ «Известия института...», т. XVII, 1899, стор. 17—18.

⁷ Там же, стор. 8.

⁸ Очерки истории исторической науки в СССР, т. III, 1963, стор. 260.

⁹ В. Пискорский. О предмете, методике и задачах науки всеобщей истории. Ученые записки Казанского университета, Казань, 1907, стор. 8.

¹⁰ В. Бузескул. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в., ч. II, Ленинград, 1931, стор. 78—82.

¹¹ «Известия института...», т. I, 1877, стор. 209—234.

¹² Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ф. XXIII, спр. 5, 66, 70, 73, 90, 415.

¹³ «Известия института...», т. XXIII, 1907.

¹⁴ Записки Ніжинського інституту народної освіти (далі — «Записки НІНО...»), Ніжин, 1929, кн. 9, стор. 95.

ділень¹⁵. Історію чеського, болгарського, сербського та ін. слов'янських народів вивчав і проф. А. С. Будилевич. Найбільш визначні його праці: «Сербія і серб в період Відродження», «Чехія і Моравія», «Нариси сучасного становища Чорних Гор», «Про сучасний стан і взаємні стосунки західних слов'ян і південних», «Нариси з сербської історії» та ін.¹⁶ Чимало досліджень з історії південних і західних слов'ян належить проф. В. В. Качановському, а саме: «Балканські слов'яни в епоху поневолення їх турками», «Візантійські літописи як джерело до вивчення південного слов'янства», «Південно-слов'янські багатирі», «Історія Сербії з половини XIV до кінця XV століття» та ін.¹⁷

Проте над вивченням історії за дореволюційних часів тяжів гніт офіційної історіографії, яка пропагувала реакційні ідеї. На дослідженнях окремих науковців позначались класова обмеженість та ідеалістичний світогляд. За науковими працями і видавничим органом неусипно стежила царська цензура. Все це гальмувало наукову роботу, позбавляло вчених можливості працювати в міру їх сил і здібностей.

Великий Жовтень відкрив широкий простір для справжнього розвитку науково-дослідної роботи в усіх напрямках, у тому числі і в галузі історії. Підсумовуючи наукову роботу в інституті за перші п'ять існування радянської держави, проф. В. І. Резанов у 1922 р. писав: «Незважаючи на скрутні умови матеріального існування, життя духу в нашій вищій школі... відчувало могутнє піднесення, яке і знайшло свій вираз у напруженій вченій діяльності»¹⁸.

Досягнення визначались насамперед дослідженнями з історії України. Проф. Ляскоронський після упорядкування нумізматичної колекції інституту написав монографію: «До питання про Київський Вишгород за удільно-вічевої доби» (К., 1919) і «Римська монета в межах Південної Русі як історичне джерело для найдавнішого періоду російської історії» (Ніжин, 1920). Г. А. Максимович досліджував архів та інші першоджерельні матеріали з історії України XVIII ст., особливо ті, що стосувались генерального перепису Лівобережної України 1767 р. Він працював над монографією «Вибори і накази в Малоросії в законодавчу комісію 1767 року». Під керівництвом Ляскоронського і Максимовича аспіранти А. К. Єршов і В. С. Євфимовський досліджували історію селянства і козацтва на Україні. Над історією Чернігівщини працював проф. Бережков.

Значно поживилась науково-дослідна робота і фахівців загальної історії. Так, проф. О. І. Покровський, за дорученням Української Академії наук (УАН), підготував до друку повідомлення «Античні письменники про скіфів», досліджував торгівлі відносини еллінів і скіфів, а також соціологічні проблеми в античній літературі, зокрема питання революції в стародавньому світі, готував монографію «Огляд історії стародавнього світу з соціологічної точки зору». Проф. І. Г. Турчевич розробляв історію стародавньо-римської матеріальної культури, підготував до друку монографію «З історії імператорської влади в Римі і Константинополі». Вихованці інституту С. А. Максимович і Ф. П. Алексєєв вивчали окремі проблеми рабовласницького суспільства і середньовіччя. Під керівництвом О. І. Покровського та І. І. Семенова студентський гурток перекладав на російську мову історичні матеріали й літературні твори греко-римської та середньовічної епохи¹⁹.

В лютому 1922 р. в інституті заснували науково-дослідну кафедру історії культури й мови, з секціями: античної культури і мови; української й російської мови та літератури; української та російської історії. Наукова продукція на історичні теми становила більшу половину праць кафедр, що існувала до 1930 р.

Найбільш плідною в секції історії була наукова діяльність її наукового співробітника, а з 1926 р. керівника — проф. М. Н. Петровського. Ще вихованцем історико-філологічного інституту, під керівництвом проф. Ляскоронського, він захопився історією України. Його студентський реферат «Про особу автора «Літопис Самовидця» згодом виріс у велику монографію «Нариси історії України XVII—початку XVIII століття» (1930). А огляд мемуарів про Україну (Литвина, Боплана, Броневського та інших), а також кандидатський твір «Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького» показали глибоку обізнаність їх автора з джерелами історії України. З 1923 р. М. Н. Петровський викладач інституту, а з 1924 р. науковий співробітник історичної секції. В 1928 р. йому було присвоєно звання професора.

Наукові праці М. Н. Петровського поділяються на три групи: 1) видані історичних пам'яток, 2) джерелознавчі і 3) присвячені окремим історичним проблемам²⁰. До першої групи належать: наукове видання матеріалів з історії м. Ніжина, «Історія України в документах і матеріалах», матеріали з історії

¹⁵ Філіал ЧОДА, ф. 387, спр. 250, арк. 20—23, 43.

¹⁶ «Историко-филологический институт кн. Безбородько в Нежине. 1875—1901. Преподаватели и воспитанники, Нежин, 1900, стор. 12—14.

¹⁷ Там же, стор. 32—38.

¹⁸ «Пролетарская мысль» (Ніжин), 1922 р., № 5.

¹⁹ Там же.

²⁰ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, Особиста справа М. Н. Петровського.

аціонально-визвольної боротьби українського народу в 1569—1654 рр.; до другої — дослідження першоджерел і передусім «Літопису Самовидця»; до третьої — дослідження з окремих питань історії України і, перш за все, велика праця з історії визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією (1648—1654), а також монографія «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі». Перу вченого належить багато статей і розвідок, присвячених критиці першоджерел, рецензій тощо. Праці проф. Петровського, зокрема написані в Ніжині, не позбавлені впливу буржуазної історіографії. Проте найважливіші події в них висвітлювались з позицій марксистсько-ленінського вчення²¹.

В секції історії успішно працювали наукові співробітники А. Г. Ершов, О. О. Карпеко та інші. Так, А. Г. Ершов вивчав економічну історію Лівобережної України XVII—XVIII ст. (про цехи, грошовий обіг), досліджував козацькі літописи, висвітлював питання української історіографії тощо. О. О. Карпеко працював над історією революційного руху на Україні кінця XIX і початку XX ст. Основною темою його наукової роботи була «Київська Спілка боротьби за визволення робітничого класу». В. В. Кукарін досліджував «Процес 193-х», а М. Г. Куца — «Боротьбу комуністичної партії проти фашизму»²².

Важливою була наукова діяльність аспірантів секції. Зокрема В. А. Фесенко написав цікаву статтю «Ніжинщина в новітній історіографії», де зібрав бібліографічний матеріал про історію Ніжинщини, досліджував адміністративний устрій за Гетьманщини. П. Т. Кліміша працював над темою з історії революції 1905 р. на Чернігівщині²³.

Керівник секції античної культури (в 1924—1926 рр.) проф. І. Г. Турцевич, який в дореволюційний час обмежувався переважно описом діяльності римських імператорів, тепер зосереджував свою увагу на соціально-економічних проблемах античної історії і Візантії XIV ст.²⁴

Керівник цієї секції в 1926—1928 рр. проф. О. І. Покровський виявив активну всебічну наукову діяльність в роки Радянської влади. У тісних зв'язках з вченими АН УРСР і співробітниками кафедри він підготував і надрукував чимало своїх оригінальних праць²⁵.

У його працях, надрукованих у 20-і роки, висвітлюється і питання античної історіографії («Як ідеалізовано» скіфів), і антична етнографія («Геродот та Арістей»), і генетична соціологія («До історії громадських повинностей»), і історія марксизму («До III глави Комуністичного маніфесту»), і, нарешті, остання стаття «Про матеріалістичне розуміння історії в первісному його вигляді», що вийшли в рік його смерті (1929). Вчений виявив велику ерудицію, глибину аналізу і оригінальність висновків, хоча деякі й застаріли для сучасного читача.

Плідний розвиток наукової діяльності викладачів інституту в галузі історії трапляє на післявоєнні роки. Їх дослідження охоплювали багато питань вітчизняної й загальної історії. Так, викладачі кафедри історії СРСР і УРСР досліджували партизанський рух в період Вітчизняної війни 1812 р. (П. К. Сміян), діяльність Південного товариства декабристів (Л. О. Медведська). Зокрема доцент Л. В. Олійник працював над історією селянських повстань на Україні, кандидат історичних наук М. І. Білан вивчала селянський рух на Чернігівщині у 60-х роках XIX ст., викладач М. П. Хвостін вивчав робітничий рух на Україні на початку XX ст.²⁶

Співробітники кафедри загальної історії приділяли багато уваги до питань археології, стародазньої, середньовічної й нової історії.

Інтерес до розвитку археологічних знань позначився, коли кафедру очолював (1950—1953 рр.) проф. К. Е. Гриневич — активний учасник і організатор багатьох експедицій по дослідженню Ольвії, Боспора і Херсонеса. Він опрацьовував матеріали попередніх археологічних розкопок і підготував до друку дуже багато праць. Серед них книга «Стіни Херсонеса Таврійського», де підсумовано дослідження системи оборони Південно-Східної частини Херсонеса. У великій праці «Сто років херсонесських розкопок», на основі археологічних і архівних матеріалів частина яких тепер втрачена), подано детальний огляд розкопок²⁷. У Ніжині К. Е. Гриневич написав посібник «Методика археологічного дослідження»²⁸.

Розробка питань історії середніх віків була темою кандидатської дисертації З. І. Рудої («Община за варварськими «Правдами»). Кандидат історичних наук

²¹ Л. В. Олійник. Український радянський історик М. Н. Петровський. — УІЖ, 1964, № 5, стор. 115—117.

²² Записки НІНО..., 1928, кн. 8, стор. 184—185.

²³ Там же.

²⁴ Філіал ЧОДА, ф. Р-427, оп. 2, спр. 128, арк. 9.

²⁵ Записки НІНО..., 1929, кн. 9, стор. 280—289.

²⁶ Філіал ЧОДА, ф. Р-427, оп. 3, спр. 717, арк. 85—86.

²⁷ Архів Ніжинського педінституту. Особиста справа К. Е. Гриневича, стор. 186—188.

²⁸ Філіал ЧОДА, ф. Р-427, оп. 3, спр. 836, арк. 9—10.

Г. І. Ліпатнікова досліджувала історію середньовічних університетів, зокрема Підкарпатський університет.

Викладачі нової та новітньої історії досліджували проблеми слов'янознавства. Так, П. Н. Серпенінів захистив кандидатську дисертацію «Польський національний визвольний рух кінця 50-х і початку 60-х років XIX ст. та російські революційні демократи»²⁹. Кандидатська дисертація М. М. Ярошенка присвячена російським сербським відносинам на початку XX ст.

Певний вклад у розвиток історичної науки в інституті внесли викладачі суспільних наук. Доценти кафедри суспільних наук О. Т. Гора та історії СРСР Л. В. Олійник надрукували спільну працю «Соціал-демократичні організації Чернігівщини в період революції 1905—1907 років» (К., 1956). Доценти П. Х. Білий, В. Д. Шевченко вивчали боротьбу комуністичної партії за встановлення радянської влади. Питання історії громадянської війни досліджували доценти В. І. Власенко та І. П. Костенко³⁰. Монографія А. Г. Ткачука «Революційний рух в арміях Південно-Західного і Румунського фронтів напередодні і в період Великого Жовтня» в 1968 р. захищена автором як докторська дисертація. Доцент кафедри психології М. І. Кругляк за час роботи в інституті (з 1946 р.) надрукував у вітчизняних і зарубіжних виданнях понад 50 історико-методичних праць. До наукової роботи широко залучалися і студенти-історики³¹.

Науково-педагогічна діяльність істориків інституту за Радянської влади сприяла розвитку історичної науки й підготовці науковців та кваліфікованих учителів. Серед випускників за 50 славних років є чимало вчених, які своїми дослідженнями збагатили історичну науку. Крім О. О. Карпека і М. Н. Петровського, стали відомими науковцями доктори історичних наук: співробітник державного Ермітажу (в Ленінграді) І. Г. Спаський (фахівець в галузі археології та нумізматики) і проф. Харківського університету К. К. Шиян (дослідник економічної історії України). Захистили дисертації на вчену ступінь кандидата історичних наук: старший науковий співробітник інституту історії АН УРСР І. М. Шекера, ректор Черкаського педінституту, Герой Радянського Союзу доцент О. В. Тканко, М. П. Хвостін, В. М. Войнова, М. Р. Карпусь, П. Н. Серпенінов, І. П. Костенко, В. Р. Жучок та інші.

Багато випускників історичного факультету беруть активну участь у написанні історії міст і сіл області.

Досягнення в розвитку історичної науки в Ніжинському інституті були зумовлені багатьма обставинами, але вирішальною умовою все ж є наявність у складі історичного факультету.

М. М. ЯРОШЕНКО

²⁹ Філіал ЧОДА, ф. Р-427, оп. 3, спр. 955, арк. ак. 4.

³⁰ Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, т. X., 1957, вип. I і II; т. XI, 1960, вип. II, Ніжин.

³¹ Наукові записки..., т. III, 1952; Збірник наукових робіт студентів Ніжинського державного педагогічного інституту, кн. I, Ніжин, 1957; філіал ЧОДА, ф. Р-427, оп. 3, спр. 606, арк. 14.

АКТИВНИЙ БУДІВНИК РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(До 100-річчя від дня народження
О. Д. Цюрупи)

1921 р. в умовах господарської розрухи партія здійснювала перехід до нової економічної політики. Це поставило нові завдання перед Раднаркомом, Радою Праці й Оборони, усім державним апаратом. Необхідно було поліпшити роботу центральних і місцевих органів влади, підвищити їх господарсько-організаторську роль. Наприкінці 1921 — на початку 1922 р. Володимир Ілліч розробив програму роботи заступників Голови РНК і РПО. 28 листопада 1921 р. в листі до О. Д. Цюрупи він писав, що до посади заступника Голови РПО Рикова, варто заснувати на рівних правах посаду другого заступника Голови РПО¹. 1 грудня Політбюро ЦК РКП(б) за пропозицією В. І. Леніна вирішило рекомендувати на цю роботу О. Д. Цюрупу, призначивши його 5 грудня заступником голови РНК, звільнивши від роботи в Наркомпроді².

Праця Олександра Дмитровича у ті роки тісно пов'язувалася з заходами Володимира Ілліча по вдосконаленню діяльності Радянського уряду, по перебудові всього державного апарату. Для цього у О. Д. Цюрупи були і хороші знання,

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 314—315.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 44, стор. 565, 580.

організаторські здібності. Він був освіченим агрономом, ученим і практиком, відомим статистиком. Організаторські здібності він проявив на посту народного комісара продовольства, в період громадянської війни. Оцінюючи діяльність Наркомпроду, Володимир Ілліч відзначав на X з'їзді партії, що це був «один з кращих наших апаратів»³, а на XI з'їзді заявив, що саме «Цюрупа поставив один з кращих наркоматів»⁴.

Працюючи заступником Голови Раднаркому, Олександр Дмитрович одержував численні листи від В. І. Леніна, в яких детально розповідалося, як необхідно перебудувати роботу РНК, Малого РНК, РПО, організувати роботу заступників та ін. Так, 24 січня 1922 р. у листі «Про перебудову роботи РНК, РПО і Малого РНК» великий вождь зазначав, що корінним недоліком цих органів є відсутність перевірки виконання, а для усунення його необхідно «за всяку ціну відірватися від метушні та сум'яття, комісій, говоріння і писання папірців, відірватися, *обміркувати* систему роботи і *переробити її радикально*... Перевірка виконання, перевірка того, що виходить на ділі — ось головне... завдання...»⁵. Через деякий час Ілліч пише Цюрупі: «Вдесятеро підтягти РНК і РПО в тому розумінні, щоб наркоми не сміли тягти в них дрібниці, а вирішували їх самі і самі за них *відповідали*», а заступники голови РНК, вказував він, повинні займатися особистою перевіркою роботи наркоматів і відомств, викликати до себе членів колегій та інших працівників, докопуватися до суті, школити, «вивчати людей, шукати *умілих* працівників. В цьому суть тепер; всі накази і постанови — брудні папірці без цього»⁶.

Важливе місце в програмі перебудови роботи вищих державних органів відводилось і Малому Раднаркому. Неодноразово з ініціативи В. І. Леніна порушувалося питання про поліпшення його діяльності, про вжиття «найсерйозніших заходів...»⁷.

У листі на ім'я Володимира Ілліча О. Д. Цюрупа писав у лютому 1922 р., що до складу Малого Раднаркому входить 22 чоловіки, з них 15 представників відомств і 7 позавідомчих членів. З комісії при РНК він виріс у самостійну установу зі своїми пленарними і розпорядчими засіданнями, комісіями, з викликами наркомів для спільних доповідей і т. п. О. Д. Цюрупа запропонував скоротити Малий РНК до п'яти чоловік: голова і чотири представники відомств (НКЮ, НКФ, ВРНГ, НК РСІ). Всі питання щодо асигнувань, передбачених державним кошторисом, передаватимуться НКФ і надходитимуть до МРНК лише в порядку оскарження дій НКФ у цій галузі. МРНК розглядатиме надкошторисні асигнування⁸.

15 лютого Ленін писав О. Д. Цюрупі: «Я думаю, Ви маєте рацію. Треба взяти згоду Політбюро і почати «скорочувати».

- 1) склад п'ять чоловік, вказаних Вами, плюс 2 невідомчих (Белов + ?) = 7.
- 2) асигнування, передбачені держкошторисом, спочатку в НКФ і Робселін; в Малий РНК тільки порядком оскарження; решта, як у Вас»⁹.

О. Д. Цюрупа переробив проект директиви і ознайомив з ним Володимира Ілліча, який вніс свої доповнення. Головним завданням Малого Раднаркому, вказував він, повинен бути суворий контроль за тим, щоб наркоми дотримувалися законів: не ухилялись від відповідальності, переносили без потреби силу-силенну зайвих питань на рішення МРНК; перевіряли законність, доцільність і швидкість окремих розпоряджень; боролися з бюрократизмом і тяганиною такої перевірки за скорочення кількості чиновників. Володимир Ілліч вважав за необхідне «перенести центр ваги з писання декретів і наказів (дурниць робимо ми тут до ідіотства) на *добір людей і перевірку виконання*»¹⁰.

Володимир Ілліч підкреслював, що основна робота заступників полягає в перевірці фактичного виконання декретів, законів і постанов, у скороченні штатів радянських установ, у нагляді за упорядкуванням і спрощенням діловодства в них, в боротьбі з бюрократизмом і тяганиною, вимозі самостійності в роботі і відповідальності кожного наркома, членів колегій і всіх радянських працівників, щоб вони особисто знайомилися не тільки з вищими, а й з середніми та нижчими радянськими працівниками, викликали їх до себе, бували в московських і периферійних установах. Приблизно $\frac{3}{10}$ свого часу і праці вони відводили діяльності господарських наркоматів. Кожен повинен був узяти під свою відповідальність один-два відділи того чи іншого наркомату, щоб виробити зразкові методи управління, які потім вводились би в усіх установах.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 193.

⁴ В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 114.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 459.

⁶ Там же, стор. 462.

⁷ Ленинский сборник XXIII, стор. 226.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 22783, арк. 2, 2 зн.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 401.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 512.

Особливо, підкреслював Володимир Ілліч, необхідно приділити увагу рід становці комуністів, які працюють в апараті управління, «прагнучи до того, щоби комуністи займали виключно такі посади (як на самому верху, так і на самому низі ієрархічної градації), які їм дають змогу справді перевіряти хід роботи, дійсно боротися з бюрократизмом і тяганиною...»¹¹.

За пропозицією В. І. Леніна 25 квітня 1922 р. Рада Народних Комісарів з твердила О. Д. Цюрупа народним комісаром Робітничо-Селянської інспекції РРФ із збереженням за ним посади заступника Голови РНК і РПО¹².

До кінця 1922 р. В. І. Ленін здійснював керівництво роботою своїх заступників по Раднаркому і Раді Праці і Оборони. В той період за дорученням ЦК РКП(б) і РНК О. Д. Цюрупа завершив розробку директиви про завдання Малою Раднаркому, в основу якого лягли вказівки вождя. 31 жовтня нове положення про МРК було затверджено на засіданні Великої Ради Народних Комісарів. Апарат був значно скорочений і складався з голови і членів (в тому числі заступника голови): від НКЮ, НКФ, ВЦРПС, НК РСІ, одного голови від місцевих Рад і двох позавідомчих членів, що призначались для роботи виключно в Малому Раднаркомі¹³.

В. І. Ленін поставив перед заступниками й інше завдання — розвантажити засідання РНК і РПО. Масштаби роботи уряду в ті важкі роки були великі. Тільки за три місяці (листопад—січень 1920—1921 рр.) РНК розглянув 199 питань, МРНК—528, РПО—292. На одному засіданні РНК їх розглядалось не менш як 17—організаційного будівництва і управління, фінансові, продовольчі, житлові, сільськогосподарські¹⁴.

Навесні 1922 р. по доповіді голови комісії О. Д. Цюрупи (В. О. Аванесов, М. П. Горбунов, Г. М. Леплевський) було прийнято постанову про порядок внесення питань на розгляд РНК і РПО¹⁵. 6 липня Олександр Дмитрович підписав постанову про регламент засідань Ради Народних Комісарів, через кілька днів було встановлено порядок доповідей представників відомств та їх участі в засіданнях РНК і РПО¹⁶. Народні комісари, голова Держплану та інші відповідальні особи мали особисто доповідати РНК та РПО, і тільки в екстрених випадках викликати доповідачів-спеціалістів.

Під час хвороби В. І. Леніна О. Д. Цюрупа вів засідання РНК*. Робив це енергійно, точно, вимогливо. Про хід засідань інформував Ілліча. «Ленін вимагав,— згадував він,— щоб я щодня сповіщав по телефону про стан справ. Якщо я не дозволив, Володимир Ілліч викликав мене»¹⁷.

Доручення Голови РНК, термінові постанови Радянського уряду заступники брали під свій контроль. Так було, наприклад, із справою про Гідроторф, якій Ленін надавав великого значення¹⁸. Після того, як за рекомендацією Володимира Ілліча 28 лютого 1922 р. на потреби Гідроторфу РНК виділив з резервного фонду 1 млн. 200 тис. золотих крб., О. Д. Цюрупа написав резолюцію: «Простежити справу Гідроторф». Виконання: а) кошти Гідроторфу забезпечені на весь 1922 рік в розмірі 3 млн. крб. (див. пр. МРНК № 84, п. 14). Додаткова сума в 680 тис. крб. не погоджена в бюджетній комісії, буде переглянута при затвердженні бюджету; б) нове Положення про Гідроторф ухвалено РПО 22 березня (див. пр. № 302, п. 2)...»¹⁹.

Особливою контролю підлягало виконання резолюцій по листах і скаргах трудящих. Так, 27 березня 1922 р. керуючий справами РНК М. П. Горбунов записав до книги доручень заяву громадян с. Ільясове Круглувської волості Зарайського повіту Рязанської губернії про зловживання під час розподілу трудової та мужової повинностей. З цього приводу О. Д. Цюрупа написав резолюцію: «НК праці—провести старанне розслідування по скарзі. Притягти винних до суворой відповідальності. Уберегти скаржників від переслідувань за скарги. Про наслідки мені доповісти»²⁰.

Партія і Радянський уряд послідовно здійснювали політику скорочення державного апарату. З цією метою у жовтні 1921 р. було створено комісію ВЦВК, виконавчим апаратом якої стала штатна комісія Наркомату праці, а на місцях—губернські штатні комісії. Штатна комісія і Робселін підготували і внесли на розгляд

¹¹ В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 155.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 479, арк. 2.

¹³ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (СУ), 1922, № 75, стор. 927.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 31, спр. 17, арк. 140, 143, 144.

¹⁵ Там же, арк. 175.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 503, арк. 2; од. зб. 509, арк. 157.

* О. Д. Цюрупа головував в РНК, 6, 29, 13 грудня 1921 р.; у січні—липні 1922 р. не менше 4—5 раз на місяць до від'їзду на лікування за кордон. Після повернення він вів засідання РНК наприкінці 1922—1923 рр.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 158, оп. 1, од. зб. 1, арк. 14.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 185—188.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 31, спр. 48, арк. 171.

²⁰ Там же, арк. 170.

РНК проект постанови про норми штатних посад для наркоматів і відомств. Рада Народних Комісарів зобов'язала всі наркомати й центральні установи до 15 листопада 1922 р. скоротити штати до встановлених норм²¹.

Заступники Голови РНК вели боротьбу за скорочення великої кількості комісій. «Листом на ім'я Цюрупи,—розповідав у своїх спогадах Г. М. Леплевський,— Володимир Ілліч запропонував переглянути всі тимчасові та постійні діючі комісії при Раднаркомі. О. Д. Цюрупа з притаманною йому наполегливістю й старанністю зайнявся цією справою»²².

В. І. Ленін вимагав розподіляти роботу між заступниками Голови РНК відповідно до їх здібностей і знань. Так, О. Д. Цюрупа керував Наркомзем. Хороша агрономічна підготовка, одержана в Херсонському сільськогосподарському училищі, майже 15-річна агрономічна практика в поміщицьких маєтках допомагала в роботі. Так, у листі О. П. Смирнову О. Д. Цюрупа радив обміркувати перспективи розвитку виробництва вершкового масла в країні: «Воно у нас добре розвинено,—писав він.—з 4 тис. кооперативних заводів в Сибіру, відбудовано вже понад 1500, не рахуючи Вологодського, В'ятського та інших районів. Виробництвом масла зайнялись багато організацій—Держмолоко, Сільськоспілка, Центроспілка та ін. І в цій торговельній конкуренції не було б нічого небезпечного, якби нам не потрібно було експортувати цей продукт на закордонний ринок, який дуже вимогливий до якості масла. Тим самим може бути закритий для нас закордонний ринок. Треба скликати всіх зацікавлених у цьому. Справі я надаю спішного характеру»²³. З листа видно, яку увагу О. Д. Цюрупа приділяв виступам Радянського уряду на зовнішньому ринку, поліпшенню якості вітчизняної продукції, збереженню позицій країни в експорті на довгі роки.

Весною 1923 р. О. Д. Цюрупі було доручено організувати акціонерне товариство «Експортхліб», разом з Л. Б. Красіним розробити законопроект з найважливіших питань розвитку хлібної торгівлі—як внутрішньої, так і експорту. Олександр Дмитрович був першим головою Особливоповноваженої комісії РПО по експорту хліба за кордон. В березні 1923 р. він доповідав про це Політбюро²⁴. В інтересах розвитку народного господарства країни О. Д. Цюрупа по-ленінськи підходив до використання передового зарубіжного досвіду. На його прохання професор Ч. М. Тулайков підготував матеріали про сучасний стан сільського господарства США. Олександр Дмитрович надавав величезного значення вивченню прогресивного вітчизняного досвіду в сільському господарстві. Зокрема, 22 листопада 1922 р. підписав постанову РНК «Про забезпечення і відзначення праць І. В. Мічуріна»²⁵. По-державному він підходив до розв'язання окремих питань економіки народного господарства. Ознайомившись із станом сировинної бази промисловості, він звернув увагу керівників Наркомзему на значне скорочення посівів льону в країні. За його вказівкою кореспонденти «Крестьянской газеты» виїхали в села і встановили, що селяни не зацікавлені вирощувати цю цінну культуру через низькі ціни на неї. В результаті О. Д. Цюрупа, який раніше виступав проти підвищення цін на льон, переконався «в доцільності саме в даний час порушити питання про деяке підвищення цін на льоноволокно»²⁶.

18 лютого 1922 р. В. І. Ленін у листі до О. Д. Цюрупи порушив питання про роль Державного банку в організації торгівлі. Нам потрібен Держбанк, писав він, в сто разів більш близький до торгівлі, ніж найбільш торговий з держбанків капіталізму, через два дні він пише: «Вся суть у цьому—в торгівлі та її захопленні Держбанком»²⁷. У записці-відповіді від 21 лютого О. Д. Цюрупа виклав пропозиції, спрямовані на розвиток державної торгівлі за рахунок наданих їй кредитів, організованих через Держбанк: «У нас достатньо можливостей,—говорилося в записці,—не тільки для того, щоб мати вплив на торгівлю, але й для повного розпорядження нею. В наших руках апарат влади. Справа лише в умінні використати кошти. Однак державний банк не робить цього. Торговельного відділу він не має, спостереження за торгівлею не веде, за наші невдачі в торгівлі не відповідає. Та в нас і взагалі немає нікого, хто спостерігав би за торгівлею і ніс відповідальність в цій галузі. І тут, як і скрізь, все йде обурливо повільно. Життя нас весь час випереджає: ми не встигаємо за ним»²⁸.

Пропозиція Цюрупи знайшла втілення в житті: було організовано Комісаріат торгівлі.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 518, арк. 1, 85.

²² Г. Леплевський. Воспоминания о работе В. И. Ленина в Совнарком в 1921—1922 гг. Сборник «Ленин на хозяйственном фронте». М., 1934, стор. 104.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 26, спр. 1, арк. 114—113.

²⁴ Там же, спр. 25, арк. 2, 10.

²⁵ Там же, ф. 130, оп. 7, спр. 2, арк. 113.

²⁶ Там же, ф. 5446, оп. 26, спр. 52, арк. 38, 39; спр. 53, арк. 135.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 45, 407.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 461, од. зб. 26389, арк. 1—2, 2 зв.

Олександр Дмитрович за завданням Центрального Комітету партії вів роботу по ліквідації великої різниці між цінами на промисловій й сільськогосподарській товарі. Досвідчений статистик і господарник, він швидко й точно розібрався в складній риночній кон'юктурі. Пропозиції його були спрямовані на планування, регулювання товарообороту і зниження торговельних витрат²⁹.

З введенням нової економічної політики почалося відродження важливої вугільної бази Радянського Союзу — Донбасу. Партія і уряд у 1923—1924 рр. накреслили заходи, спрямовані на зниження собівартості палива, ліквідацію кризи збуту донецького вугілля, на підвищення заробітної плати шахтарям Донбасу. О. Д. Цюрупа очолював комісію Політбюро ЦК РКП(б) по Донбасу і разом з В. О. Аванесовим, І. М. Губкіним, Ф. Е. Дзержинським, В. В. Куйбишевим, Г. М. Кржижановським, В. І. Межлауком, С. Г. Струмлініним обговорював на об'єднаному засіданні Президії Держплану і ЦК РСІ стан кам'яновугільної промисловості³⁰. Вжиті заходи забезпечили дальший розвиток Донецького басейну.

Разом з Ф. Е. Дзержинським Олександр Дмитрович працював у комісії по транспорту, яка підготувала для ЦК РКП(б) ряд пропозицій³¹.

Комуніст і державний діяч, він вивчав шляхи розвитку електрифікації країни, зокрема записку професора І. Г. Александрова «Що дає СРСР здійснення проекту Дніпробуду», доповідь В. Я. Чубаря «Чому треба вирішувати питання про Дніпробуду».

Вся діяльність Олександра Дмитровича на посту заступника Голови РНК і РПО була спрямована на втілення в життя розробленої В. І. Леніним програми поліпшення державного апарату.

М. Й. ДАВИДОВ

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 31, спр. 30, арк. 110—101.

³⁰ Там же, оп. 26, спр. 35, арк. 52.

³¹ Там же, спр. 6, арк. 54, 26.

М. І. КУТУЗОВ І УКРАЇНА

(До 225-річчя від дня народження полководця)

Воєнна, дипломатична й адміністративна діяльність М. І. Кутузова тривала понад півсторіччя. Він посідав різні високі посади, в особистих та службових справах часто бував на Україні, прекрасно знав її

економіку, культуру, побут народу, досконало володів українською мовою. Однак зв'язки Кутузова з Україною в нашій історичній літературі майже не висвітлено. Тому автор хоче навести деякі маловідомі факти з життя й діяльності великого полководця, а також показати, яке місце посідала Україна в його стратегічних планах під час Вітчизняної війни 1812 р.

За характером діяльності можна виділити три періоди перебування Михайла Іларіоновича на Україні. Перший охоплює останню чверть XVIII ст. Тоді Кутузов посідав військові посади у ряді українських губерній. Другий період (вересень 1802 — листопад 1804 р.) припадає на час його перебування в своєму маєтку на Волині. Третій (листопад 1806 р. — квітень 1808 р.) — пов'язаний з діяльністю на посаді київського військового губернатора.

М. І. Кутузов почав службу в 60-х роках XVIII ст., коли брав участь у польських походах 1764, 1765 і 1769 рр. та в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. Тоді ж йому довелося побувати у Волинській, Кам'янець-Подільській та Новоросійській губерніях. Детальніше знайомство з Україною почалося з 1777 р., коли полковника М. І. Кутузова було призначено командиром Луганського пікінерного полку¹, основу якого складали українці. Незабаром цей полк став однією з кращих кавалерійських частин російської армії. Генерал Бальмен (1782 р. інспектував так звану Дніпровську лінію) доповідав Потьомкіну, що її «доведено до такого стану, якого лише можна бажати...»². Тому наступного року Михайлу Іларіоновичу було підпорядковано й Полтавський полк. Згодом з Луганського й Полтавського було створено Маріупольський легкокінний полк (певний час розташовувався в Харківській губернії).

У липні 1785 р. М. І. Кутузов став генерал-майором і два роки командував 3-ю дивізією «в Таврической области, на границе к Польше и по Бугу...»³, а з травня

¹ М. И. Кутузов. Документы, т. I, М., 1950, стор. 3, 20

² Там же, стор. 24.

³ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 251, арк. 38 і зв.

1787 р. до липня 1788 р.—окремим прикордонним корпусом. 1789 р. йому було доручено сформувати Бузький егерський корпус для охорони польського кордону. Деякі його частини дислокувалися в Єлисаветграді, Золотоноші, Ромнах і Переяславі.

З осені 1790 р. протягом 10 років Михайло Іларіонович лише тричі був на Україні. 1793 р. він через Чернігівську, Київську, Катеринославську і Кременчуцьку губернії їхав до Константинополя як надзвичайний і повноважний посол⁴; наступного року після виконання своєї місії повертався до Росії тим же шляхом; втретє прибув на Україну за розпорядженням Павла I в зв'язку з формуванням так званої Волинської армії. Однак новий цар Олександр I у березні 1801 р. відкликав талановитого полководця з армії, призначивши петербурзьким військовим губернатором, а в серпні 1802 р. підписав рескрипт про звільнення Кутузова «на рік від усіх посад»⁵.

Михайло Іларіонович виїхав у свій маєток Горошки (на Волині), який йому подарувала Катерина II за успішне підписання мирного договору з Туреччиною, де й прожив до осені 1804 р. Того року його було призначено головнокомандуючим російською армією. Однак уже 28 вересня 1806 р. Олександр I, вважаючи Кутузова винуватцем того, що російські війська зазнали поразки у битві під Аустерліцем, наказав йому «отправиться в Киев и вступить в должность тамошнего военного губернатора»⁶. 2 листопада Михайло Іларіонович виїхав до місця призначення, а 13 доповідав царю, що приступив до роботи⁷.

Жителі Києва влаштували герою Очакова та Ізмаїла урочисту зустріч. «Перед въездом в Киев он был встречен со всеми великолепными церемониями, которые обыкновенно употребляются в городе Киеве в подобных случаях. На другой день после приезда его дан ему от города был чрезвычайно пышный бал»⁸.

Відразу ж військовий губернатор розгорнув активну діяльність. Він мав вирішувати велике коло питань: забезпечення військ, проведення рекрутських наборів, створення продовольчих запасів для армії тощо. До того ж, у листопаді 1807 р. Олександр I наказав М. І. Кутузову взяти на себе командування 8-ю, 9-ю, 18-ю і 22-ю дивізіями, які мали стати резервом Молдавської армії, що вела військові дії у Туреччині. Це призначення Михайло Іларіонович зустрів з радістю. Документальні матеріали засвідчують його невтомну енергію щодо комплектування, озброєння та обмундирування військ. Найбільше уваги Кутузов приділяв бойовій підготовці солдатів. Щоб забезпечити дивізії усім необхідним, доводилося багато їздити, листуватися з різними офіційними особами. «Я теперь в хлопотах,— писав він дружині,— снаряжаю две дивизии в поход и много трудностей». Протягом чотирьох місяців дивізії було сформовано⁹. У Волинській і Кам'янець-Подільській губерніях для них створено запаси продовольства і фуражу. Головнокомандуючий Молдавською армією О. О. Прозоровський вважав усі розпорядження М. І. Кутузова «відповідними до часу і становища тих дивізій»¹¹.

Військовий губернатор багато уваги приділяв також цивільним справам. Його цікавили і ціни на хліб, і становище селян, і розвиток освіти в місті, і історія України. В одному з листів він повідомляв дружину: «Хлеба везде хороши, только беда, что поводов много надобно посылать с провиантом к армии в рабочую пору...»¹². В іншому листі просив надіслати з Петербурга «твори про тутешні місця»¹³. Особливо турбувався Михайло Іларіонович про благоустрій міста.

Уважно ставився М. І. Кутузов до скарг і прохань, що надходили на його ім'я від жителів Києва та губернії. Кожного відвідувача він ввічливо вислуховував і приймав справедливе рішення. Якщо ж доводилося передавати скаргу в якусь іншу установу, вимагав повідомляти про вжиті заходи. «Він вникав у саму суть справи»¹⁴,—вказував його біограф. Цей висновок підтверджують численні документальні матеріали. Ось його наказ (від 18 грудня 1807 р.) комісії Київського провіантського депо про негайну виплату грошей селянам графа Румянцева, які у вересні—жовтні перевозили для армії продукти в Брест-Литовський¹⁵. На скаргу

⁴ Н. Муньков. М. И. Кутузов — дипломат, М., 1962, стор. 19.

⁵ М. И. Кутузов. Документы, т. I, стор. 638.

⁶ М. И. Кутузов. Документы, т. II, М., 1951, стор. 423.

⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 26, оп. 152, спр. 33, арк. 718; М. И. Кутузов. Документы, т. II, стор. 426.

⁸ Ф. Синельников. Жизнь, военные и политические деяния его светлости генерал-фельдмаршала князя Михаила Ларіоновича Голеннищева-Кутузова-Смоленского, ч. 2, Спб., 1813, стор. 138.

⁹ «Русская старина», 1871, т. III, стор. 60.

¹⁰ М. И. Кутузов. Документы, т. II, стор. 501.

¹¹ ЦДВІА СРСР, ф. 9190, оп. 166, спр. 65, арк. 45.

¹² М. И. Кутузов. Документы, т. II, стор. 437.

¹³ «Русская старина», 1871, т. III, стор. 97.

¹⁴ Ф. Синельников. Назв. праця, ч. 2, стор. 141.

¹⁵ М. И. Кутузов. Документы, т. II, стор. 458—459.

міщанки Козелецької про те, що купець Слесаревський незаконно відібрав у неї будинок, Михайло Іларіонович написав таку резолюцію: «Буде она (скарга.—Б. А.) окажется справедлива, доставит просительнице законное удовлетворение, о чиновниках же полицейских, кто окажется виновным, уведомит меня для должного с них за то взыскания»¹⁶.

Від розташованих у Києві частин М. І. Кутузов вимагав ставитися до жителів з притаманною «кожному росіянині» чуйністю. За порушення норм поведінки щодо місцевого населення військових суворо наказував.

Військового губернатора часто бачили в гімназіях та училищах, особливо під час випускних екзаменів. З його ім'ям пов'язані певні реформи у галузі освіти. Так, за свідченням сучасників, з його ініціативи було відкрито школу для дівчат, училище і кілька приходських шкіл для дітей бідноти, в усіх школах запроваджено викладання українською мовою¹⁷.

Добрими справами, привітністю та гуманністю М. І. Кутузов завоював серед киян любов і повагу. Але наприкінці березня 1808 р. Олександр I призначив його помічником головнокомандуючого Молдавською армією. Це рішення царя Михайло Іларіонович сприйняв без особливого ентузіазму—не хотілося залишати місто. «Ты не поверишь,—писав він дружині,—какой тиран—привычка. Я с болью отрываюсь отсюда»¹⁸. Кияни з жалем розлучалися з ним. «При отъезде своем видел он сильные опыты любви и признательности к нему всех жителей сего города»¹⁹. Однак цар не звільнив М. І. Кутузова і від обов'язків київського військового губернатора. Про це свідчить те, що всі документи аж до червня 1809 р., до часу його призначення на посаду віленського генерал-губернатора, надходили на ім'я Михайла Іларіоновича.

Влітку 1809 р. через фінансові утруднення сім'ї Кутузов кілька днів прожив у своєму маєтку на Волині, займався господарськими справами. У листі до дружини він писав: «Буду стараться продать поташ и пришлю денег, иначе негде взять»²⁰. Пізніше Михайло Іларіонович ще двічі був на Україні, правда, проїздом: 1811 р., коли приймав під своє командування Дунайську армію, і в травні 1812 р., повертаючись до Петербурга після турецької кампанії.

Таким чином, перед Вітчизняною війною 1812 р. М. І. Кутузова знали на Україні як досвідченого воєначальника й шановану людину. Тому його призначення на посаду головнокомандуючого російською армією зустріли з задоволенням. Так, командир батальйону 2-го Українського козачого полку підполковник І. Похвиснев згадував: «Коли одержали височайший дозвіл на пожалування генерала князя Голенищева-Кутузова в генерал-фельдмаршали над усіма діючими арміями, то виявили в той час по всій дивізії радісні почуття»²¹. У «Пісні українських козаків» його названо «головним вождем», за яким не страшно йти «у вогонь і воду». Козаки поклялися під командуванням фельдмаршала «вмерти або перемогти»²².

На час прибуття Кутузова в армію стратегічна обстановка для Росії була тяжкою. Ворог захопив значну частину Прибалтики, Білорусію, Смоленщину і рвався до Москви. Корпуси Шварценберга та Реньє вторглися на Волинь і загрожували Київській губернії. У північно-східні повіті Чернігівщини пробігли ворожі війська з Могильовської та Смоленської губерній. Головнокомандуючий, зосередивши головну увагу на Московському напрямі, де вирішувалася доля війни, турбувався і про захист українських губерній. Враховуючи можливість пересування наполеонівських військ на Україну з півночі, він вивів для її захисту з Мозиря корпус Ф. Ф. Ертеля (18 тис. чол.), а з Бобруйська загін Ігнат'єва (5,5 тис. чол.). М. І. Кутузов одержував детальну інформацію про становище на лівому крилі театру військових дій і віддавав накази командирам регулярних і ополченських частин. Незабаром регулярні війська спільно з українськими ополченнями звільнили Давид-Городок і Туров, відвернувши загрозу вторгнення ворога в Київську губернію. Для зміцнення гарнізону Бобруйської фортеці у вересні туди прибув загін, до складу якого входили 247 чернігівських козаків²³. 6 вересня Кутузов наказав командуючому 3-ю Західною армією генералу Тормасову «пребывать в Волини и Подолни для охранения того края, наипаче Киева, от покушений неприятельских»²⁴. Через кілька

¹⁶ М. І. Кутузов. Документи, т. II, стор. 432.

¹⁷ В. С. Иконников. Киев в 1654—1855 гг.— «Киевская старина», 1904, № 10.

¹⁸ «Русская старина», 1874, т. X, стор. 348.

¹⁹ Ф. Синельников. Назв. праця, ч. 2, стор. 148.

²⁰ М. І. Кутузов. Документи, т. III, М., 1952, стор. 219.

²¹ И. Похвиснев. Журнал или записки войны, открытой французами в России 1812 года июня 12-го дня, а прекращенной россиянами в Париже 1814 года марта 18-го дня, ч. I, М., 1830, стор. 321.

²² И. Похвиснев. Назв. праця, стор. 321—322.

²³ Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів, К., 1948, стор. 98.

²⁴ М. І. Кутузов. Документи, т. IV, ч. I, М., 1954, стор. 244—245.

днів фельдмаршал зажадав, щоб з 3-ї армії було виділено шість батальйонів для підсилення київського гарнізону. А Чернігівсько-Полтавське ополчення він радив використати «для охорони меж губерній з того боку, який ближчий або може бути ближчим до театру війни»²⁵. Більшість козачих полків (12 з 22) також мала захищати територію України, на півночі якої з ополченців і козаків було створено так званий «кордонний ланцюг». Усі спроби ворога пробитися в південні губернії зазнавали краху. Стабілізація становища на лівому фланзі дала можливість головному командуванню готувати контрнаступ.

Чудове знання економіки країни дозволило М. І. Кутузову вдало вибрати район для зосередження своєї армії. Він так пояснював Олександрю І значення Тарутинського марш-маневру: «Сие приведет меня в состояние защищать город Тулу, где хранится важнейший оружейный завод, и Брянск, в котором столь же важный литейный двор, и прикрывает мне все ресурсы, в обильнейших наших губерниях заготовленные»²⁶. Безсумнівно, «найбагатшими» губерніями Михайло Іларіонович вважав українські, оскільки там було зосереджено найбільші продуктивні бази. Лише в Києві, Кременчуку та Сосниці зберігалось 150 тис. чвертей борошна, 80 тис. чвертей різних круп і 210 тис. чвертей вівса²⁷. За наказом фельдмаршала ці запаси перевезли спочатку в Чернігівську губернію, а згодом — під Тарутине. Успішне завершення цієї справи вимагало тисячі погоничів. Адже лише Полтавська, Чернігівська і Київська губернії дали для армії 18 тис. волів²⁸.

Так звані кавалерійські депо, створені у Волинській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях, були основними постачальниками коней для армії. Їх діяльності М. І. Кутузов надавав важливого значення. 3 жовтня він наказав генерал-майору К. К. Сіверсу «осмотреть успех формирования оных, узнать, в какое время помощь от них высылаться будет в армии...»²⁹. Потреба в конях була такою, що фельдмаршал вимагав від губернаторів Волині й Поділля «взамен половинного числа рекрут, по настоящему набору причитающихся, собрать 20 812 строевых лошадей»³⁰. Це розпорядження виконувалося успішно. Уже в першій половині жовтня з цих губерній у діючу армію прибуло близько 11 тис. коней, яких закріпили за кавалерійськими частинами³¹.

Готуючись до контрнаступу, Михайло Іларіонович наказав на шляху просування російської армії створити продовольчі бази. Виконання цього завдання покладалося насамперед на українські губернії, розташовані поблизу театру воєнних дій. 28 жовтня губернатором Полтавщини і Чернігівщини, а 7 листопада — Волині він писав: «Определяя меру сего запаса, я полагаю необходимым, чтоб во всех оных губерниях собрано было с каждой ревизской платящей подати души сухарей по одному пуду с препорцією круп и овса по шести гарнцев...»³². У міру заготовки ці продукти необхідно було перевозити в діючу армію.

Багато уваги приділяв М. І. Кутузов і військовим заводам, що розташовувалися на території України. 28 вересня він вимагав від начальника Шосткинського порохового заводу «умножить годовую препорцию делаемого пороха, ибо все армии по расположению своему должны будут довольствоваться оным от Шосткинского завода»³³. Подібні ж завдання отримали Луганський ливарний завод та Київський арсенал. Українські підприємства успішно виконали ті розпорядження. Якщо в довоєнний час Шосткинський завод дав 12,5 тис. пудів пороху, то протягом 1812 р. — 24 535 пудів. 1811 р. Луганський завод виробив 50 тис. пудів боєприпасів і зброї, а 1812 р. — 20 тис. пудів зброї і 90 тис. пудів боєприпасів. З Київського арсеналу армія одержала 33 217 рушниць і стволів, 1592 карабіни, 5421 пістолет, 4934 шаблі, 8508 тесаків³⁴. У тому, що під час наступу російська армія безперервно отримувала зброю, порох, продукти тощо, велика заслуга українських трудящих.

Під час генерального наступу на території України та в сусідніх губерніях було понад 80 тис. солдатів регулярної армії та 70 тис. ополченців. Перед кожним з'єднанням М. І. Кутузов поставив конкретне бойове завдання, виконання якого гарантувало безпеку тій чи іншій українській губернії. Так, начальнику українського ополчення генерал-лейтенанту Н. В. Гудовичу було наказано «вжити всіх заходів для захоплення Могильова» і ліквідувати загрозу вторгнення французьких військ

²⁵ Сборник Русского исторического об-ва, т. III, Спб., 1868, стор. 12; «Русская старина», 1905, № 3, стор. 582.

²⁶ М. И. Кутузов. Документы, т. IV, ч. 1, стор. 231.

²⁷ Л. Г. Бескровный. Отечественная война 1812 года, М., 1962, стор. 467—468.

²⁸ Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів, стор. 65—68.

²⁹ М. И. Кутузов. Документы, т. IV, ч. 1, стор. 433—434.

³⁰ Там же, т. IV, ч. 2, стор. 31—32.

³¹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 1876, арк. 159—160.

³² М. И. Кутузов. Документы, т. IV, ч. 2, стор. 234.

³³ Там же, т. IV, ч. 1, стор. 397.

³⁴ Л. Г. Бескровный. Назв. праця, стор. 121; М. И. Кутузов. Документы, т. IV, ч. 2, стор. 668.

на Чернігівщину. Спільно з ополченцями повинні були діяти партизани Ожаровського, Давидова, Сеславина³⁵. 23 жовтня фельдмаршал наказав командуючому 3-ю Західною армією Чичагову вирушити на Борисов, залишивши корпус Сакена для захисту Волині. Така передислокація забезпечувала охорону території України від вторгнення французьких військ з північного заходу. 28 жовтня Михайло Іларіонович зажадав висунути корпус Ертеля до Бобруйська, де «оний положением своим прикроет совершенно Черниговскую губернию...»³⁶.

Завдяки чіткому виконанню наказів фельдмаршала українському ополченню вдалося зламати опір ворога і просунути до Могильова. Війська Чичагова, заволодавши Борисовом, відрізали армії Наполеона шлях до відступу. 10 листопада М. І. Кутузов указував, що, можливо, Наполеон захоче південніше Борисова пройти на Волинь. Щоб завадити цьому, українським ополченцям необхідно було з'єднатися з 3-ю Західною армією й закрити всі підступи до краю з північного сходу. Це було зроблено в районі Белиничів. 17 листопада генерал-лейтенант Гудович доповідав черговому Головному штабу генералу Коновниціну: «...Могильов занято... Залишивши в самому місті кілька тисяч піших, у Белиничі виведено чимало кількості піхоти, 2 гармати і для роз'їзду до Борисова та сполучення з військами під команду адмірала Чичагова 10 ескадронів козаків»³⁷.

Визволення Могильова збіглося з розгромом французьких військ на Березині. Загрозу Україні з півночі було ліквідовано. За дорученням фельдмаршала 18 листопада П. А. Коновницін писав київському цивільному губернатору: «Положение Киевской крепости совершенно безопасно и неприятель ни с какой стороны угрожать уже не может. Сим самым его светлость разрешает рапорт ваш № 6994 с тем, чтобы вы объявили о том жителям и их совершенно успокоили»³⁸. Та оскільки війна продовжувалася, в Києві про всякий випадок залишалося шість батальйонів регулярної армії³⁹. Особливо полководець піклувався про Волинь, яка була найближчою до фронту. 5 грудня він повідомляв Олександра І: «Малороссия вошла теперь совершенно в безопасное положение. Но тогда, когда безопасность ее отделяется с неприятелем, Волынская губерния имеет еще некоторую надобность в усилении ее войсками. Я послал туда 30 тыс. из Малороссийского ополчения»⁴⁰. Про те, як Михайло Іларіонович турбувався про захист України, дає уявлення наказ Поволзькому (70 тис. чол.), Рязанському (15 тис.) і Тульському ополченням вступити «в Малороссийские губернии для прикрытия изобильного края сего от какого-либо неприятельского покушения...»⁴¹.

1813 р. російська армія вступила в Західну Європу. У закордонному поході брало участь близько 40 тис. українських ополченців, яких М. І. Кутузов вважав стратегічним резервом регулярної армії і доручав їм відповідальні завдання. Так, 3-му, 5-му й 9-му Полтавському та 4-му Чернігівському козацьким полкам було наказано оволодіти польським містом Плоцьком⁴². Полтавське ополчення ввійшло до складу корпусу генерал-лейтенанта Ратта, який обложив фортецю Старе Замостя. Чернігівські ополченці разом з регулярними військами вели наступ у Німеччині. Михайло Іларіонович постійно вимагав від командирів детальних донесень про дії українського ополчення, його матеріальне забезпечення і наказав, «дабы ополченцы как на марше, так и по прибытии на места имели безостановочное продовольствие»⁴³. За його ж розпорядженням вони отримали вогнестріlnу зброю, зокрема Українська козацька дивізія — 855 карабінів і штуцерів, а Полтавське ополчення — близько 4 тис. рушниць⁴⁴.

Незважаючи на велику завантаженість, М. І. Кутузов знаходив час, щоб простежити, як виконується наказ про нагородження ополченців і подати допомогу українським сім'ям, що бажали повернутися з Польщі на Батьківщину. У 1812 р. він звільнив Полтавську губернію від перевезення продовольства і фуражу, оскільки «волы зимою способны только к самой короткой дороге: на расстоянии же, сколько им должно пройти взад и вперед, все волы погибнут и весною поселянам не будет чем пахать, отчего неизбежен в губернии всеобщий голод. Не желая отнюдь,— продовжував Кутузов,— без пользы для службы отягощать губернию

³⁵ М. І. Кутузов. Документи, т. IV, ч. 2, стор. 187, 339.

³⁶ Там же, стор. 188, 227.

³⁷ Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів, стор. 105.

³⁸ Там же, стор. 75.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 474, оп. 1, спр. 27, арк. 253.

⁴⁰ М. І. Кутузов. Документи, т. IV, ч. 2, стор. 529.

⁴¹ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. Сборник документов, стор. 373—374.

⁴² Там же, стор. 449.

⁴³ М. І. Кутузов. Документи, т. V, стор. 183.

⁴⁴ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. Сборник документов, стор. 24; М. І. Кутузов. Документи, т. V, стор. 417—418.

исполнением повинности свыше меры, предписал я полтавскому гражданскому губернатору приостановить наряд со вверенной ему губернии»⁴⁵. 14 березня 1813 р. фельдмаршал віддав наказ постачати українських ополченців, що тримали в облозі Старе Замостя, одягом і взуттям з армійських запасів, оскільки вони несли «службу в старому одязі й без взуття»⁴⁶.

Незабаром Михайло Іларіонович застудився і 16 (28) квітня 1813 р. помер. Його смерть була тяжкою втратою для всієї Росії.

Радянський народ свято шанує пам'ять геніального полководця і видатного політичного діяча. «Велика заслуга фельдмаршала Кутузова перед нашим народом, і навіть золотими літерами вписане його ім'я в історію нашої Батьківщини»,— писала «Правда» (16 вересня 1947 р.), відзначаючи 200-річчя від дня його народження. У багатьох містах вулиці й площі мають ім'я М. І. Кутузова, там, де він жив і працював, встановлено пам'ятники й меморіальні дошки. На наш погляд, пам'ятник видатному полководцю треба спорудити і в Києві, з яким пов'язаний один з періодів життя й діяльності Михайла Іларіоновича. Цей монумент уособлюватиме бойову співдружність російського та українського народів, які відстояли свою Батьківщину від наполеонівського нашествия в грізному 1812 р.

Б. С. АБАЛІХІН

⁴⁵ М. И. Кутузов. Документы, т. V, стор. 485.

⁴⁶ «Киевская старина», 1906, № 10, стор. 139; М. И. Кутузов. Документы, т. V, стор. 27—28.

ДО 300-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ

У вересні цього року минає 300-а річниця з часу великого антифеодального повстання на Слобідській Україні, очоленого полковником Острогозького полку І. Дзиковським. В історію нашої батьківщини цей рух увійшов як одна з яскравих сторінок спільної боротьби трудящих України і Росії проти феодально-кріпосницького гніту.

Територія Слобідської України, що входила до володінь Російської держави, довгий час була малозаселеною. З середини XVII ст. на цих землях рятувалися від утисків польських панів багато козаків, селян і міщан з Лівобережжя та Правобережжя. Тікало сюди від кріпосної неволі й населення з російських повітів. Назву цій історичній області дали засновані тут численні слободи. В середині XVII ст. вже виник і ряд міст—Острогозьк, Суми, Лебедин, Харків. Лівобережна Україна (Гетьманщина) і Слобожанщина мали подібний суспільно-політичний лад. Остання також поділялась на полки й сотні, якими керувала старшинська адміністрація (полкова і сотенна).

Панівні класи—козацька старшина, духовенство, міська верхівка—все більше гнобили селян, рядове козацтво, міщан. Отже, створювались передумови для розгортання тут антифеодальної боротьби. Селяни тікали від своїх власників, відмовляючись їм коритися, чинили напади на старшинські маєтки.

Могутнім поштовхом для посилення визвольного руху народних мас Слобожанщини стали події на Дону та Поволжі, де в 1667 р. спалахнула селянська війна під проводом Степана Разіна, одна з найбільших в історії нашої країни. У загонах Разіна було багато слобідських козаків та інших вихідців з України, які підтримували зв'язки з своїми братами на Слобожанщині. Тут через своїх отаманів Разін розповсюджував відозви до народу—«прелестные письма». Його помічники—брат Фрол, побратим, козак з-під Опішні, Олексій Хромий, отамани Федір Шадра і Яків Гаврилов відіграли визначну роль у підготовці повстання, що назрівало на Слобожанщині. На боротьбу виступила й невдоволена утисками і свавіллям царських воєвод частина козацької старшини, зокрема острогозький полковник Іван Дзиковський.

Як тільки сюди докотилися перші звістки про виступ повсталих на чолі з Разіним, швидко почали зростати ряди його прихильників. Палку підтримку знаходив у масах заклик розправлятися з своїми гнобителями, забирати їх майно і оголошувати себе вільними козаками. Проте у відозвах повстанців відбилася наївна віра селянства феодальної доби в «добророго» царя, який нібито захистить своїх підданих від лихих бояр.

З наближенням разінських загонів визвольний рух на Слобожанщині переростав у велике повстання, що охопило значну її частину. Першим піднялося на боротьбу населення м. Острогозька під керівництвом полковника І. Дзиковського. Ще до початку повстання на Слобожанщині він підтримував зв'язки з Разіним і допомагав його війську продовольством. 9 вересня 1670 р. вночі, з південної сторони,

до міста підійшов перший невеликий загін козаків на чолі з отаманом Федором Шадрою і був пропущений за наказом Дзиковського через потайні ворота.

Здобувши Острогозьк, повсталі стратили приказного Івана Горелова та інших урядовців. Показовим був народний суд над царським воєводою Мезенцевим. Скликана козаками рада — «круг» визнала його винним у численних злочинах проти народу і засудила до страти. Все майно воєводи конфіскували.

На раді було зачитано листа Степана Разіна такого змісту: «Грамота от Степана Тимофеевича от Разина. Пишет вам Степан Тимофеевич всей черни. Кто хочет богу да государю послужить, да великому войску, да и Степану Тимофеевичу и я выслал казаков, и вам бы за одно изменников вывести и мирских кравapiйцев вывадить. И мои казаки, како промысль станут чинить и вам итить к ним в совет и кабальные и апальныя шли бы в полк к моим казакам»¹.

З метою ширше розгорнути повстання рада ухвалила йти на Ольшанськ. І. Дзиковський виділив для цього походу 400 козаків Острогозького полку. 10 вересня 1670 р. великий загін, що складався з донських козаків-разінців і повсталого населення Острогозька, прибув до Ольшанська. Місцевого воєводу Беклемішева скинули з башти; розправився народ і з «начальними» військовими людьми.

Звістка про ці події викликала серед панівної верхівки на Слобожанщині розгубленість і страх. Царський воєвода в Коротоюку з занепокоєнням доносив у Москву, що народ повсюдно підтримує повстанців: «А ольшанки де... с ними не бились, а воеводские животы разграбили. Да они ж де, государь, воровские казаки с черкасы в Ольшанску взяли твоей государевой казни зелья бочку да пушку и отвезли в Острогожской с собой. А с Острогожского де те воровские казаки хотели итить к Коротоюку»².

Козаки, повернувшись з Ольшанська в Острогозьк, знову зібрали «круг», щоб домовитись про дальші дії. Як свідчить донесення царських урядовців, у цій раді брав участь І. Дзиковський. Було вирішено виступити на Коротоюк вночі 11 вересня. Але представники верхівки — наказний полковник Герасим Карабут і протопоп Троїцького собору Андрій, налякані антифеодалним характером руху, зненацька напали на повстанців і захопили Дзиковського та разінських отаманів. Полковника з його помічниками кинули до в'язниці.

І. Дзиковський, якому належала провідна роль у повстанні, був небезпечним ворогом для правлячих кіл царської Росії. Тому в спеціальній грамоті на ім'я боярина Ромодановського наказувалося стратити всіх керівників руху, попередньо піддавши найжорстокішим тортурам («обсечь руки по локоть, а ноги по колена»). Проте боярин ще до одержання царської грамоти, побоюючись, щоб селяни і козаки не встигли визволити своїх проводирів, наказав їх прилюдно розстріляти на площі. Тоді ж було страчено й хоробру соратницю і дружину полковника — Євдокію Дзиковську. Нелюдських катувань зазнали всі причетні до руху.

Та полум'я народного гніву не вщухало. 27 вересня 1670 р. загін Фрола Разіна обложив місто Коротоюк, але навіть при активній підтримці населення він не міг протистояти переважаючим силам ворога. Хоч повстанці билися хоробро, царському гарнізону вдалося їх розбити з допомогою військ воєводи Ромодановського. Багато разінців загинуло або потрапило в полон, решта знайшла сховище на Дону.

Героїчною боротьбою народних мас на Слобідській Україні керував також «названий брат» Степана Разіна Олексій Хромий (Лесько Черкашенін). В жовтні 1670 р. його загони визволили міста Цареворисів, Маяцьк, Чугуїв, Зміїв, Балаклію та ін. Але вони мусили відступити під натиском урядових військ. Царський уряд, наляканий розмахом повстання, кинув на його придушення великі збройні сили. Повстанці відходили в напрямі до річки Жеребця (притоки Дінця). Кінноті на чолі з Хромим вдалося прорватися, а військо, що пливло на судах і везло на Дон значні харчові припаси, було оточене урядовими військами. На р. Дінці, в Ріпинському юрті 5 листопада зав'язалися запеклі бої, в яких повстанці зазнали поразки.

Після цього настав певний спад повстання на Слобідській Україні. Почалися люті розправи над його учасниками. Тимчасом, царському уряду стало відомо, що Степан Разін, одужуючи на Дону від ран, збирав козаків для нового походу на «украинные города» і на Москву. З цією метою він намагався зміцнити зв'язки з гетьманом Петром Дорошенком і домовитись з ним про спільний похід на Слобожанщину весною 1671 р. Але ці наміри залишились нездійсненими. 14 квітня 1671 р. козацька старшина на чолі з Корнієм Яковлевим захопила відважного керівника народної боротьби в полон і видала його властям.

Селянська війна під проводом Степана Разіна зазнала поразки. Спільними зусиллями царський уряд і старшинська верхівка придушили й повстання на Слобідській Україні. Проте не згасли в народі славні традиції боротьби скривджених і знедолених за волю.

О. З. МОЙСЕЄНКО

¹ К. Стецюк. Вплив повстання Степана Разіна на Україну, К., 1947, стор. 60—61.

² Там же.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В 1917 р. ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИКО-ПАРТІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Одним з основних питань партійного будівництва В. І. Ленін вважав зростання та зміцнення рядів партії. У своїх працях він закликав виявляти ініціативу щодо пробудження до життя в партії нових сил. Глибоко переконаний у невичерпності можливостей народних мас, вождь ставив перед партією завдання «...вербувати сміливіше, ширше і швидше молодих борців в ряди *всіх і всіляких* наших організацій ...створювати... сотні нових організацій»¹. Ці рядки були написані Володимиром Іллічем 1905 р., коли партія одержала можливість тимчасової легальної діяльності. Але після поразки революції 1905—1907 рр. настав довгий період глибокого підпілля, і лише з перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції партія більшовиків приступила до здійснення ленінських настанов в умовах легального існування, коли постало завдання розширити мережу партійних організацій і зміцнити їх за рахунок найбільш передових і свідомих робітничих кадрів.

Якісний склад і кількісне зростання найбільш правильно визначають боездатність всієї партії та її окремих організацій, яскраво характеризують її вплив на маси.

Особливості партійного будівництва в процесі підготовки та розвитку соціалістичної революції зумовили увагу до цієї проблеми в історико-партійній літературі та мемуарах активних учасників революції. Майже кожна наукова праця, присвячена перемозі Великого Жовтня, тією чи іншою мірою відбиває зростання та зміцнення більшовицьких організацій у період від лютого до жовтня 1917 р. Це, безумовно, позитивне явище. Водночас наявність великої кількості літератури не могла не спричинитися до розбіжностей у висвітленні окремих питань партійного будівництва, зокрема, щодо чисельності партійних організацій. Тому назрілою необхідністю є узагальнення існуючих в історіографії думок і точок зору та співставлення їх з історичними джерелами, що дало б змогу внести певну точність у висвітлення та періодизацію цієї важливої проблеми.

Перші дані про кількісний склад окремих більшовицьких організацій наводяться в спогадах активних учасників революційних подій на Україні². Безумно, мемуарна література має відбиток суб'єктивних поглядів і ступеня обізнаності авторів, але, разом з тим, дає і значний фактичний матеріал, запозичений з різного роду джерел.

Першими узагальнюючими науковими дослідженнями, що містять дані про чисельність більшовицьких організацій України є праці М. Попова та М. Воліна³. Автори наводять деякі дані про чисельність окремих організацій, але не дають будь-якої ясної картини зростання та зміцнення більшовицьких лав на Україні в період підготовки й перемоги Великого Жовтня.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 188.

² Пять лет. Сборник статей и воспоминаний, Харьков, 1922; С. Волкац. Парт-организация и октябрьский переворот в Елисаветград.— «Летопись революции», 1922, № 1; М. О. Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні, Харків, 1923; Е. Бош. Областной партийный комитет с.-д. (б-ков) Юго-Западного края (1917 г.).— «Пролетарская революция», 1924, № 5; И. Ю. Кулик. Киевская организация от февраля до октября 1917 г.— «Летопись революции», 1924, № 1; И. Миллер (Бирштейн). Из истории Винницкой организации большевиков.— «Летопись революции», 1925, № 3—4; Е. Бош. Год борьбы. Борьба за власть Советов на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации. М.—Л., 1925; И. Кулик. Киевская организация большевиков в октябрьские дни.— «Летопись революции», 1927, № 5—6; До історії більшовицької партійної організації на Луганщині, Луганськ, 1932; С. Баранник. Більшовицька організація України на підступах до Жовтня.— «Літопис революції», 1932, № 3—4 та ін.

³ Н. Н. Попов. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков, 1928; М. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі, 2-е перероблене і доповнене видання, Харків, 1931 р.

Але в цих працях і в ряді досліджень пізнішого часу немає чіткої періодизації етапів зростання лав партії. Значна частина авторів вважає вихідним пунктом VII (Квітневу) Всеросійську конференцію і тільки дехто наводить дані про чисельність партійних організацій за станом на початок березня 1917 р. Викликає заперечення і те, як справедливо зауважується в статті Ю. Гамрецького⁴, що ряд істориків, досліджуючи питання про кількість більшовиків в 1917 р., штучно об'єднує періоди безпосередньої підготовки збройного повстання й боротьби за встановлення Радянської влади, тимчасом як хронологічне виділення першого періоду дає змогу простежити кількісне зростання та консолідацію більшовицьких сил напередодні Жовтня.

Виходячи з лєнінської періодизації, можна виділити такі основні етапи кількісного зростання й зміцнення більшовицьких організацій на Україні: вихід партії більшовиків з підпілля, VII (Квітнева) Всеросійська конференція, VI з'їзд РСДРП(б), підготовка збройного повстання (вересень—жовтень) і період боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції за встановлення Радянської влади (листопад—грудень 1917 р.). В рамках кожного з названих періодів для окремих партійних організацій можна простежити особливості, пов'язані, зокрема, з часом створення самостійних більшовицьких організацій, а також розмежування з меншовиками тих, які протягом певного часу були об'єднаними.

За понад 50-річний період історико-партійна наука досягла значних успіхів у дослідженні даного питання. Праці, видані до 40-річчя Компартії України, містять дані, що дають змогу якнайточніше визначити кількість більшовиків на Україні в 1917 р. Серед цих праць необхідно виділити збірник документів і матеріалів «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции» (март 1917—апрель 1918 гг.) та монографічну працю У. І. Рядніної «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції». Значну допомогу дослідникам подають документи тритомного збірника «Переписка секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями» (март—октябрь 1917 г.) та ін. Важливі відомості наводить журнал «Исторический архив» (1956, № 5, 6). Велику корисну дослідницьку роботу провів В. В. Анікеєв, який на основі архівних матеріалів і більшовицької преси 1917 р. склав систематичну таблицю відомостей про більшовицькі організації України, опубліковану в журналі «Вопросы истории КПСС» (1958, № 2, 3). Деякі дані про чисельність більшовицьких організацій подаються в наукових записках, опублікованих Київським і Харківським університетами⁵.

Відносно списку більшовицьких організацій і фракцій, складеного А. В. Калініченком і Ф. П. Остапенком, потрібно зауважити, що автори часто, говорячи про чисельність окремих організацій, посилаються на періодичну більшовицьку пресу. Але ці джерела дуже часто неспроможні засвідчити твердження авторів. В окремих випадках наведені дані не мають наукової цінності, бо віднесені не до конкретного етапу розвитку революції, а до 1917 р. взагалі. Так, у списку вказано, що Брусилівська парторганізація, створена 1917 р., налічувала в своєму складі 50 членів, тимчасом як відомо, що ця цифра стосується тільки грудня. Посилання часто мають невизначений, декларативний характер, або ж зовсім відсутні.

Безпосередню чисельність більшовицьких організацій України в 1917 р. присвячена стаття Ю. М. Гамрецького⁶. Однак і вона не повною мірою відображає картину на різних етапах підготовки і проведення Жовтневої революції.

До 50-річчя Великого Жовтня з друку вийшов ряд монографій, особливе місце серед яких посідає двотомна праця С. М. Королівського, М. А. Рубача, М. І. Супруненка⁷. Хоч праця присвячена історії Великого Жовтня на Україні загалом, значне місце в ній приділено діяльності більшовицьких організацій. Монографія Б. І. Корольова⁸ присвячена історії партійного будівництва на Україні в 1917 р. Автор зробив спробу якнайповніше відобразити картину зростання та зміцнення більшовицьких лав у той час.

До 50-річчя утворення Комуністичної партії України вийшли нариси окремих

⁴ Ю. М. Гамрецький. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р.— УІЖ, 1962, № 5, стор. 20.

⁵ Ю. В. Шиловцев. Данные об отдельных организациях РСДРП(б), действовавших на Украине в период борьбы за установление Советской власти.— Ученые записки Харьковского университета, т. 88, труды кафедры истории КПСС, т. 6, 1957, стор. 511—521; А. В. Калініченко, Ф. П. Остапенко. Список більшовицьких організацій і фракцій при Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів профспілок, які існували з березня 1917 до березня 1918 р.— Наукові записки Київського державного університету, т. XVI, вип. XI, 1957, стор. 253—313.

⁶ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 15—23.

⁷ С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1967.

⁸ Б. Корольов. На шляху до Жовтня. З історії партійного будівництва на Україні в 1917 році, К., 1968.

обласних партійних організацій⁹. Але, на жаль, у них мало місця відводиться діяльності більшовиків у 1917 р.

Більшість дослідників чисельності більшовицьких організацій бере за вихідний рубіж квітень 1917 р. Це пояснюється тим, що найбільш чітке уявлення про це дають матеріали VII (Квітневої) Всеросійської конференції більшовиків, тоді як відомості про кількісний склад партії в період виходу з підпілля майже відсутні.

Дані про чисельність більшовицьких організацій великих промислових центрів України після виходу із підпілля не мають розходжень в історико-партійній літературі. Так, у Києві налічувалось 200 членів партії, в Харкові — 150, Катеринославі — 400, Чернігові — 50—60, Луганську — 90—100, Макіївці — 80—100¹⁰, Конотопі — 35¹¹. Щодо Макіївської організації, то вона входила до Макієво-Юзово-Петрівського об'єднання й включала, як твердить Б. Корольов, посилаючись на спогади її керівників, близько 2 тис. чол.¹² Хоч автор посилається на мемуарну літературу, з цією цифрою можна погодитися, враховуючи, що організація об'єднувала чимало груп РСДРП, створених на рудниках і шахтах пролетарських районів Донбасу.

Після виходу з підпілля розпочалося бурхливе зростання рядів більшовицьких організацій великих промислових центрів. Найкращим прикладом цього можуть служити Харківська та Луганська організації РСДРП(б), що збільшили свої ряди до другої половини березня, відповідно, до 600¹³ і 800 членів¹⁴.

Якщо у визначенні чисельності окремих організацій уточнення потребують тільки деякі цифри, то щодо загальної кількості більшовиків України цього періоду дослідники не мають єдиної думки. В праці С. П. Кіхтева довільно наводиться цифра 8 тис.¹⁵, але вона запозичена автором, очевидно, зі вступу до збірки документів і матеріалів «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», хоча в останній це число стосується квітня 1917 р. Г. Я. Ємченко твердить, що тільки в Донбасі в лютому налічувалося 3 тис. комуністів¹⁶. С. М. Клишко наводить цифру 900—950¹⁷, Ю. М. Гамрецький — 1200—1400¹⁸. Проте, незважаючи на зауваження останнього, що наведеними даними не охоплені всі групи більшовиків у 1917 р., цифри значно занижені. Ближче до істини твердження Б. І. Корольова, який на основі документів і спогадів активних учасників революції налічував близько 3 тис. більшовиків, які вийшли з підпілля¹⁹.

Більш ясне уявлення дає історико-партійна література про чисельність більшовицьких організацій на період роботи VII Всеросійської конференції, документи якої дали дослідникам змогу встановити кількісний склад більшовицьких організацій, що взяли участь у її роботі: Донецький басейн загалом — 5423, Луганськ — 1500, Макіївка — 1500, Катеринослав — 1500²⁰, Харків — 1200, Єнакієве — 517 членів²¹.

Б. Корольов наводить дані про кількісний склад парторганізацій Горлівсько-Щербинівського району за матеріалами районної конференції, що відбулася в середині квітня. На конференції було представлено 7 організацій загальною чисельністю 1450 членів²². Щербинівська — 250, Нелепівська — 350, Північна — 100, Артилерійський завод — 150, Байраківська — 150, Ртутна — 300, Горлівська — 150²³. Більшо-

⁹ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Миколаївської обласної парторганізації, Одеса, 1969 та ін.

¹⁰ Б. Корольов. Назв. праця, стор. 28.

¹¹ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сб. документов и материалов, К., 1957, стор. 197.

¹² Б. Корольов. Назв. праця, стор. 23.

¹³ Е. І. Мошняга. Більшовики Харкова в Жовтневій революції, Харків, 1959, стор. 45.

¹⁴ «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 37; В. Ваткевич. Луганські більшовики в Жовтневій революції, К., 1960, стор. 11.

¹⁵ С. П. Кихтев. Великая Октябрьская социалистическая революция и образование Коммунистической партии Украины.—Труды Киевского института физкультуры, вып. 4, К., 1958, стор. 22, 23.

¹⁶ Г. Я. Емченко. В. И. Ленин и донецкий пролетариат, Донецк, 1959, стор. 16.

¹⁷ М. С. Клишко. В. И. Ленин и борьба за победу Советской власти на Украине.—Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Киевского и-та инженеро-водного транспорта, вып. 1, К., 1959, стор. 23.

¹⁸ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 17.

¹⁹ Б. Корольов. Назв. праця, стор. 29.

²⁰ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков), Протоколы, М., 1958, стор. 149, 159, 160.

²¹ «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 36.

²² «Летопись революции», 1929, № 4, стор. 122.

²³ Б. Корольов. Назв. праця, стор. 30; «Летопись революции», 1929, № 4, стор. 122.

вики Південно-Західного краю були представлені на VII (Квітневій) Всеросійській конференції тільки Київською організацією — 1900 чол.²⁴

Досліджуючи чисельність інших організацій Південно-Західного краю цього періоду, історики використали матеріали окружної наради, що відбулася в Києві 15—17 квітня. Делегати наводили певні дані: у Чернігові налічувалося 50 більшовиків, Копоті — 200, Кременчуці — 200, Білій Церкві — 20, Вінниці — 12, Василькові — 12—15²⁵.

Дані про загальну кількість більшовиків України в період Квітневої конференції коливаються від 7 до 10 тис. М. Волін наводить цифру 7 тис.²⁶, М. І. Супруненко, С. М. Королівський, У. І. Рядніна — 8 тис.²⁷ Г. М. Мултих, Ю. М. Гамрецький, О. Т. Юрченко — 10 тис.²⁸ Щоправда, Ю. М. Гамрецький робить застереження, що з це загальне число не включено більшовиків, які перебували в об'єднаних організаціях. Але слід зазначити, що більшовицькі фракції об'єднаних організацій у квітні були нечисленними: в Миколаєві — близько 20 чол.²⁹, Одесі — 50—60³⁰, Херсоні — 10, Єлисаветграді — 15—17³¹. Отже їх включення не може внести значних змін у загальну кількість більшовиків того періоду. Наведені вище факти дають підставу зробити висновок, що цифра 10 тис. ближча до істини.

Період між Квітневою конференцією й VI з'їздом РСДРП(б) характерний бурхливим зростанням лав партії, зокрема на Україні. Матеріали з'їзду та інші документальні джерела дають змогу відтворити найбільш повну картину цього процесу.

Перші узагальнюючі дані наведені ще в історико-партійній літературі 20-х—30-х років. Так, М. М. Попов назвав цифру 22 тис.³², М. Волін — 22 553³³.

У зв'язку з відзначенням 40-річчя Компартії України історики знову повернулися до згаданої теми. В статтях Г. Д. Бондаря та В. І. Пустогарова наведено цифру 22 402³⁴, У. І. Рядніна в перших своїх працях назвала цифру 22 303³⁵. Але ці дані тією чи іншою мірою розходяться з даними матеріалів VI з'їзду.

На основі наукового аналізу й співставлення різних джерел Ю. М. Гамрецький ввів цифру 21 719³⁶. Це вже точніше визначає склад більшовицьких організацій України, представлених на з'їзді.

В звітній доповіді ЦК РСДРП(б) з'їзду, з якою виступив Я. М. Свердлов, були наведені узагальнюючі дані по окремих районах України. Донецький басейн мав 16 тис. членів, Південно-Західний край близько 10 тис., південь України близько 7 тис.³⁷, що разом становило щонайменше 30 тис. комуністів. Незважаючи на примітку Я. М. Свердлова, що це мінімальні цифри, вони найповніше відображають тогочасну чисельність більшовиків України. Цифра 33 тис., що фігурує в більшості історико-партійних досліджень, безперечно, близька до істини.

²⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.), М., 1957, стор. 191; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 80; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 17.

²⁵ Большевицские организации Украины..., (март—ноябрь 1917 г.), стор. 194, 196, 197, 203, 206, 208; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 80. В. В. Аникеев. Сведения о большевицских организациях с марта по декабрь 1917 г.—«Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 97—101; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 18.

²⁶ М. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі, друге перероблене і доповнене видання, Харків, 1931, стор. 70.

²⁷ М. Супруненко. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, К., 1948, стор. 34; У. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, К., 1958, стор. 87; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, стор. 76.

²⁸ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 18; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1970, стор. 552.

²⁹ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України, К., 1966, стор. 54—55.

³⁰ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 383.

³¹ «Исторический архив», 1956, № 6, стор. 66; 1959, № 5, стор. 49.

³² Н. Н. Попов. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, пятое исправленное и дополненное издание, К., 1933, стор. 102.

³³ М. Волін. Назв. праця, стор. 70.

³⁴ Г. Д. Бондар. Утворення Комуністичної партії України.—Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту, К., 1958, стор. 23; Б. И. Пустогаров. Борьба Коммунистической партии Украины против буржуазного национализма за установление советской власти на Украине.—Труды Одесского сельскохозяйственного института, т. XIV, общественные науки, Одесса, 1958, стор. 23.

³⁵ Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917—лютий 1918). Збірник статей, К., 1957, стор. 91.

³⁶ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 19.

³⁷ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 36, 363.

Наведені вище узагальнюючі дані свідчать про бурхливе зростання лав більшовицьких організацій на місцях. Найбільш численними були організації в Донецько-Криворізькому обласному об'єднанні: Катеринославська — 3500 чол., Харківська — 2400, Луганська — 2596³⁸, Макієво-Юзово-Петрівська — 3225, Горлівсько-Щербинівська — 2200³⁹, Щербинно-Микитівська — 1096⁴⁰, Нелепівська — 450, Маріупольська — 100⁴¹. В Південно-Західному обласному об'єднанні: Київська — 4000 (разом з районами — 4985)⁴², Вінницька — 400, Клишівська — 300, Чернігівська — 150, Остерська — 100, Малинська — 60, Білоцерківська — 45⁴³, Конотопська — 180⁴⁴.

Найчисельнішою організацією Півдня України була Одеська, яка в середині липня налічувала близько 2200 членів⁴⁵. Що ж до кількості більшовиків у самій Одесі, єдиної думки немає. В. В. Анікеєв називає цифру 1600—1700⁴⁶, Б. Корольов — 3 тис. (за станом на 16 червня) і 2 тис. (за станом на середину липня)⁴⁷. Проте відомо, що до 19 червня більшовики Одеси були об'єднані з меншовиками-оборонцями, про що говорить сам Б. Корольов. Огже цифра 3 тис. наведена ним помилково і визначає чисельність об'єднаної організації, про що свідчить і джерело, на яке посилається автор⁴⁸. Цифри, наведені В. Анікеєвим, дещо занижені. 2 тис. значаться в матеріалах VI з'їзду РСДРП(б)⁴⁹ і є найбільш вірогідними.

Розмежування більшовиків та меншовиків у Миколаївській організації відбулося тільки 16 серпня⁵⁰ і делегата на VI з'їзд вона не посилала. У висвітленні цього питання вніс ясність Ю. Гамрецький, довівши з наукових позицій помилковість тверджень деяких істориків про представництво на з'їзді делегата Миколаївського комітету РСДРП⁵¹. Тимчасом згадану помилку повторює в своїй праці С. К. Мельник, твердячи, ніби в протоколах VI з'їзду зазначено, що Миколаївська організація налічувала 250 чол.⁵²

Після VI з'їзду РСДРП(б) в період підготовки до збройного повстання партія більшовиків, незважаючи на погроми й переслідування, продовжувала кількісно зростати і зміцнюватись. Цей період, характерний повним розмежуванням з меншовиками і створенням самостійних більшовицьких організацій, не залишився поза увагою істориків. У більшості праць, однак, наведено тільки окремі дані про число найбільших організацій. Конкретніші матеріали про окремих організаціях містять монографії Б. Корольова та стаття Ю. Гамрецького.

Під час безпосередньої підготовки збройного повстання на Україні понад 50 тис. членів партії⁵³ діяли у близько 90⁵⁴ губернських, міських, районних і підрайонних організаціях, що утворили два обласні партійні об'єднання — Донецько-Криворізьку та Південно-Західну області. Необхідно відзначити відсутність єдиної думки щодо загальної чисельності більшовиків України цього періоду. У різних працях ця

³⁸ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 205; Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, М., 1957, стор. 494—496; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 145.

³⁹ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 360—361.

⁴⁰ Там же, стор. 205; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, стор. 135.

⁴¹ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 494—496.

⁴² Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, стор. 37; «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 136; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 174; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 130; «Исторический архив»; 1956, № 6, стор. 61.

⁴³ Большевицкские организации Украины... (март—ноябрь 1917), стор. 672. Б. Корольов. Назв. праця, стор. 130.

⁴⁴ 1917 год на Киевщине, Хроника событий, К., 1928, стор. 161—163.

⁴⁵ Большевицкские организации Украины... (март—ноябрь 1917), стор. 678.

⁴⁶ В. В. Анікеєв. Сведения о большевицкских организациях с марта по декабрь 1917 года.— «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 99.

⁴⁷ Б. Корольов. Назв. праця, стор. 104, 130.

⁴⁸ «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 43.

⁴⁹ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 37.

⁵⁰ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б)..., т. I, стор. 493.

⁵¹ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 19.

⁵² С. К. Мельник. Перемога радянської влади на Півдні України, К., 1966, стор. 112.

⁵³ Г. Мултих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави.— Ленінським шляхом. Збірник статей, К., 1960, стор. 157.

⁵⁴ Підрахунок зроблено на основі даних, наведених В. В. Анікеєвим у журналі «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 132—133.

⁵⁵ Е. М. Склярєнко. Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою трудящих проти австро-німецьких окупантів у 1918 р., К., 1958, стор. 19.

цифра коливається від 35⁵⁵ до 55 тис.⁵⁶ У. І. Рядніна наводить цифру 40 тис.⁵⁷ Ю. М. Гамрецький вважає, що загальна кількість більшовиків України в період підготовки збройного повстання не перевищувала 42 тис.⁵⁸ Тимчасом, дані про чисельність окремих організацій Донецько-Криворізького басейну, Південно-Західного краю і Півдня України наведені Ю. М. Гамрецьким, в підсумку дають близько 50 тис.⁵⁹ Отже, цифру загальної чисельності більшовиків України в цей період Ю. М. Гамрецький занижив.

Різде збільшення загальної кількості більшовиків є свідченням зростання більшовицьких організацій України на місцях.

Значно збільшили свої лави організації Донецько-Криворізького басейну, особливо Катеринославська губернська — 22 тис. чол., у тому числі Слов'яно-Сербська повітова — 8 тис., Юзівська — 2 тис.⁶⁰ В Горлівсько-Щербинівській організації було 2660 чол.⁶¹, у Бахмутській повітовій — 4519, (в Бахмутській — 100, Щербинівській — 500, Неліпівській — 440, на руднику Ауербаха — 883, Петровському заводі — 1150); в Єнакієвській повітовій — 2844, Маріупольській — 3 тис.⁶², Макіївській — 1 тис.⁶³, Олександро-Грушівській районній — 832⁶⁴, в тому числі в Олександрівській і Мелітопольській по 200⁶⁵, Верхньодніпровській повітовій — 700, Кальміуській 1630⁶⁶. Дані щодо Харківської організації збереглися тільки на час VI з'їзду РСДРП(б) — 2400 більшовиків.

Обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю, до складу якої входило 18—20 організацій, налічувала в жовтні 8 тис. чол.⁶⁷ Однак ряд авторів, у тому числі Ю. М. Гамрецький і У. І. Рядніна, з невідомих причин не наводять цю цифру. Якщо врахувати, що найчисленнішою була Київська організація — 4 тис. членів⁶⁸, а Конотопська повітова — 500⁶⁹, Полтавська — 90 членів⁷⁰, то інші були незначними. Тимчасове зменшення кількості більшовиків у Південно-Західному краї, та ряд інших місцевостей було цілком закономірним. Розгул реакції не дозволив деяким організаціям повною мірою відновити свої бойовий потенціал. Значна частина їх перебувала в стадії становлення після остаточного розмежування з меншовиками у вересні — жовтні. Організаційний розрив з меншовиками послужив поштовхом до збільшення кількісного складу більшовицьких організацій.

Подібне становище спостерігалось й на Півдні України. Найчисленнішими тут були: Одеська — 3400⁷¹, Миколаївська — 1 тис.⁷² Херсонська збільшилася за вересень — жовтень з 120 до 300 членів партії⁷³. Інші організації цього району були нечисленними: Єлисаветградська — 50—60⁷⁴, Бердянська — 45 членів⁷⁵.

Дані щодо кількісного зростання Миколаївської організації РСДРП(б) надто суперечливі. Так, Б. Корольов, посилаючись на джерела мемуарного характеру, періодичну більшовицьку пресу й архівні документи, твердить, що тут на кінець серпня

⁵⁶ С. П. Кихтев. Великая Октябрьская социалистическая революция и образование Коммунистической партии Украины.— Труды Киевского института физкультуры. вып. 4, К., 1958, стор. 17—19.

⁵⁷ У. І. Рядніна. Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення.— УІЖ, 1958, № 3, стор. 4.

⁵⁸ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 21.

⁵⁹ Там же, стор. 20—22.

⁶⁰ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917). Сб. документов и материалов, стор. 408; Б. Корольов. На шляху до Жовтня, стор. 182 Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор.— 20, 22 та ін.

⁶¹ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Сборник документов, т. I, стор. 356, 495; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 182

⁶² Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917), стор. 407, 657 Б. Корольов. Назв. праця, стор. 182.

⁶³ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б)..., т. I, стор. 495.

⁶⁴ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917), стор. 623.

⁶⁵ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 51—5;

⁶⁶ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917), стор. 407.

⁶⁷ Там же, стор. 681; Г. Мултих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української держави.— Ленінським шляхом. Зб. статей, стор. 15; О. Т. Юрченко. Назв. праця, стор. 552.

⁶⁸ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 20.

⁶⁹ Г. М. Мултих. Назв. праця, стор. 157; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 173.

⁷⁰ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 371, 494.

⁷¹ Г. Мултих. Назв. праця, стор. 157.

⁷² Б. Корольов. Назв. праця, стор. 177.

⁷³ У. І. Рядніна. Назв. праця, стор. 250.

⁷⁴ В. В. Аникеєв. Назв. праця, стор. 99.

⁷⁵ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б)..., т. I, стор. 371.

налічувалося 900 (стор. 163), у середній вересня 600 (стор. 203), а наприкінці вересня 1 тис. членів партії (стор. 177). Цілком зрозуміло що, наводячи такі дані, автор нав на меті показати кількісне зростання та зміщення Миколаївської більшовицької організації. Але такі різкі зміни за короткий час маловірогідні.

Велику увагу партія більшовиків приділяла роботі в армії. Більшовицькі осередки створювались у діючих частинах і тилових гарнізонах. До цього питання також звертались історики⁷⁶. Деякі дані про чисельність більшовицьких організацій в армії наводить В. В. Анікеєв⁷⁷. Але якщо загальна чисельність більшовицьких організацій Південно-Західного фронту — 7 тис. чол.⁷⁸ — наводиться дослідниками, то кількість більшовиків у арміях і корпусах не з'ясовано.

Не висвітлює повністю цього питання й П. Голуб, який пише про існування військових більшовицьких організацій на момент збройного повстання в 1-му і 2-му гвардійських, 1-му Туркестанському, 6-му і 32-му армійських корпусах, 7-й і 11-й арміях Південно-Західного фронту. Тимчасом уже наприкінці вересня була створена самостійна більшовицька організація 8-ї армії Румунського фронту. В листопаді більшовицька організація 9-ї армії налічувала понад 6 тис. членів⁷⁹, самостійні організації Заамурського і 3-го тепловозного батальйонів об'єднували 800 комуністів⁸⁰. Наприкінці вересня у 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні було 535 членів партії⁸¹, Гатчинському авіапарку 150⁸². За неповними даними тільки в Одеському військовому окрузі більшовицькі організації діяли в 18 військових частинах⁸³.

Отже, наявні факти дають підставу твердити, що більшовицькі організації у військах Південно-Західного та Румунського фронтів уже напередодні збройного повстання налічували понад 8 тис. членів.

Дальшому ідейному та організаційному зміцненню більшовицьких організацій України сприяли події Жовтня. В той час відбулися губерніські та обласні наради, документи яких дали змогу історикам відобразити якнайповнішу картину зростання кількості членів більшовицьких організацій України.

В роботі обласного з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю (грудень 1917 р.) взяли участь делегати 24 організацій, що об'єднували 18 021 членів партії⁸⁴. Необхідно зазначити, що в деяких історико-партійних дослідженнях ця цифра доволіно змінюється. Посилаючись на одне й те ж першоджерело — протоколи обласного з'їзду, опубліковані в «Літописі революції», Б. Корольов наводить цифру 18 тис. (стор. 211), А. В. Калініченко і Ф. П. Остапенко — 18 887⁸⁵. Це призводить до викривлення історичної дійсності.

Враховуючи, що Катеринославська організація, представлена 1 делегатом від 4 тис. членів⁸⁶, входила в Донецько-Криворізьке партійне об'єднання, загальну чисельність делегатів від Південно-Західної області можна визначити рівною 14 021⁸⁷.

До Південно-Західної області входили такі організації: Київська — 5865 членів (в тому числі Козятинська — 500, Радомишльська — 120, Ходарківська — 100, Черкаська — 60, Брусилівська — 50, Фастівська — 35); Чернігівська — 300, Шосткинська — 2 472, Коногопська — 220, Соснівська — 1 475, Клишівська — 500, Новокибківська — 60); Полтавська — 1 800, Кременчуцька — 900; Поліська — 1050, Вінницька — 500, Про-

⁷⁶ П. Голуб. Партия, армия и революция. М., 1969; його ж. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 — февраль 1918 гг.), К., 1958; А. М. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня (березень 1917 — лютий 1918 рр.), К., 1964; Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс. (1917 — январь 1918), К., 1967; М. С. Френкин. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 — март 1918 г., М., 1965; В. В. Анікеєв. Военные организации РСДРП(б) в 1917 г. — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 10; А. Г. Ткачук. Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах (жовтень 1917 — лютий 1918 рр.) — УІЖ, 1966, № 5, стор. 65—82.

⁷⁷ В. В. Анікеєв. Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917. — «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 132, № 3, стор. 140—168.

⁷⁸ Г. Мультих. Назв. праця, стор. 157; В. В. Анікеєв. Назв. праця, стор. 132.

⁷⁹ П. Голуб. Партия, армия и революция, стор. 268—269, 271.

⁸⁰ А. В. Калініченко, Ф. П. Остапенко. Назв. праця, стор. 329.

⁸¹ Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 455.

⁸² Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 883.

⁸³ Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс, стор. 130.

⁸⁴ «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 65; У. І. Рядніна. Назв. праця, стор. 321.

⁸⁵ А. В. Калініченко, Ф. П. Остапенко. З історії боротьби більшовицьких організацій за перемогу соціалістичної революції на Україні. — Наукові записки Київського держуніверситету, т. XVI, вип. XI, стор. 33.

⁸⁶ «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 65.

⁸⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 191.

скурівська — 400, Житомирська — 150, а також військові організації Заамурсько-залізничного й 3-го тепловозного батальйонів⁸⁸. Переяславська організація, що не брала участі в роботі з'їзду, складалася з 50 комуністів⁸⁹. Щодо чисельності Соснівської та Шосткинської організацій не існує єдиної думки. Ю. М. Гамрецький доводить, що в Соснівській організації не могло бути 1475 чол., оскільки її створив Копотопський комітет РСДРП(б) і вона не могла кількісно перевищувати його. Але цей доказ не є переконливим, якщо врахувати, що з квітня до грудня 1917 р. Копотопська організація збільшилася тільки на 20 чол. Автор не бере також до уваги названу вище іншу цифру, яка визначає чисельність Шосткинської організації — 2472; вважаючи її наслідком помилки, припущеної при оформленні протоколу з'їзду. Однак він нехтує однією деталлю. У матеріалах з'їзду зазначається, що 1500 чол.⁹⁰ з 2472 становили солдати. Отже, самостійна Шосткинська організація більшовиків, без солдатів, налічувала 972 чол.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання швидко зростали більшовицькі організації Донбасу. На час обласної конференції РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну (грудень 1917 р.) в Горлівсько-Щербинівському районі було 4 тис., Лозовському — 2 тис., Гришинському — 2 тис., в Макіївці — 1500 членів партії⁹¹, Катеринославі — 4 тис., Луганську — 4 тис.⁹², Харкові — 3 тис.⁹³ Наприкінці листопада — в Дружківці — 2560⁹⁴, Щербино-Микитівці — 1110⁹⁵, Юзівці — 2 тис., Маріуполі — 1 тис.⁹⁶, Костянтинівці — 800⁹⁷, Олександро-Грушівську — 500⁹⁸, Кривому Розі — 300⁹⁹. Але ці відомості не є повними внаслідок відсутності даних по окремих організаціях у післяжовтневий період.

Значно зросли ряди більшовицьких організацій Півдня України. На 1 грудня в Одесі діяло 4 тис. комуністів, у Миколаєві — 1600¹⁰⁰, Херсоні — 300 (кінець жовтня)¹⁰¹, у Таврії — 1871 (в тому числі в Мелітополі — 207, Бердянську — 108, Великому Токмаку — 109)¹⁰². При визначенні кількості більшовиків у Таврійській губернії більшість авторів не враховує змін в адміністративно-територіальному поділі і приєднує до України весь Крим, тимчасом як у 1917 р. до її складу входили лише три північні повіти Таврії — Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський.

Значні розходження існують також і у визначенні загальної чисельності більшовиків на Україні після перемоги Жовтневого збройного повстання. Так, у монографії Б. Корольова наводяться дані 50 тис.¹⁰³, в Нарисах історії КП України і статті Г. М. Мултиха — 70 тис.¹⁰⁴, а в статті Ю. М. Гамрецького — 71 тис.¹⁰⁵ Безумовно, точно визначити загальну чисельність більшовиків на Україні на кінець 1917 р. неможливо внаслідок відсутності документальних даних по окремих організаціях, але разом з тим не викликає сумніву, що цифра 50 тис. надто занижена. Є всі підстави твердити, що наприкінці 1917 р. на Україні діяв 70-тисячний загін комуністів — шоста частина всіх комуністів країни.

В. В. МУСІЄНКО

⁸⁸ «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 65—66; «Литопис революції», 1932, № 5—6, стор. 11; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 202; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 21.

⁸⁹ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 21—22.

⁹⁰ «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 70.

⁹¹ Большевицские организации Украины... (ноябрь 1917 — апрель 1918), стор. 104—106; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 200—201.

⁹² «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 65, 336; Большевицские организации Украины..., (ноябрь 1917 — апрель 1918) стор. 336.

⁹³ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 22; Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 191.

⁹⁴ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957, стор. 207.

⁹⁵ Наукові записки Київського державного університету, т. XVI, вип. XI, стор. 32.

⁹⁶ Переписка секретаріата ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.), стор. 383.

⁹⁷ В. В. Аникеев. Назв. праця, стор. 107, 110; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 22.

⁹⁸ Большевицские организации Украины... (ноябрь 1917 — апрель 1918), стор. 104—106.

⁹⁹ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 22.

¹⁰⁰ В. В. Аникеев. Назв. праця, стор. 99—100; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 22; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 203.

¹⁰¹ Г. Мултиха. Назв. праця, стор. 157.

¹⁰² «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 65—66; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 22; Б. Корольов. Назв. праця, стор. 203.

¹⁰³ Б. Корольов. Назв. праця, стор. 209.

¹⁰⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 199; Г. М. Мултиха. Більшовики України в боротьбі за владу Рад.— УІЖ, 1967, № 12, стор. 17.

¹⁰⁵ Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 23.

Критика

та БІБЛІОГРАФІЯ

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СИЛА ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ. В. І. ЛЕНІН І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ,

вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 519 с.*

Серед наукових досліджень, що вийшли на Україні до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, привертає увагу монографія, підготовлена відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР за участю співробітників вузів республіки. Авторський колектив очолювала доктор історичних наук І. М. Мельникова.

У монографії висвітлюються міжнародне значення лєнінізму і роль В. І. Леніна у розробці стратегії і тактики світового комуністичного руху, зв'язки вождя з революційними організаціями і діячами Німеччини, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії і вплив його ідей на розвиток революційного процесу та будівництво соціалістичного суспільства в тих країнах. Автори використали різноманітні документальні матеріали радянських і зарубіжних архівів, періодичну пресу, спогади тощо. Однак головним джерелом, безперечно, були лєнінські книги, статті, виступи, листи, замітки і т. д. Їх вивчено глибоко і всебічно.

У першому розділі обґрунтовується, що лєнінізм — марксизм ХХ ст. інтернаціональне вчення, яке має глибокі корені у міжнародному революційно-визвольному русі, а також те, що В. І. Ленін — великий революціонер-інтернаціоналіст, вождь і стратег міжнародного комуністичного руху. І. М. Мельникова, не перепастиючи розділ фактичним матеріалом, на основі переконливих і яскравих фактів розкриває теоретичну й практичну діяльність вождя на тлі розвитку міжнародного революційного руху.

У монографії наводиться чимало нового матеріалу про зв'язки В. І. Леніна з революційними діячами окремих країн. Автори вказують, що лєнінські праці уже на початку ХХ ст. проникають у країни Центральної та Південно-Східної Європи, а

участь вождя в соціал-демократичній пресі припадає навіть на кінець ХІХ ст. Вони показують, що оволодіння лєнінською ідеєю спадщиною було складним, супроводжувалося подоланням численних об'єктивних і суб'єктивних труднощів. І. М. Кулінич розкрив специфіку впливу лєнінських ідей на робітничий рух Німеччини, де переплелись високорозвинуте промислове виробництво і напівфеодальні форми сільськогосподарства, де існував політичний блок монополістичного капіталу і юнкерства.

П. М. Калениченко показує, яку увагу приділяла «Искра» та інші більшовицькі органи польському робітничому й національно-визвольному рухові, спинається на публікації лєнінських праць у Польщі, висвітлює відносини між РСДРП і соціал-демократією Королівства Польського і Литви тощо. Великий інтерес викликає та частина розділу, де йдеться про перебування В. І. Леніна в Польщі (1912—1914 рр.) і його контакти з польськими революційними соціал-демократами. Показано також ставлення молоді Країни Рад і її творця до проблем, пов'язаних з відновленням польської державності.

Багато нового і важливого матеріалу міститься в розділі «В. І. Ленін і революційний рух у Болгарії» (автор П. С. Сохань). Тут зазначено, що вперше про В. І. Ульянова згадується у болгарському соціал-демократичному журналі «Ден» за 1896 р. Вплив лєнінізму на революційний рух у Болгарії починається з часу виходу лєнінської «Искры». На той же час припадають і безпосередні зв'язки Ілліча з болгарськими соціал-демократами. Цінними є відомості про болгар-соратників В. І. Леніна (Б. Стомонякова, Р. Аврамова) і його стосунки з керівниками партії тісних соціалістів — найближчої до більшовизму партії у II Інтернаціоналі. Автор також розкриває процес її більшовізації після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли тісні соціалісти оволодівали лєнінізмом.

І. М. Гранчак і М. Ф. Лебович у розділі про зв'язки В. І. Леніна з комуністичним рухом в Угорщині приділяють багато уваги періоду Угорської Радянської республіки, розкривають взаємини Володимира Ілліча з Б. Куном та іншими керівниками революційної Угорщини, підкреслюють, що в ідеологічній боротьбі з правими соціалістами і центристами комуністи Угорщини постійно зверталися до авторитету В. І. Леніна. Автори наводять яскраві

* Редакційна колегія: доктор історичних наук І. С. Дзюбка, кандидат історичних наук П. М. Калениченко, доктор історичних наук І. М. Мельникова, доктор історичних наук С. М. Пархомчук, академік АН УРСР А. Д. Скаба.

факти, що розкривають піклування вождя про долю Радянської Угорщини, детально аналізують численні ленінські документи, в яких йдеться про цю велику революційну подію. Цінним є й те, що автори подають маловідомі матеріали про вивчення В. І. Леніним досвіду угорської революції.

У розділах про Румунію (С. М. Пархомчук), Чехословаччину (І. А. Петерс, Б. І. Співак) і Югославію (А. С. Бейліс, С. П. Мовчан) детально проаналізовано зв'язки Володимира Ілліча з революційними діячами цих країн та поширення там ленінських ідей.

Автори заключного розділу монографії І. С. Дзюбо, І. Ф. Євсєєв, Г. М. Попов, С. М. Антонюк багато уваги приділяють торжеству ленінських ідей, зокрема ленінської теорії соціалістичної революції і ленінського плану побудови соціалізму в європейських країнах народної демократії, закономірностям будівництва соціалізму і специфічним особливостям. Вони на конкретних прикладах переконливо показали, що соціалістичну революцію можна здійснити лише при наявності певних внутрішніх і зовнішніх передумов, що революційна практика європейських країн соціалізму підтвердила ленінське вчення про неможливість перемоги соціалістичної революції, якщо в країні не склалася революційна ситуація. Особливий наголос зроблено на значимості ленінської ідеї нерозривної єдності демократичних і соціалістичних начал в революції. Це також підтверджено досвідом країн Центральної і Південно-Східної Європи, що має важливе міжнародне значення. Адже перед комуністичними й робітничими партіями капіталістичних країн очевидно стоять такі ж у своїй основі проблеми, які в свій час блискуче розв'язали комуністи країн народної демократії, спираючись на ленінське вчення про революційну перебудову суспільства. Автори також показали, що життєвість вчення про диктатуру пролетаріату, розробленого В. І. Леніним, підтверджена історичною практикою європейських соціалістичних країн. Вони також підтвердили висновок вождя про багатогранність форм диктатури пролетаріату за умови збереження єдиної класової суті соціалістичної держави, диктатури пролетаріату.

Автори детально розглядають особливості політичної організації окремих соціалістичних країн (Польщі, НДР, Болгарії, Чехословаччини) — багатопартійність за керівної ролі комуністів, підкреслюючи, що їх досвід у цьому відношенні має велике міжнародне значення.

На осейві великого фактичного матеріалу автори монографії роблять такий висновок: досвід будівництва соціалізму в європейських країнах народної демократії, їх успіхи у розвитку продуктивних сил, суспільних відносин і культури повністю підтверджують думку, що основою процвітання країн, які будують соціалізм, є соціалістична індустріалізація, соціалістич-

не перетворення сільського господарства і здійснення культурної революції.

Характеристика монографії була б неповною, якщо не згадати цінних, інколи навіть унікальних, ілюстрацій, підібраних В. У. Павелко. Серед них портрети В. І. Леніна, революційних діячів тих країн, про які йдеться в книзі: фотографії, пов'язані з пам'ятними місцями діяльності В. І. Леніна, фотокопії архівних документів (записи чехословацьких і болгарських діячів про В. І. Леніна в альбомі делегатів II конгресу Комінтерну, листи до Володимира Ілліча від групи «Спартак», Б. Куна, С. Г. Буачиндзе з Софії, бланк прописки вождя в Кракові тощо).

Монографія має й певні недоліки. Зокрема, не встановлено єдиних хронологічних рамок, у межах яких необхідно було б висвітлювати події в окремих країнах. Так, розділи, присвячені Польщі і Югославії, хронологічно завершуються 1923—1924 рр., а інші — кінцем другої світової війни. Проблема об'єктивних і суб'єктивних труднощів соціалістичного будівництва в країнах Центральної і Південно-Східної Європи вимагає глибокого розкриття, а в монографії про них лише згадується. На наш погляд, недоліком монографії є відсутність останніх статистичних даних про досягнення європейських соціалістичних країн. Цифрові ілюстрації чомусь обмежуються, за деяким винятком, 1964—1965 рр.

Зустрічаються і певні неточності. Так, збірник статей В. І. Леніна «Марксизм і повстання» Болгарська комуністична партія видала не в серії «Комуністическо знаме», як говориться на сторінці 263, а в спеціальній серії «Ленінська бібліотека». У цьому ж розділі названо ряд «книжарниць» — своєрідних культурно-освітніх установ спочатку партії тісних соціалістів, а згодом БКП та організацій, що працювали під її керівництвом (стор. 226). Проте не вказано їх головної функції — продаж марксистської літератури. Далі, діяча угорського комуністичного і робітничого руху Дьюлю Алпарі на сторінці 373 чомусь названо Юліусом Алпарі.

Однак зазначені недоліки й неточності мають, безумовно, другорядне значення. В цілому монографія на основі величезного детально проаналізованого і зміло систематизованого матеріалу досить глибоко і всебічно показує допомогу В. І. Леніна революційним організаціям і діячам нині соціалістичних європейських країн, тісні зв'язки вождя міжнародного робітничого класу з пролетаріатом цих країн, пропаганду комуністичними партіями ленінського вчення та втілення його в життя в країнах народної демократії Центральної і Південно-Східної Європи.

Рецензована монографія, безсумнівно, викличе великий інтерес у радянської і зарубіжної наукової громадськості.

М. П. Подлесний
С. І. Сідельников
Г. Й. Чернявський

**П. І. ГАРЧЕВ. ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ
УКРАЇНИ У ЖОВТНЕВИЙ РЕВОЛЮЦІЇ,**

*Вид-во Харківського університету,
1969, 268 с.*

Поява узагальноної праці з історії Червоної гвардії України зустрінута науковою громадськістю з задоволенням, оскільки дослідники не раз порушували питання про необхідність розробки цієї теми в загальноукраїнському масштабі. Автор широко використав документальні матеріали багатьох центральних, республіканських та обласних партійних і державних архівів. Більшість їх вперше введено в науковий обіг. Джерелознавчу базу монографії становлять також численні тогочасні переважно більшовицькі газети.

У своїй праці П. І. Гарчев головну увагу звернув на післяжовтневий період, коли розгорнулася основна робота по створенню збройних сил робітничого класу, а також на висвітлення ролі Червоної гвардії у боротьбі за встановлення влади Рад на Україні. Це обумовило архітектоніку монографії, яка складається з невеликого вступу і трьох розділів. В них мовиться про збройні сили робітничого класу України в дожовтневий період, формування Червоної гвардії в листопаді 1917 — січні 1918 р., участь її в розгромі буржуазно-націоналістичної і кадєтсько-каледінської контрреволюції.

Перший розділ присвячений виникненню, організації, складу і діяльності робітничої міліції. Як і деякі інші дослідники (В. І. Старцев), автор вважає, що робітничі і Червона гвардія є різні форми збройних сил пролетаріату. Остання була формуванням армійського типу, оснащене сучасною військовою технікою (с. 15).

На великому фактичному матеріалі у книзі показано як більшовики, виконуючи рішення VI з'їзду партії, готували озброєний пролетаріат до рішучого штурму. Велике значення у цьому відіграло заснування Червоної гвардії в головних промислових центрах України, а також в багатьох інших містах, головним чином, Лівобережної України. У першому розділі праці відзначено також роль Червоної гвардії в Жовтневі дні у боротьбі за владу Рад на Україні. Події в Києві, Харкові, Катеринославі, Донбасі та Поділлі показали, що червоногвардійці вступали у передових лавах борців за перемогу соціалістичної революції.

Центральне місце за змістом і розміром займає другий розділ, в якому розповідається про завершення організаційного оформлення Червоної гвардії в листопаді 1917 — січні 1918 р. Новий етап у формуванні збройних сил соціалістичної революції на Україні відкрив історичні рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад, утворення Української Радянської республіки та її вищих органів державної влади. У книзі вперше висвітлено роль ЦВК і Народного Секретаріату у формуванні Червоної гвардії, яка стала головною збройною опорою

Української Радянської держави. Виконуючи завдання Народного Секретаріату Крайовий військово-революційний комітет зайнявся організацією Червоної гвардії у всеукраїнському масштабі. Її загони створювалися майже у всіх повітах, багатьох волостях і селах України. Цьому сприяв дедалі зростаючий вплив більшовиків серед трудового населення. Найактивнішу участь у формуванні червоногвардійських загонів брали солдати, які повернулися з фронту. Напередодні вирішальних битв за перемогу Жовтня таким чином були об'єднані найсвідоміші революційні елементи українського народу, які відіграли головну роль у боротьбі за утворення Радянської влади на Україні (с. 139).

В останньому розділі висвітлено роль Червоної гвардії у розгромі буржуазно-націоналістичної і кадєтсько-каледінської контрреволюції. Заслугує на увагу вперше подана періодизація боротьби збройних сил пролетаріату за перемогу соціалістичної революції на Україні.

В книзі відображено участь Червоної гвардії в героїчній боротьбі революційних мас під керівництвом більшовиків за перемогу Радянської влади, відзначено велику допомогу, яку подали трудящі України ЦК партії, В. І. Ленін, надіслані з Росії загони червоногвардійців-робітників і матросів. Разом з тим у ній переконливо доведена безпідставність твердження українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії про ніби-то «окупаційний» характер соціалістичної революції на Україні.

Велику роботу виконав П. І. Гарчев, щоб встановити кількісний склад Червоної гвардії. На його думку внаслідок некріпичного ставлення до джерел, особливо спогадів, попередні дослідники значно завищували чисельність червоногвардійців напередодні Жовтня, не зважали на значне збільшення її в наступний період (листопад — 1917 — січень 1918 р.). На основі ретельного вивчення нових архівних і опублікованих матеріалів, даних тогочасної преси, а також багатьох інших джерел П. І. Гарчев склав досить обґрунтовану таблицю, з якої видно, що напередодні Жовтня в червоногвардійських загонах, розміщених в 40 містах та інших населених пунктах України нараховувалося близько 12 тис. чол. (с. 61). У двадцятих числах грудня 1917 р. їх вже було понад 40 тис. (с. 114), а наприкінці січня 1918 р. чисельність Червоної гвардії становила понад 120 тис. чол. (с. 138).

Згадуючи про озброєність червоногвардійців напередодні Жовтня, автор зазначає, що в умовах, коли влада в країні належала буржуазії, забезпечити робітничу Червону гвардію достатньою кількістю зброї було неможливо (с. 63). Питання про її озброєння розглянуто в окремому підрозділі праці.

На підставі документальних матеріалів і багатьох інших джерел П. І. Гарчев дійшов висновку, що червоногвардійські за-

гони за своїм соціальним складом в основному (приблизно на 80%) були пролетарськими, решту становили селяни, службовці і кустарі (с. 169). За партійністю в ній переважали більшовики і співчуваючі їм робітники, хоч були і представники лівих елементів дрібнобуржуазних партій, які стали на шлях боротьби за владу Рад. Підкресливши інтернаціональний характер Червоної гвардії, автор зазначив, що в промислових районах основну її масу становили росіяни і українці, а коли брати в цілому, то найбільше було українців (с. 174). Здебільшого це були чоловіки у віці від 20 до 40 років.

В окремому підрозділі книги говориться про політичну і військову підготовку Червоної гвардії.

В монографії зібрано, критично проаналізовано і узагальнено величезний фактичний матеріал, уміле використання якого дозволило П. І. Гарчеву створити змістовну, глибоко наукову працю. Позитивною рисою її є високий науково-критичний рівень. Автор не вжив загальноприйняту схему подачі у вступі історіографічного огляду літератури, обмежившись загальною характеристикою стану наукової розробки досліджуваної теми. Але по ходу викладу матеріалу він, досліджуючи те чи інше питання, звертається до окремих праць, характеризуючи їх. Часто у примітках П. І. Гарчев уточнює окремі важливі факти, деталі подій. Таким чином він визначив дату встановлення Радянської влади у Катеринославі (с. 225), Херсоні (с. 241), Сумах (с. 235), Житомирі (с. 254); час заснування Червоної гвардії у Миколаєві, Маріуполі, Конотопі (с. 35), кількість червоногвардійців в окремих містах, повітах (с. 120, 135, 255 та ін.), охарактеризував озброєння червоногвардійців (с. 139, 145), повідомив про статути, штаби Червоної гвардії, зокрема про Центроштаб Донбасу (с. 19, 23, 26, 61, 98, 108, 109). Відстоюючи певну точку зору по кожному з цих питань, автор посилається на документальні здебільшого архівні матеріали, які вперше вводяться в науковий обіг.

Рецензована монографія не позбавлена окремих недоліків, має спірні питання. Вона в цілому виграла б, якби у вступі, поряд з положеннями марксизму-ленінізму про готування збройних сил пролетарської революції, було висвітлено досвід, здобутий більшовиками в період буржуазно-демократичної революції, що безпереч-

но мав велике значення у початковий період організації Червоної гвардії. Разом з тим у вступі слід не тільки згадати про попередні дослідження з історії Червоної гвардії, але й охарактеризувати їх, показавши і те позитивне, що в них було зроблено.

Невідомо з яких причин у першому розділі книги розглядається і період підготовки соціалістичної революції і Жовтневі дні, а другий розпочинається з подій, що відбулися у листопаді 1917 р. Виникнення, формування і діяльність Червоної гвардії нерозривно пов'язані з етапами боротьби за соціалістичну революцію і були невід'ємною складовою частиною її підготовки та проведення. Сам автор в третьому розділі, даючи періодизацію боротьби Червоної гвардії за владу Рад, починає її з Жовтневих днів (с. 186).

Говорячи про те, що Одеська Рада робітничих депутатів перша на Україні визнала Червону гвардію, П. І. Гарчев пояснює цей факт «сприятливим соціальним складом Ради» (с. 18, 264), тобто більшим, ніж в інших містах України, представництвом в останній пролетарів. З чим важко погодитися, оскільки відомо, що в Одесі, порівняно з іншими політичними центрами республіки питома вага пролетаріату серед населення тоді була меншою, а вплив на робітничий клас дрібнобуржуазної стихії більшим. Це неминує відбивалось на складі Ради та її керівних органів і на тривалій період визначило їх угодовську політику з основних питань революції. Відносно раннє визнання Червоної гвардії Одеською Радою можна пояснити тим, що в об'єднаній організації РСДРП Одеси боротьба між більшовиками і меншовиками до прийняття партією Квітневих тез ще не загощилася.

Друге спірне питання монографії стосується подій в Одесі 30 листопада — 2 грудня 1917 р. Досі вважалося, що ці події були наслідком провокаційного виступу Одеської військової ради. У книзі вони розглядаються як «збройне повстання за владу Рад під керівництвом військово-революційного штабу» (с. 202). Таке трактування недостатньо обгрунтоване і викликає серйозні заперечення.

В цілому ж слід відзначити, що монографія П. І. Гарчева про Червону гвардію України є цінним вкладом в розробку важливого питання загальної проблеми історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

С. М. Ковбасюк

**Ю. П. ЛАВРОВ. МЕТАЛУРГИ УКРАЇНИ
В АВАНГАРДІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
БОРОТЬБИ (1895—1904),**

вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 187 с.

Глибоке наукове вивчення героїчної історії робітничого класу Росії, в тому числі й України, узагальнення його славних

революційних традицій є першочерговою й найактуальнішою проблемою радянської історичної науки. За роки, що минули після Жовтневої революції, у цьому напрямку зроблено дуже багато. В документальних збірниках і монографіях Ф. Є. Лося, О. А. Парасунько, О. О. Нестеренка, А. Г. Рашина, С. І. Патолова, Г. Д. Бакулева, С. О. Ктитарева та інших висвітлено

но формування промислового пролетаріату, його становище в капіталістичній промисловості і революційну боротьбу проти царизму і капіталістів. Однак історія окремих загонів промислового пролетаріату України, зокрема робітників-металургів, не досліджувалася. Це питання вперше висвітлюється у рецензованій праці, автор якої ставив своїм завданням розкрити особливості формування кадрів робітничого класу в металургійній промисловості, проаналізувати його становище, показати розвиток страйкової боротьби та зростання класової й політичної свідомості пролетаріату.

Монографія широко документована матеріалами, що зберігаються у фондах ЦДІА СРСР у Ленінграді, ЦДІА УРСР, а також Дніпропетровського, Донецького і Ворошиловградського обласних державних архівів. Це дало змогу ввести в науковий обіг ряд нових матеріалів. Автор підкреслює, що формування 45-тисячного загону металургів України проходило в тісному зв'язку з формуванням робітничого класу всієї країни, наводить дані про їх національний склад, детально аналізує джерела формування та поповнення робітничого класу металургійної промисловості України. Змістовно розкрито економічне й політичне становище трудящих цієї галузі. Зокрема, на основі детального аналізу документальних джерел автор вказує на надмірно подовжений робочий день, мізерну заробітну плату, незадовільні житлові умови, високий травматизм тощо. Все це сприяло тому, що металурги йшли в авангарді революційної боротьби. Обґрунтуванню цієї тези Ю. П. Лавров присвятив окремий розділ «Революційний рух робітників металургійної промисловості України в 1895—1904 роках». Тут детально досліджуються різноманітні форми класової боротьби, уважно аналізуються якісні зміни страйкового руху — перехід від економічної до політичної боротьби на початку ХХ ст. під керівництвом революційної соціал-демократії та під впливом ленінської «Искры» і іскрівських організацій. «Робота соціал-демократичних організацій на Україні, — підкреслює автор, — помітно активізувала страйкову боротьбу робітників. Під впливом соціал-демократичних груп і організацій рік у рік зростала свідомість і організованість робітників, конкретніше виявлявся їх колективний протест проти капіталістичної експлуатації і самодержавного ладу» (стор. 100).

М. М. ЛИСЕНКО.
МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР.

Частина I. 7—8 класи.

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій,
вид-во «Радянська школа»,
К., 1970, 192 с.

Рецензована книга, яка є першою методикою з історії республіки, безперечно,

Проте відсутність повного підрахунку кількості страйків та їх учасників не дозволяла повною мірою показати розмах робітничого руху в металургійній промисловості в 1895—1904 рр. Тому заслугове схвалення спроба автора на основі вивчення різноманітних джерел зробити підрахунок кількості страйків, заворушень і демонстрацій, визначити їх причини та наслідки. Це надає монографії характеру глибокого наукового дослідження.

Детальний аналіз страйкового руху робітників металургійної промисловості України дозволив автору показати їх авангардну роль в революційній боротьбі напередодні та в роки першої російської революції і ще раз підтвердити висновок В. І. Леніна, що «металісти були найкраще підготовлені десятиріччям перед 1905 р.»¹.

На жаль, праця не позбавлена й окремих недоліків. Автору слід було б детальніше висвітлити формування кадрів металургів у Луганську, приділити більше уваги складанню постійних кадрів у металургійній промисловості України. Досліджуючи зародження марксистських гуртків і соціал-демократичних груп на Україні, треба було б детальніше спинитися на діяльності «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників», який багато зробив для пробудження класової свідомості пролетаріату, а також приділити більше уваги висвітленню антивоєнних виступів металургів в 1904 р.

Ю. П. Лавров підрахував, що на долю робітників металургійної промисловості за 1895—1899 рр. припало 24,7% всіх страйків, у яких взяла участь 46,2% всіх страйкуючих. Але чомусь не зроблено таких же підрахунків за 1900—1904 рр. і за все десятиріччя (1895—1904 рр.), що не дає змоги повною мірою показати авангардну роль робітників-металургів в той період. Дослідник не знайомить читача з методикою складання статистичних таблиць.

Однак вказані недоліки не можуть вплинути на загалом позитивну оцінку рецензованої монографії. Це перша в українській історичній науці праця з історії робітничого класу металургійної промисловості України. Її з інтересом зустрінуть читачі, що цікавляться історією революційного робітничого руху.

В. Г. Мотренко

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 358.

викличе великий інтерес широкого кола викладачів. Автор праці поставив перед собою мету допомогти вчителю здійснити систематичний виклад історичного шляху українського народу в єдиному курсі вітчизняної історії, у тісному зв'язку з минулим братніх російського та інших народів СРСР. З цим складним завданням М. М. Лисенко справився повністю. Спираючись на досвід багатьох учителів історії, глибоко знаючи потреби школи та пе-

редусім — предмет викладання, тобто історію Української РСР, автор вправно написав посібник, у якому охопив методикою викладання історії Української РСР до епохи імперіалізму. Кожний розділ, згідно з шкільною програмою 7—8 класів, присвячено певному комплексу тем, при дотриманні наукової періодизації курсу. На відміну від багатьох методичних посібників, уроку часто присвячується не одна розробка, а ряд варіантів. Це допоможе вчителю обрати найбільш оптимальний хід занять.

М. М. Лисенко уміло аналізує історичні факти і явища, систематизує матеріал відповідно до вимог теми. Тут у пригоді вчителю стануть численні поради, які автор дає щодо унаочнення уроку, використання карт, ілюстрацій тощо. Матеріал з кожної теми зводиться у певну систему, підкреслюються внутрішні зв'язки між відомими фактами, уміло реконструюється розвиток подій, наголошується на необхідності створити яскравий і переконливий образ минулого.

Навіть найскладніші питання курсу викладено чітко, на високому теоретичному і методичному рівні.

З педагогічної точки зору цілком обґрунтовано є залежність у книзі кількості варіантів уроку від складності та важливості певної теми. Це стосується зокрема таких тем, як «Феодалні уособиці», «Феодалне роздроблення», «Українські землі в XIV — першій половині XVI ст.». До подібних уроків автор дає великий і різноманітний матеріал: архівні документи, уривки з творів класиків російської та української літератури, репродукції картин і т. д.

Безперечною заслугою автора є детальний виклад (зрозуміло, в доступній формі) проблеми утворення української народності — однієї з найскладніших в радянській історіографії. Не менш змістовно висвітлено відповідальний матеріал розділу «Визвольна війна українського народу (1648—1654). Возз'єднання України з Росією». Хоч з цієї теми є чимало допоміжної літератури, однак потрібно було її систематизувати згідно з програмою історії СРСР та УРСР 7—8 класів. Автор виконав цю скрупульозну й важливу роботу. Додатковий матеріал добре поєднано з методичними порадами, з фактами, які містить учнівський підручник.

Зараз немає вчителя, який не розумів би освітньо-виховних завдань шкільного вивчення історії. Але ще часом зустрічаються такі, що не вміють успішно вирішити ці завдання на кожному конкретному уроці, викладають учням певну суму історичних фактів без необхідного їх розбору й узагальнення, не виробляють навички на основі цих фактів науково правильного розуміння історичного минулого. Книга М. М. Лисенка допоможе вчителю подолати цей недолік.

У рецензованому посібнику здебільшого чітко визначається мета уроку. Автор

слухно зазначає, що цієї справи не можна підмінити ні найкраще складеним планом уроку, ні розширеним формулюванням його теми.

Як автор відомих історичних праць, М. М. Лисенко, зрозуміло, чудово виклав матеріал розділу «Розклад феодалізму і початок дворянського революційного руху на Україні в першій чверті XIX ст.». Знаючи велику кількість джерел та літератури, він розкрив історичний процес на порівняно невеликому колі скрупульозно відібраних, найбільш важливих фактів, причому, типових для даної епохи. Це стосується насамперед тем «Таємні товариства декабристів», «Повстання декабристів на Україні» та ін.

Безперечним досягненням автора є те, що в книзі немає ні прямого, ні посереднього дублювання загальноросійського матеріалу, який є в підручниках та посібниках з історії СРСР, а, разом з тим, всюди простежується тісний і нерозривний зв'язок історії Української РСР та історії СРСР. На цьому хотілося наголосити тому, що іще чимало історичної та методичної літератури з історії Української РСР хибує на надмірне повторення відомостей, що подаються в історії СРСР. Втім слід більше звертати уваги на висвітлення саме тісних контактів народів нашої країни. Автор методики вдало розкриває зв'язки українського народу з іншими народами Вітчизни на різних історичних етапах, використовує переконливі приклади спільності інтересів цих народів у боротьбі проти іноземних завоювальників, за соціальне визволення.

Значна увага приділяється домашньому завданню, яке є продовженням роботи учня в класі, звичайно, з дотриманням певної міри. Обмеженість учбового часу примушує вчителя історії висвітлювати деякі історичні явища не дуже докладно. Тому остаточне засвоєння відповідного матеріалу, закріплення умінь і навичок у робот над ним відбувається вдома. Залишити цю справу поза полем зору вчителя не можна. На цьому і наголошує М. М. Лисенко. Хотілося б тільки почитати поради автора щодо використання не лише текстів підручника чи хрестоматії, а всього матеріалу підручника в комплексі, включаючи чи ілюстрації, карти, схеми, таблиці. На це в рецензованому посібнику не звертається достатньої уваги.

Високий рівень викладання історії в нашій школі передбачає гармонійне поєднання в методичних посібниках виклад певного історичного матеріалу з розкриттям методів та прийомів роботи вчителя. По-це заявляє і автор. Але фактичного історичного матеріалу домінує над методичним. Так, розглядаючи «Культур українського народу у XVIII ст.», автор відводить п'ять рядків на план вивчення нового матеріалу і стільки ж — на записання до учнів. Далі йде шість сторінок фактичного матеріалу. Пропорція явно не на користь методики. Це стосується май

же кожного уроку. Поза увагою автора залишилися такі важливі компоненти методики, як тип і структура уроку, такі прийоми, як використання класної дошки, деяких видів унаочнення, зокрема карт, і т. д.

М. М. Лисенко правильно зробив, глибоко і ґрунтовно розглянувши в своїй праці складні економічні питання і вирішивши їх методично, мабуть, вперше в республіці справді на високому рівні. Однак поряд з багатьма новими фактами і цифрами зустрічаємо на сторінках книги чимало загальновідомих, що повторюються в багатьох працях. Тут часом авторові зраджує почуття міри.

М. М. Лисенко, відомий спеціаліст з методики використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР, чомусь у даній книзі майже не зачепив цього питання. Справді, історія окремої республіки щодо історії всієї країни певною мірою є також краєзнавством, однак не слід забувати, що Українська РСР — це великий край, дуже багатий на визначні історичні події в межах навіть невеликих районів. І не завадило б розповісти про джерела, обробку і включення до розповіді на уроці даних історичного краєзнавства. Це стосується повністю зв'язку урочної і по-

закласної роботи, розкриття якого в книзі не помітно.

Подекуди автор, замість чіткого визначення мети уроку, ідейно-теоретичного завдання, що стоїть перед учителем, подає перелік учбових завдань. Зустрічаються положення, не досить чіткі і вмотивовані, а також написані поспішно, не відредатовані. Так, на стор. 35 читаємо: «У цьому варіанті дещо змінюється напрям уроку. До нього часто вдаються вчителі шкіл Київської, Чернігівської і Полтавської областей». Сама ж суть педагогічного досвіду не розкривається. Автор пише: «Реформа давала можливість поміщикам зменшувати селянські наділи, і вони відрізали у бувших (?) кріпаків частину тих земель, якими селяни споконвіку користувалися» (стор. 166). Тут зміщено поняття «селяни» і «кріпаки».

В цілому ж праця М. М. Лисенка є корисним вкладом у методичну літературу. Вона значно допоможе вчителю історії піднести рівень викладання в загальноосвітній школі, зокрема з історії УРСР — курсу, який досі не мав загального методичного посібника. Безперечно, ця книга не затримається на полицях книгарень і успішно використовуватиметься викладачами історії 7—8 класів.

В. С. Петренко

С. Д. СКАЗКІН.

*ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО
КРЕСТЬЯНСТВА В СРЕДНИЕ ВЕКА,*

*Изд-во Московского университета,
М., 1968, 370 с.*

Синтетична монографія С. Д. Сказкіна, присвячена одній з найскладніших і актуальних проблем — історії селянства феодальної Європи. Вона створена на основі багатьох документальних матеріалів та численних праць як радянських, так і зарубіжних вчених, і є результатом багаторічної та копіткої праці.

Основи її, як підручника для вузів, були закладені ще в 30—40 рр., коли молоді радянські медієвісти М. П. Граціанський, Е. О. Космінський, В. М. Лавровський, С. Д. Сказкін, В. В. Стоклицька-Терешкович, О. Д. Удальцов та інші вели наполегливу боротьбу проти буржуазної історіографії за марксистське тлумачення історії середньовіччя Західної Європи. Знайомлячись з рукописами лекцій з середньовіччя Західної Європи та спецкурсом «Історія західноєвропейського селянства XIII—XVIII ст.» С. Д. Сказкіна, студенти і аспіранти 40-х рр. вчилися марксистському методу у пізнанні історії соціально-економічних явищ феодалізму. Від тоді сплило багато років, але С. Д. Сказкін наполегливо продовжував дослідження з цієї тематики.

І ось з'явилась нова книга, в якій академік критикує концепції буржуазних медієвістів. Автор монографії акцентує свою увагу на долі безпосереднього виробника, досліджує аграрні відносини як взаємообумовлений синтез економічних й соціальних явищ на широкому фоні класової боротьби селян проти феодалів.

В рецензованих нарисах переконливо змальована картина прогресу продуктивних сил періоду середньовіччя, особливо в його ранній час. Виходячи з марксистського вчення про суспільно-економічні формації С. Д. Сказкін розкриває закономірність розкладу рабовласницького суспільства, формування феодального виробництва й підходить до висновку про те, що всі формації, попередні капіталізму, характеризувались дрібним виробництвом, яке зумовлювало різні види поневолення (рабство, кріпацтво) безпосередніх виробників (стор. 64).

Використавши джерела, що відносяться до російської сільської общини, автор реконструював марку Західної Європи з її своєрідністю й закономірністю, дав оцінку феодальній власності на землю, показав характер землевладіння безпосередніх виробників. Велику увагу він приділив змінам в сільськогосподарській техніці XI—XV ст., розкриттю впливу товарно-грошових відносин на прогрес агрокультури (удосконалення знарядь праці, розвитку садівництва й городництва та ін.), на ха-

ракти структурних змін в суспільстві. С. Д. Сказкін дійшов висновку, що «вотчина — сеньйорія завжди становила організацію пануючого класу, метою якої насамперед було забезпечення специфічної феодальної форми експлуатації безпосереднього виробника» (стор. 165).

Говорячи про зрушення в агрокультурі, автор підкреслює значення в її розвитку географічних відкриттів. Він розглядає проблему первісного нагромадження як вихідний пункт генезису капіталізму в різних країнах Західної Європи в XVI—XVIII ст., на великому конкретному матеріалі показує важливі зміни в долі селянства Західної Європи, що відбувались під впливом розвитку капіталістичних відносин.

Глибоке наукове висвітлення в «Нарисах» одержала проблема «другого видання закріпачення». С. Д. Сказкін відзначає діаметрально протилежний розвиток аграрних відносин в країнах Заходу та Сходу Європи. «Економічне піднесення на Заході, поява міст, ремесла й торгівлі обумовили розкріпачення. На Сході піднесення відбувалось виключно через сільське господарство і до того лише в формі панцизної-поміщицького господарства» (стор. 281), яке стало основою для створення кріпосницьких відносин. Розвиток фільварочно-панцизної господарства в Східній Європі обумовлювався попитом зростаючого капіталістичного ринку Заходу на сільсько-господарські продукти.

Глибоко аналізуючи економічні причини закріпачення, автор робить висновок про те, що панцизна господарства на сході Європи мало багато варіантів розвитку, зокрема в Білорусії, країнах Прибалтики, на Правобережній Україні і т. д.

В численних працях накопичено значний матеріал з історії селянства Росії, Польщі, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, України, Чехословаччини та Угорщини. Час уже створити узагальнюючу колективну працю, присвячену цьому цілому ареалу¹. В той же час не можна обходити й складної проблеми розвитку міст, товарно-грошових відносин у відповідних країнах.

Надто категоричним є твердження автора про те, що в країнах Східної Європи міста були «виключно опорними пунктами колонізації, а не центрами торгівлі й ремесла» (стор. 337). На початку німецької агресії, наприклад в Прибалтиці це могло бути так, але з часом укріплення (які нерідко виникали на території підкорених народів) перетворювались в цент-

ри ремесла й торгівлі, типові феодальні міста. Окремі дослідження з історії Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, Правобережної України XVI—XVIII ст. доказують те, що незважаючи на війни, значне поширення кріпацтва, ці міста неодмінно знову піднімалися з попелу руйн й ставали центрами розквіту продуктивних сил ремісничого виробництва та торгівлі, хоч і з меншою кількістю населення, уповільненим темпом розвитку, ніж на Заході.

Вони були також важливими осередками товарно-грошових відносин. Про те, що поміщика країн Східної Європи цікавив попит не лише на зовнішньому, а й внутрішньому ринку й економічний розвиток міст як джерела грошових прибутків, свідчать, наприклад, запровадження магнатами у XVIII ст. ярмарків й торгів, а також заснування мануфактур. В той же час і селяни шукали шляхів до місцевих ринків, намагались розширити своє господарство за рахунок оренди промислів і земель («заробних ґрунтів»), як додатку до панцизного наділу.

Це підтверджують документи Білорусії та Правобережної України XVIII ст.

На закінчення С. Д. Сказкін висловив ряд цінних зауважень про характер, руйнівні сили та закономірності класової боротьби у феодальному суспільстві. Важливою є думка автора про те, що на кожному етапі феодалізму розвиток продуктивних сил й виробничих відносин породжував різні форми класової боротьби, які залежали якоюсь мірою і від особливостей історичного розвитку певної країни. Селянство виступало не лише проти феодального гніту, а й відстоювало нові умови власного господарювання. Так було, наприклад, в районах Придніпров'я, де під впливом визвольної війни 1648—1654 рр. була знищена феодальна власність на землю і селяни тривалий час були її власниками. Незважаючи на руйнівні наскоки татар, тут безпосередні виробники вели самостійне господарювання і за допомогою Запорізької Січі наполегливо боролись в першій половині XVIII ст. не тільки проти наступу магнатів Речі Посполитої, але й за певну економічну незалежність від великих феодалів.

Книга С. Д. Сказкіна є цінною як для молодих істориків, так і для тих, хто має чималий досвід в галузі досліджень, бо вона примушує задуматися над складними проблемами аграрних відносин і в Західній, і в Східній Європі.

В. О. Маркіна,
Л. С. Чиколіні

¹ «История СССР», 1970, № 1, стор. 167

ДОРОГОЙ ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ

(Очерк о древнем Крыме),
вид-во «Крым», Симферополь,
1969, 51 с.

Ще в школі ми дізнаємось про повстання скіфських рабів на Боспорі на чолі з Савмаком. Він став царем, навіть чеканив монету із своїм зображенням, та через рік повстання було придушене військами Діофанта, полководця понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. І дійсно, до останнього часу, спираючись на одне суперечливе місце декрету на честь Діофанта, писали, що це було повстання рабів.

Два роки тому автору цих рядків довелося почути іншу думку з цього приводу. Та минав час. У суперечках вчених народжувалась істина, що поступово витискувала гіпотетичну точку зору з цього питання. Виявляється, тяжке, кризисне становище всередині країни змусило боспорського царя Перісада V зректися престолу. В іншому б випадку, при підтримці внутрішніх верств населення, йому б не становило великих зусиль придушити повстання скіфських рабів, а не звертатися по допомогу до понтійського царя Мітрідата. Отже, причиною повстання були глибокі й ширші соціальні витоки. «Дискусія, в якій бере участь багато спеціалістів, ще не закінчена, але в останніх узагальнюючих працях видатних істориків В. Ф. Гайдукевича і К. М. Колобової недвозначно говориться, що походження з рабів Савмака аж ніяк не доведено. В. Ф. Гайдукевич прийшов до висновку, що це було повстання трудового скіфського населення Боспора, у тому числі, можливо, й рабів, проти своїх пригноблених — малоазійсько-грецької знаті» — так коментують це питання упорядники збірника «Дорогой тысячелетий», припрошуючи читачів до захоплюючої мандрівки в глибину віків по древній землі Тавриді.

Рецензована книга є другою складовою частиною ідентичного за назвою збірника,

виданого три роки тому, в якому розповідалось про Крим середньовічний.

Цінним є те, що в книзі використані не тільки факти, відомі в історичній науці, а й дані останніх досліджень — результати археологічних експедицій 1968—1969 рр. в Херсонес, Ілурат, керченські катакомби, нові знахідки при спорудженні Північно-Кримського каналу та ін.

У нарисі читач знайде необхідні відомості про етнос стародавнього Криму, про органічне переплетіння і злиття культур місцевих абориген (скіфів і таврів) та елліністичної, про взаємовідносини між Боспором, Скіфією, Херсонесом, Понтом і Римом.

Автори збірника часто вдаються до висловів істориків та письменників стародавності (Страбона, Плутарха та ін.) і епіграфічних пам'яток, що уможливило більш докладно прослідкувати строкатий історичний шлях дивовижного півострова.

Про битву армій Філіппа Македонського і дев'яносторічного скіфського царя Атея при Істрі (339 р. до н. е.), віросповідання боспорців і адміністративно-господарське життя Херсонеса розказано просто й доступно — матеріал збірника подано у формі науково-популярних нарисів. Звичайно, автори збірника не претендують на повне висвітлення питань, оскільки в історії Криму ще багато «блих плям». У збірнику друкується список рекомендованої літератури про стародавній Крим.

Правда, зустрічаються в книзі деякі неточності, описки. Так, на стор. 9 древньогрецький поет Гесіод (рубж VIII—VII ст. до н. е.) іменується Гесіодом. На стор. 107 надруковано «товаров», а треба — «таврів».

Книгу гармонійно доповнюють вдалі ілюстрації й оформлення художника Н. Г. Чайки.

Автори збірника і, зокрема, редактори-упорядники його О. І. Домбровський та Е. І. Соломоник привідкрили двері масовому читачу для цікавої і корисної екскурсії в стародавню історію Криму.

Ф. Ф. Степанов

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В УЖГОРОДІ

26 червня 1970 р. в м. Ужгороді відбулася наукова конференція, присвячена 25-річчю возз'єднання Закарпаття з Українською РСР, організована Закарпатським обкомом КП України, Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститутом історії АН УРСР та Ужгородським державним університетом.

У роботі конференції взяли участь партійні і радянські працівники, науковці, вчителі, лектори, пропагандисти, передовики виробництва Закарпаття, а також вчені Інституту історії партії ЦК КП України та Інституту історії АН УРСР.

Вступним словом конференцію відкрив перший секретар Закарпатського обкому КП України Ю. В. Ільницький. На першому засіданні з доповіддю «Завершення возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС» виступив директор Інституту історії партії КП України, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко.

Про боротьбу трудящих Закарпаття під керівництвом комуністів за возз'єднання з Радянською Україною в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу розповів завідувач кафедри історії КПРС Ужгородського держуніверситету, кандидат історичних наук В. В. Хайнас. «Допомога народів СРСР трудящим Закарпаття у визволенні з-під іноземного гніту» — така тема повідомлення, з яким виступив старший викладач Ужгородського університету К. П. Куценко.

З великим інтересом присутні на конференції заслухали доповідь секретаря За-

карпатського обкому КП України Г. І. Шманька, який розповів про величні досягнення Закарпатської області за 25 років Радянської влади.

Друге засідання конференції почалось доповіддю директора Інституту історії АН УРСР, академіка АН УРСР А. Д. Скаби на тему «Возз'єднання Закарпаття з УРСР в українській радянській історіографії».

Зав. відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор І. М. Мельникова виступила з доповіддю «Возз'єднання Закарпаття з УРСР — втілення принципів інтернаціоналізму в міжнародних відносинах».

Учасники конференції заслухали повідомлення старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР О. В. Хланги «Закарпаття в братерських зв'язках трудящих Української РСР із сусідніми соціалістичними країнами» та професора Ужгородського університету Б. І. Співака «Критика сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною».

Своїми спогадами поділився один з активних учасників боротьби за возз'єднання і здійснення соціалістичних перетворень на Закарпатті П. С. Сірко.

Закриваючи конференцію Г. І. Шманько відзначив, що її робота була плідною, висловив подяку науковим працівникам, які брали активну участь в конференції, та закликав науковців продовжувати дослідження історії возз'єднання руху та соціалістичних перетворень на Закарпатті за роки Радянської влади.

В. В. Сухарез

ХІХ НАУКОВА ШЕВЧЕНКІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Доброю традицією стали щорічні наукові шевченківські конференції, в роботі яких беруть участь дослідники з усього Радянського Союзу. Невмируща творчість великого українського Кобзаря дорога і близька всім народам СРСР. Поряд з літерату-

рознавцями до її дослідження дедалі більше включаються історики, філософи, мовознавці та фахівці інших гуманітарних наук. Радянське шевченківство, що виникло й зміцніло на інтернаціональній основі ленінської дружби народів СРСР, перетво-

рилося в окрему галузь суспільствознавчої науки, об'єднало навколо себе великий за- гін дослідників.

У травні цього року на гостинній орен- бурзькій землі братнього російського на- роду, де за царату Т. Г. Шевченко відбу- вав заслання і написав майже половину своїх поезій і всі повісті російською мо- вою, відбулася XIX наукова шевченківська конференція. Два дні вона працювала в Оренбурзі і один — в Орську. В рік вели- кого ленінського ювілею особливо слуш- ною була доповідь члена-кореспондента АН УРСР лауреата Ленінської премії Є. П. Кирилюка «В. І. Ленін і розвиток радянського шевченкознавства». У ній ви- ділено етапи розвитку радянського шев- ченкознавства, показано його запліднення безсмертними ленінськими ідеями.

Вченню В. І. Леніна про революційну си- туацію кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. присвятив доповідь старший нау- ковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей. Він на конкретних прикладах показав застосування ленінсько- го вчення в шевченкознавчих досліджен- нях, звернув увагу на позитивний доробок у них і вказав на певні прораханки, недо- ліки, хиби, що випливають з недостатньо глибокого і всебічного оволодіння творчою спадщиною В. І. Леніна.

Більшість виголошених доповідей і по- відомлень цілком або значною мірою тор- калися історичних проблем. Безперечно, такими були доповіді лауреатів Ленінської премії — члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шаблювського «Дневник» Шевчен- ка як політичний і естетичний документ епохи» і доктора філологічних наук Ф. Я. Прийми (Ленінград) «Шевченко у від- зивах російської преси 1853—1859 рр.». Старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР В. Є. Шубравський дав аналіз доповідне- вого марксистської критики (Г. В. Плехано- ва, О. М. Горького, А. В. Луначарського, більшовицької «Правди» тощо).

Оренбурзькому оточенню Т. Г. Шевчен- ка присвятили доповіді М. М. Павлюк

(Київ) і Л. Н. Большакова (Оренбург). Вони відкрили нові сторінки дружби вели- кого сина українського народу з представ- никами прогресивної громадськості Росії та Польщі. Співробітник Харківської дер- жавної наукової бібліотеки ім. В. Г. Коро- ленка О. І. Черкашін показав, у яких жак- ливих умовах перебував Тарас Григорович під час заслання і несхитність його твор- чого генія.

Молоді дослідники В. М. Почтаренко (Одеса) і М. А. Богайчук (Чернівці) по- рушили важливі питання використання трудящими творчої спадщини Т. Г. Шев- ченка для боротьби за соціальне й націо- нальне визволення. Перша показала це на прикладі громадянської війни 1917— 1920 рр., а другий — боротьби трудящих Буковини проти режиму боярсько-румун- ських окупантів. Про переклади творів Т. Г. Шевченка грузинською, таджицькою і німецькою мовами говорили в своїх по- відомленнях А. М. Мушкудіані (Тбілісі — Київ), Х. Шодікулов (Душанбе), О. О. Миронов (Харків).

Під час дебатів викликали інтерес ви- ступи викладачів Оренбурзького і Орсько- го педінститутів П. Є. Матвієвського, І. Т. Ізотова, Н. М. Чурилової, С. М. Лу- бе. Вони торкалися питань, пов'язаних з проблематикою конференції, і на основі но- вого фактичного матеріалу докладно ви- світлювали перебування Тараса Григорови- ча на засланні.

Усі присутні одностайно схвалили по- зицію порушити клопотання про створення в Оренбурзі в будинку Лазарев- ських, де часто перебував Т. Г. Шевченко, літературно-меморіального музею. Учасни- ки конференції в Оренбурзі і Орську від- відали місця, пов'язані з іменем Кобзаря. Групі вчених цих міст було вручено юві- лейні Шевченківські медалі, а Орському педінституту — портрет Кобзаря роботи народного художника СРСР В. Касіяна і глечик з землею, взятої на Тарасовій горі в Каневі.

В. С.

ЗАСІДАННЯ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ЗБІРНИКА «НАУКОВІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ КІРС»

26 червня 1970 р. відбулося засідання головної редакційної колегії Республікан- ського міжвідомчого тематичного збірника «Наукові праці з історії КІРС». Було обговорено «Огляд «Наукових праць з історії КІРС», надрукований «Україн- ським історичним журналом» (№ 5, 1970 р.). Виступили професори О. А. Бо- родін, М. О. Буцько, А. Ф. Вовчик, П. М. Шморгун, доценти В. М. Ор- лов, П. Г. Снітко, М. Д. Ющенко.

Вони зазначали, що редколегія з вдячніс- тю сприйняла дану в «Огляді» позитивну оцінку підготовки та видання тематичних наукових збірників з історії КІРС, а та- кож критичні зауваження щодо їх темати- ки, науково-теоретичного рівня окремих статей.

Протягом останніх років редколегія здійснила ряд заходів, спрямованих на підвищення якості статей, розширення авторського активу збірника, насамперед

за рахунок науковців некийських вузів. Неодноразово перед кафедрами вузів порушувалося питання про підготовку збірників з проблем методології історико-партійного дослідження, методики викладання історії КПРС, проте, на жаль, конкретних пропозицій поки що не надійшло.

Професори П. М. Шморгун, О. А. Бородин, М. О. Буцько, А. Ф. Вовчик зазначили, що від автора треба вимагати хоча б стислого історіографічного огляду досліджуваного питання, що рецензенти мають посилити свою відповідальність, коли рекомендують матеріал до друку.

Професору А. Ф. Вовчику, доцентам В. Т. Позняку та Є. І. Цимбалу доручено проаналізувати роботу редакційної колегії за весь час її існування з метою узагальнення досвіду, дальшого підвищення наукового та ідейно-теоретичного рівня випусків.

Учасники засідання рекомендували до друку випуски: № 43 «Боротьба Комуні-

стичної партії України за виконання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва (на матеріалах західних областей УРСР)», № 44 «Діяльність Комуністичної партії України по розвитку промислового виробництва в республіці в період комуністичного будівництва», № 46 «Керівництво партійних організацій Донбасу розвитком трудової активності мас— від перших комуністичних суботників до масового соціалістичного змагання».

Передбачено також видання в 1971 р. випусків: «Створення В. І. Леніним пролетарської партії нового типу — корінний поворот у розвитку світового революційного руху», «Комуністична партія — організатор братерського союзу народів СРСР», «Партійне будівництво КПРС», «Боротьба КПРС проти ідеологічних диверсій імперіалізму на сучасному етапі».

А. Ф. Мінгазутдінов

СТВОРЕННЯ ПОСТІЙНОДІЮЧОЇ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

9 липня 1970 р. відбулось чергове засідання Президії Академії наук Української РСР, на якому обговорювалося питання про створення постійнодіючої археологічної експедиції АН УРСР для вивчення пам'ятників стародавнього Києва. З доповіддю виступив директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко. Він вказав, що в зв'язку з створенням історико-археологічного парку-музею «Старий Київ» та будівництвом комплексу споруд Академії наук УРСР необхідно на території м. Києва провести широкі археологічні дослідження, що дасть змогу виявити й привести в експозиційний стан пам'ятки центральної частини стародавнього міста.

Про підготовку проекту комплексу споруд АН УРСР розповів архітектор «Київ-проекту» А. М. Мілецький. Він продемонстрував макети й креслення приміщення Інституту археології й археологічного музею, будинку вчених АН УРСР, парку-музею, що будуть зведені на території стародавнього Києва.

Зважаючи на історико-культурну й археологічну важливість вказаної території, Президія АН УРСР ухвалила створити при Інституті археології АН УРСР на правах відділу Київську постійнодіючу архео-

логічну експедицію. Під час обговорення цього питання президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон вказав, що створення археологічної експедиції сприятиме дослідженню стародавнього Києва на ширшій науковій основі, а віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід вважає, що діяльність експедиції допоможе з'ясувати час виникнення Києва. У обговоренні взяли участь також академіки АН УРСР Ю. О. Митропольський, Р. В. Чаговець, І. Т. Швець, кандидат історичних наук П. П. Толочко. Вони висловили ряд зауважень і побажань щодо будівництва парку-музею та створення Київської постійнодіючої археологічної експедиції.

На цьому ж засіданні було визначено напрямки її наукової діяльності. Вона провадитиме археологічні дослідження пам'яток стародавнього Києва, стежитиме за їх збереженням, вивчатиме історико-культурний розвиток (з найдавніших часів до XVII ст. включно), історичну й соціальну топографію міста. Експедиція також повинна створити археологічну карту стародавнього Києва та підготувати наукові рекомендації.

П. А. Горішній

МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ ВУЗИВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

У вересні 1820 р. в Ніжині була відкрита Гімназія вищих наук, а при ній організована бібліотека, що згодом виросла у велике книгосховище. За книжковим фондом та змістом роботи вона є в числі кра-

щих бібліотек педагогічних вузів України.

Уже з початку існування бібліотека мала видання XVI—XVII ст. грецькою, латинською, німецькою та іншими мовами. На час реорганізації гімназії в історико-

філологічний інститут (1875 р.) бібліотека налічувала 14 589 томів.

Рік у рік книжковий фонд збільшувався і за звітом на 1 січня 1895 р. становив 50 956 томів книг та журналів.

З 1893 р. бібліотека містилась в головному корпусі інституту. Обов'язки бібліотекаря виконував один з викладачів за невелику оплату (200 крб. на рік). Крім цього, було ще двоє технічних працівників.

Бібліотека історико-філологічного інституту мала понад 100 рукописів різного змісту XVI—XIX ст. на мовах церковнослов'янській, російській, грецькій, німецькій та народів Сходу. Більшість з них були подарунками від окремих осіб. 1941 р. рукописи передані в Інститут літератури Академії наук УРСР.

Після перемоги Великого Жовтня бібліотека для організації книжкових фондів, їх комплектування, обробки книг, обслуговування студентів та викладачів мала штат з 5-ти бібліотечних працівників. Радянська влада збільшила кошти на комплектування книжкового фонду, що поповнився науковою літературою, підручниками, посібниками та художніми творами, періодикою. У перші роки Радянської влади бібліотека щорічно комплектувалась 1500—2000 книг. Книжковий фонд на кінець 1924 р. дорівнював 113 690 томів. 1939 р. інститут придбав власну бібліотеку померлого проф. В. І. Резанова в кількості 610 книг з історії російської та зарубіжної літератури, в тому числі найвидатніша пам'ятка літератури Київської Русі, перше видання «Слова о полку Игореве». Напередодні Великої Вітчизняної війни бібліотека вже налічувала 300 000 томів різноманітних книг та журналів.

Після звільнення м. Ніжина від тимчасової німецької окупації, бібліотека у вересні 1943 р. відновила свою роботу.

У післявоєнні роки вона поповнювала свій фонд за рахунок подарунків від окремих осіб, частину літератури одержала від держлітфонду.

Особливо пошквалила свою роботу бібліотека за останні 10 років. У 1959 р. їй передано двоповерховий будинок по вул. Гоголя, 4, в центрі міста.

Радянський уряд щорічно відпускає для комплектування новою літературою 10 000 крб. Характерно, що лише за два останні роки (1968—1969) фонд збільшився на 26 608 прим. Особливу увагу було приділено на придбання суспільно-політичної літератури.

У 1965 р. сім'я проф. М. С. Антошина, що проживає в м. Таганрозі, подарувала з власної бібліотеки вченого 613 книг. В 1967 р. видатний працівник науки ленинградський літературознавець В. В. Данилов передав в дарунок вузу особисту бібліотеку — 1120 книг з мовознавства та літературознавства. За даними на 1 січня 1970 р. книжковий фонд бібліотеки становив 459 874 прим. книг, комплектів журналів та газет.

Бібліотекою користується 4 566 студентів, викладачів і службовців інституту. За минулий 1969 р. її відвідали 100 541 чол.

До послуг студентів, професорсько-викладацького складу два читальні зали на 180 місць, студентський абонемент, кімната для наукової роботи з розміщенням у ній довідково-бібліографічним фондом.

Бібліотека має зв'язки з тринадцятьма великими книгосховищами Радянського Союзу, книгами з яких користуються десятки читачів інституту.

Бібліотека проводить наукову роботу в галузі бібліотекознавства та бібліографії. За останні два роки бібліографами складено та надруковано на ротопринті три покажчики літератури на теми: «З історичного минулого Чернігівщини», «З минулого Ніжинського педінституту», «Друківані праці викладачів кафедр», а також упорядкована картотека друкованих праць викладачів вузу.

Бібліотека веде велику масову та ідейно-виховну роботу серед читачів. Щорічно відбуваються читальні конференції, літературні вечори, бібліографічні огляди, бесіди, книжкові виставки літератури. В 1969 р. проведено 4 читальні конференції, один літературний вечір, організовано 117 книжкових виставок літератури (з них на ленинську тематику — 12), прочитано 17 бібліографічних оглядів. В 1970 р. організовано 2 літературні вечори, 2 читальні конференції, диспут по роману В. Кочетова «Чого же ты хочешь?», 26 виставок літератури та 8 бібліографічних оглядів.

Бібліотечна рада, що створена при бібліотечі (голова — доцент М. М. Ярошенко), допомагає в комплектуванні новими книгами, в організації каталогів та проведенні різних форм масової роботи.

Бібліотека готується до відзначення свого 150-річного ювілею. В новому корпусі, що будується для інституту, буде читальний зал на 400 місць, кімнати для книжкового фонду залу на 80 000 прим.

І. Д. Бисько

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ В м. РАДОМИШЛІ

Радомишль Житомирської області розташований на лівому березі р. Тетерів. Найдавніші сліди існування людини на те-

риторії міста відносяться до періоду пізнього палеоліту. Це стверджують результати археологічних досліджень. Експедиція Ін-

ституту археології Академії наук УРСР в 1957, 1959 і 1963 рр. під керівництвом доктора історичних наук І. Г. Шовкопляса провела розкопки і виявила на північно-західній околиці міста стоянку первісної людини. Тут знайдено цілий комплекс матеріальних пам'яток: велику кількість кісток мамонтів, зубрів, північного оленя, диких коней, а також кременіні знаряддя праці різних типів і форм — наконечники списів, ножовидні тригранні пластинки, різці, скребла, проколки. Археологами встановлено, що стоянка складалася з шести розташованих по колу господарських жител овальної форми, розміром 3×4 м. Всередині кола знаходилося подвір'я, на якому мешканці вели своє господарство.

За ініціативою громадськості на місці стоянки збудовано пам'ятник, відкриття якого відбулося 29 вересня 1963 р. На пам'ятнику напис: «30—35 тисяч років тому тут була стоянка первісної людини».

На південно-західній околиці міста розташоване сучасне село Микгород, або за літописами — Мичеськ, від назви річки Мики. Вперше в літописах це давнє найменування Радомишля згадується під роком 1018.

У 1159 р. князь Андрій Боголюбський, виконуючи заповіт свого батька Юрія Долгорукого, подарував Києво-Печерському монастирю місто Мичеськ. Монастирська адміністрація організувала тут виробництво заліза з місцевої болотної руди, якої багато було по берегах Тетерева. Звідси походить назва поселення, яке виникло згодом — Рудня. Вона й закріпилася за околицею м. Радомишля до наших днів. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький (1550—1624 рр.) збу-

дував у місті першу на Україні паперову фабрику. Передмістя Радомишля, де вона була, і досі називається Папірня.

У 1746 р. місто стало резиденцією уніатських митрополитів. Тоді тут було споруджено двоповерховий будинок уніатської консисторії. Ця архітектурна пам'ятка XVIII ст. збереглася до нашого часу.

У центрі міста стоїть величний монумент В. І. Леніна. В сквері Слави на могилах борців за Радянську владу М. В. Науменка, Г. С. Власенка, А. Ф. Близнюка, І. А. Кезова лежать поліровані лабрадорні плити з їх іменами. Поруч — обеліск на братській могилі воїнів Радянської Армії, які полягли в боях з фашистськими загарбниками за визволення Радомишля. Крім того, в пам'ять про загиблих героїв громадянської та Великої Вітчизняної війн поставлено монументи на кладовищах Папірні, Микгорода, а також скульптуру радянського воїна на перехресті вулиць Комуністичної та Шевченка.

У центральному парку височить пам'ятник Героям Радянського Союзу С. Г. Сингаєвському, В. Т. Бурбі, В. О. Карпенку, М. П. Бондаренку.

На честь легендарного полководця Г. І. Котовського на будинку, в якому у 1921—1922 рр. він жив (по вулиці його ж імені), встановлено меморіальну дошку. У сквері біля кінотеатру імені Т. Г. Шевченка стоїть пам'ятник-бюст великому Кобзареві.

Пам'ятники, побудовані за роки Радянської влади в м. Радомишлі, розповідають про історичні події, боротьбу народу за свою свободу, незалежність і краще майбутнє.

Г. П. Покотило

СКАРБ ДОЦЕНТА М. М. БАБАНСЬКОГО

Гостинний господар квартири доцент кафедри хімії Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту Михайло Мусійович Бабанський охоче покаже кожному, хто сюди завітає, свою унікальну колекцію монет давніх і добре знайомих сучасних. Ось безформний шматочок сплющеного металу, щось на зразок пломби — одне слово, річ, на яку наш сучасник міг би не звернути уваги. Та це не що інше, як виштампувана з обробку срібного дроту прапрабабка нинішньої копійки. Час її випуску — кінець XVI ст.

Черговий планшет: гроші з міді та бронзи. Їх походження — Молдавія, Валахія, місце чеканки — Сад-Гора під Чернівцями. Метал — з артилерійських гармат. Монети з двоякою позначкою — російською і польською мовами та двоякою вартістю: 1 1/2 крб. або 10 злотих. Це те, що Росія виготовляла для Польщі. Є тут і гроші залізни. Залізни — «валюта» кайзерівської Німеччини, щедро підготовлена під час першої сві-

тової війни для обміну на пшеницю і сало в окупованих районах.

Срібні карбованці, полтинники — перші радянські гроші. З п'ятикутними зірками, з сонцем, що сходить, а на його фоні — робітник і селянин — символ непорушного союзу трудящих молодого Країни Рад. Півкопійками, копійками, п'ятаками, гривениками, монетами іншої вартості майже всіх чеканок усіяні голубі оксамити планшетів. Увінчують їх монети ювілейні — на честь 20-х роковин перемоги над фашизмом та 50-річчя Великого Жовтня.

У скарбі Бабанського — колекція грошових знаків майже 40 країн світу. І не тільки металеві, а й паперові — гроші часів першої світової війни і становлення Радянської влади.

Напевно не кожен сучасник знає, наприклад, про те, що до 1924 р. окремі союзні республіки і міста випускали свої гроші. Колекція дає довідку: Азербайджан, Грузія, Ростов-на-Дону, Одеса, Житомир, П'я-

тигорськ. У свій час Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка випускала навіть копюри в 1 мільярд карбованців. І на Поділлі теж окремі райони мали свої гроші. Грошовий знак Новоушицької міської управи на 10 крб., підписаний і скріплений печаткою у квітні 1919 р.—свідчення тому.

Нумізмати́ка — пристрасть вченого, прояв

закоханості хіміка в історію. Вже вісім років активно добирає колекцію М. М. Бабанський. Він цікавиться історією кожної реліквії, що до нього потрапила, обзавівся цілою бібліотекою спеціальної літератури. В його скарбі справді багато цікавого, пізнавального.

М. О. Слободян

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ І. М. КУЛІНИЧЕМ

29 травня 1970 р. на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником відділу історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР І. М. Куліничем на тему «Загарбницька політика німецького імперіалізму щодо України наприкінці XIX — на початку XX ст.».

Офіційні опоненти член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор Ф. П. Шевченко, доктор історичних наук, професор І. С. Галкін (*Москва*), доктор історичних наук, професор В. А. Жебокрницький, а також неофіціаль-

ні — член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор А. М. Шлепачков та доктор історичних наук, професор М. А. Рубач відзначили, що праця І. М. Кулінича, написана на широкому документальному матеріалі, є вагомим внеском в історичну науку. Дисертант опублікував 5 монографій та понад 20 наукових статей з даної теми. Деякі з них видані в Німецькій Демократичній Республіці і дістали там високу оцінку.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одноголосно присудила І. М. Куліничу вчений ступінь доктора історичних наук.

А. А. Стрілко

РОЗКОПКИ В СУДАКУ

В 1964—1968 рр. Судацький загін Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР спільно з Феодосійським краєзнавчим музеєм провадив розкопки на території заповідника «Генуезька фортеця» та на будівельному майданчику пансіонату «Львівський залізничник».

На південному схилі прибережної гори на висоті 12 м над рівнем моря відкрито фундаменти й стіни приморського укріплення, очевидно, VI ст. Це найдавніша з відомих оборонних споруд Сугдеї, зведена, мабуть, візантійцями. Будівельники застосували кордонну кладку для зовнішнього облицьовування, а кладку «ялинкою» — зсередини. Кордонна кладка зроблена на міцному вапняному розчині. Простір між панцирями — забутований.

Встановлено, що південна стіна укріплення мала товщину не менш як 2 м, східна й західна — 1,5 м, північна — 1 м. Вздовж східної стіни (з внутрішнього боку) йде кам'яна основа (довжина 5 м, ширина 70 см), мабуть, сходів, які вели нагору.

В південно-західному й південно-східному кутках збереглися залишки внутрішніх виступів (довжина кожного 2,25 м, ширина 80 см), що, очевидно, служили

контрфорсами. Зсередини подекуди вціліла підлога, складена з двох шарів пісковикових плит. Слідний шар лежить на сланцевому матеріку, а зверху він покритий вапняковим розчином, на який покладено верхній тонший шар.

На рубежі VIII—IX ст. укріплення зазнало руйнування. Напевно, це пов'язано з узяттям Сурожа руським князем Бравлином. У IX—XIV ст. на місці руїн виросли нові будівлі. Спершу у східній частині — житловий будинок (стіни складено «ялинкою») з коморою. X ст. в західній частині споруджено ще один будинок з двома помешканнями. Виявлено стіни житлових будинків XI—XIV ст. і в інших місцях розкопу. При розчищенні стін XI—XII ст. знайдено багато скляних браслетів, два шиферні прясла овруцького типу. Розкопано невеликий (3—4 м) одноапсидний храм XII—XIII ст., а поруч — будинок XII—XIV ст. з двома помешканнями.

На південь від укріплення, на самому краю прибережної кручі розчищено будови VIII—XV ст. Важливо підкреслити, що море зруйнувало й засипало піском частину середньовічних споруд на захід від укріплення й продовжує розмивати їх на береговому схилі.

Очевидно, у зв'язку з підвищенням рівня світового океану й частковим опускання суші в районі Судака море тут піднялося на 3—4 м. Залишилися тільки кам'яні островці на схід (у Судацькій бухті), — мабуть, рештки затоплених кам'яних місів, що захищали велику зручну, як свідчать писемні джерела, гавань Сугдеї.

Біля підніжжя гори виявлено господарчу яму V—VI ст. з керамікою (уламки амфор з круглими днищами, горщики з плоскими ручками, ліпний світильник) та тонкостінним склом (уламки склянок, чарок на високих ніжках, висока шийка посудини).

Серед складених на глині «ялинкою» стін будівель VIII—IX ст. розкопано характерну для приморських поселень південно-східного Криму VIII—IX ст. кераміку (фрагменти амфор причорноморського типу, горщиків з високими шийками й тонкими ручками, рифлені «салтівські» глеки з сірої глини).

Будинки в порту стояли на терасах, зміцнених підпирними стінами. Численні гончарні печі, виявлені на його околицях (Новий Світ, Морське, Чобан-Куле, с. Лісне), дають можливість припустити, що Сугдея була у VIII—IX ст. значним центром гончарного виробництва. Навіть виявлено пошкоджені піфоси заввишки близько 1,2 м. Очевидно, місто уникло нашествия печенігів та ісувало ще і в X ст. На узбережжі життя продовжувалося без помітних змін аж до приходу турків (1475 р.). В XI—XIII ст. відбулася масова забудова прибережної частини міста. Стіни будинків мали ширину 50—60 см і були складені переважно «ялинкою» з глини, буту й плит пісковиків.

У приміщенні площею 8 кв. м розташовані поруч дві круглі печі (діаметр — 45 см, глибина — 25—35 см) з глинобитними стінами. Кожна піч мала димар, навколо основи одної збереглася дуже обпалена глина. Можна припустити, що піч використовувалась для виробничих цілей. На черені, викладеному бітою керамікою, залишилися уламки скляних браслетів.

Інтерес викликає розкопаній будинок XIII—XIV ст. (внутрішні розміри — 7 × 4 м). Стіни шириною 60 см, складені з плит пісковиків і буту на глині, збереглися заввишки 60 см (західна) і 1,5 м (східна). Розчищено дверні прорізи: у північній стіні шириною в 1 м, в західній — 75 см. У північно-східному кутку на східній стіні зберігся виконний проріз з нішою заввишки 70 см. Поруч з будинком біля дверного прорізу стояла пошкоджена амфора XII—XIII ст. з високими овальними ручками. На глиняній підлозі на відстані 2 м від південно-східного кутка лежав литий мідний кіотний руський шестикутний хрест кінця XII — першої половини XIII ст.

На захід від заповідника «Генуезька фортеця» розкопано й частково досліджено: поселення VIII—IX ст., водопровід XIII—XV ст., могили XII—XV ст., поселення XIII—XIV ст. (на його північній

околиці збереглися гончарна піч і клад византийських монет XIII—XIV ст.), могили XI—XVIII ст. та XVIII—XIX ст.

Виявлено різне намисто, в тому числі й античне, скляні браслети. Викликають інтерес раковини каури, дитячі глиняні іграшки, зокрема руська писанка XI ст., виготовлена, мабуть, у Києві, агатовий амулет IV—V ст. з присвятою. Основні знахідки припадають на XI—XIII ст. — час найбільшого розквіту Сугдеї.

Матеріали розкопок дають підстави твердити, що на території порту Сугдеї в VI ст. споруджено приморське укріплення. Його зведено кордонною кладкою ззовні і кладкою «ялинкою» зсередини. Стіни жител VIII—IX ст. також складені «ялинкою». Амфори, глеки з високими шийками й плоскими ручками, кухонні горщики з рифленнями, виготовлені з сірої глини, — всі ці знахідки є властивими для приморських поселень Південно-Східного Криму, а тому підтверджують, що Сугдея є осередком північнопричорноморської культури. Можна сподіватися, що дослідження пам'яток VI—VII ст. на городищі допоможе простежити спадковість античних традицій, а також взаємозв'язок північнопричорноморської й салтівської культур. Мабуть, у XI ст. Сугдея була крайнім східним пунктом володінь Візантії¹.

В XII ст. Судака (Сугдея, Сурож) перетворився на важливий торговельний центр Криму. Розкопки показали, що в XI—XIV ст. приморська частина міста інтенсивно забудовувалася. Будинки вирости біля підніжжя і на крутих схилах прибережної гори, на терасах, укріплених підпорними стінами. Відомо, що руська торгівля з Кримом у XIII—XIV ст. велася через цей порт². Руський хрест і два прясла овруцького типу говорять про існування в цьому районі руської слободи.

Численні керамічні виробы XI—XIV ст., виявлені під час розкопок, в основному, аналогічні до кераміки Херсонеса тієї доби. Можна вважати, що культура великих приморських міст Криму — Сугдеї й Херсонеса в умовах широких торговельних зв'язків та розвитку ремесла була однаковою. За панування турків невелика кількість втілого тут християнського населення оселилася на північному схилі прибережної гори.

На заключення варто зазначити, що розкопки 1964—1968 рр. в Судаку доможуть вивчати на основі реальних фактів догенуезький період історії Сугдеї (Сурожа) — важливого торговельного, ремісничого й культурного центру Південно-Східного Криму.

А. М. Фронджуло

¹ В. В. Латышев. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России, Спб., 1896, стор. 15—16.

² В. Г. Сыроечковский. Гости-сурожане. — Известия Государственной академии истории материальной культуры, вып. 127, 1935.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ДО ІСТОРІЇ ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА

З опублікованих документів історії боротьби за Радянську владу відомо, що 25 грудня 1917 р. за постановою Народного Секретаріату — першого робітничо-селянського уряду Української Народної Республіки* Військово-революційному комітетові при Центральному Виконавчому Комітеті Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України було доручено розпочати організацію Червоної гвардії для операцій в загальноукраїнському масштабі¹. Зважаючи на те, що контрреволюційна Центральна рада свої збройні сили створювала з загонів так званого «вільного козацтва», в яких основний склад становили куркульські елементи та українська націоналістична інтелігенція, Народний Секретаріат у військових справах України у своєму зверненні 31 грудня 1917 р. до трудящих закликав їх створювати революційне військо, що зможе врятувати революцію й стерти буржуазію з лица землі українського народу. Звернення кликало: «Всі, хто хоче боротися проти буржуазії й контрреволюції, хто відчуває себе вільним сином вільного народу Української Народної Республіки,— всі запишуйтесь до полків Червоного козацтва»². В мобілізаційному відділі при Народному Секретаріаті військових справ Української Республіки було створено три підвідділи: по реорганізації армії; по організації полків Червоного козацтва; по організації Червоної гвардії³. З того часу збройні сили республіки іменувались революційна Червона гвардія і Червоне козацтво⁴. А 20 січня 1918 р. було видано «Декрет Народного Секретаріату про організацію на Україні Червоної Армії—Червоного козацтва»⁵. Опублікування цього декрету усунуло паралелізм, що утворився у формуванні та назві нової соціалістичної робітничо-селянської армії. Червона Армія Радянської України, її з'єднання й частини мали право називати себе і Червоним козацтвом.

Така історія назви Червоне козацтво за документами. Але в примітках до документів вона звучить інакше. А саме: «Перші формування Червоної Армії на Україні іменувались Червоним козацтвом. Перший полк Червоного козацтва був сформований у Харкові на основі декрету Народного Секретаріату України від 20 січня 1918 р., як одна з перших частин радянських військ на Україні. Рішенням загальних зборів солдатів полку від 1 березня 1918 р. він став потім називатися також «Перший робітничо-селянський соціалістичний полк Червоної Армії». Полк брав участь у розгромі збройних сил Центральної ради і Каледіна, у боротьбі проти наступу німецьких окупантів і петлорівців у 1918 році. У боях на різних фронтах у роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни виступав уже як корпус Червоного козацтва і був одним з найуспішніших з'єднань Червоної Армії»⁶.

І друга примітка так само трактує історію Червоного козацтва, але з деякими змінами закінчення: «...Пізніше полк був перетворений у корпус Червоного козацтва. Засновником і командиром козацтва був В. М. Примаков»⁷.

У деяких працях, присвячених Червоному козацтву, категорично стверджується,

* Українська Радянська Республіка, проголошена на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові 12 (25) грудня 1917 р., іменувалася спочатку Українською Народною Республікою.

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917—апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах (далі — Великая Октябрьская социалистическая революция...), т. 3, док. № 22, стор. 45—46.

² Великая Октябрьская социалистическая революция..., т. 3, док. № 23, стор. 46—47.

³ Там же, док. 25, стор. 48.

⁴ Там же, т. 3, док. 27, стор. 49—51.

⁵ Там же, док. 28, стор. 51—52.

⁶ Там же, стор. 861.

⁷ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах (далі — Гражданская война...), т. 1, кн. 1, К., 1967, стор. 751.

що I кінний корпус — це українська кіннота, Червоне козацтво, а його творець і вождь — В. М. Примаков⁸.

Але знову звернемося до документів. Як уже згадувалось, з 20 січня 1918 р. вся Червона Армія Радянської України іменувалась Червоним козацтвом. Червона Армія — Червоне козацтво була створена й керувалась Комуністичною партією й урядом Радянської України. Щодо В. Примакова, то він був комісаром, завідуючим підвідділом по організації полків Червоного козацтва⁹. На цій посаді він виявив активну участь по створенню першого полку, яким після цього командував. Перший полк був сформований не на основі декрету від 20 січня 1918 р., а внаслідок звернення уряду від 31 грудня 1917 р. про створення полків Червоного козацтва¹⁰.

Перший полк не міг перетворитися у I кінний корпус. До початку боїв за Київ — 22 січня 1918 р. від цього полку залишилась одна сотня¹¹, що 1 березня стала полком¹², 25 листопада бригадою¹³, а 7 грудня — знову сотнею¹⁴. Але, 24 грудня у Примакова знову став полк — 3-й кавалерійський радянський український полк, на цей раз сформований командуванням 2-ї повстанської дивізії з кавалерійських підрозділів піхотних полків і штабної сотні дивізії, ескадрону Сахарцева й кінної сотні Примакова¹⁵. Цей полк 14 серпня 1919 р. був розгорнутий у кавалерійську бригаду Примакова, яка наказом військам 14-ї армії від 21 жовтня 1919 р. ввійшла до складу 8-ї кавалерійської дивізії¹⁶.

Отже, якщо полк міг «перетворитися» у корпус, то таким полком повинен був стати не перший полк, створений наприкінці 1917 р. (як полк він перестав існувати ще в січні 1918 р.), а 3-й кавалерійський радянський український полк, створений наприкінці 1918 р. і 14 серпня 1919 р. розгорнутий в бригаду Примакова.

18-а кавалерійська дивізія, сформована в жовтні 1919 р. командармом 14 з окремих кавалерійських бригад РСЧА — Примакова, кубанців, 11-ї і 13-ї. Цього вимагали об'єктивні умови громадянської війни (а не тому, що до її складу ввійшла бригада Примакова).

До жовтня 1919 р. денікінці, продовжуючи наступ на Москву, на Воронежському й Курсько-Орловському напрямках добились успіху головним чином завдяки наявності великих кавалерійських з'єднань — трьох кінних корпусів і п'яти кінних груп. На перших порах їм радянське командування могло протиставити тільки дві кавдивізії та окремі частини військової кінноти¹⁷. Саме ця обставина примусила ЦК РКП(б) терміново зайнятися розв'язанням питання про створення червоної кінноти, здатної протистояти ворожій білогвардійській кінноті¹⁸. І протягом жовтня 1919 р. були створені: в 14-й армії — 8 кавдивізія; 8-й армії — 16 кавдивізія; 9-й армії — 21 кавдивізія; 10-й армії — I кіннотний корпус, а кіннотний корпус Будьонного розгорнуто у I Кіннотну Армію¹⁹. Так за один місяць на денікинському фронті замість двох почали діяти дев'ять дивізій, які й забезпечили оперативний успіх військам свого фронту. Безперечно важливу роль у перемозі Червоної Армії над Денікіним відіграв Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 1 червня 1919 р. про об'єднання радянських республік для боротьби проти імперіалізму, оскільки цей декрет підкреслював необхідність проведення в країні об'єднання військової організації і військового командування²⁰.

Перший полк не міг у роки іноземної воєнної інтервенції виступити як корпус. Адже I кінний корпус був сформований тільки 26 жовтня 1920 р.²¹, а його стаж фронтової служби в громадянській війні становить тільки 26 діб. І брав участь він лише в одній десятиденній кампанії по розгрому петлюрівців²².

⁸ И. Дубинский. Летопись памятных дней, М., 1967, стор. 20, 30, 38, 49, 59, 83, 117, 123; И. Дубинский. Примаков, М., 1968, стор. 49, 80, 172; И. Дубинский, Г. Шевчук. Червонное казачество, К., 1965, стор. 4; П. Гурьянов. Червонцы, М., 1968, стор. 6; Е. Журавлев. Червонное казачество, М., 1969, стор. 24, 36; Киевский краснознаменный, К., 1969, стор. 16.

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция..., т. 3, док. № 23, стор. 47; док. № 25, стор. 48.

¹⁰ Там же, док. № 23.

¹¹ В. Петров. Комкор Червоного козацтва, К., 1964, стор. 56.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция..., т. 3, док. 37, стор. 63.

¹³ Гражданская война..., т. 1, кн. 1, док. № 523, стор. 452—453.

¹⁴ Там же, док. № 562, стор. 490—491.

¹⁵ Там же, т. 1, кн. 1, док. 540, стор. 472—473; док. 562, стор. 490—493.

¹⁶ В. Петров. Назв. праця, стор. 93—99.

¹⁷ С. М. Буденный. Конармейцы. — «Правда», 18 листопада 1969 р.

¹⁸ «Военно-исторический журнал», 1968, № 12, стор. 11.

¹⁹ Вторая конная, М., 1968, стор. 24, 28, 37.

²⁰ Гражданская война..., т. 2, док. № 127, стор. 110—111.

²¹ Там же, т. 3, док. № 628, стор. 663.

²² Там же, док. № 697, стор. 744—745; дск. № 717, стор. 767—768.

Існуюча гіпотеза про «збереження назви» також спростовується документами. Дійсно, Примаков мав пристрасть до назви «Червоне козацтво», і все, що підпадало під його командування, навіть після 1 червня 1919 р., негайно так іменувалося, хоча це було для частин регулярної армії неправомочним. З документів відомо, наприклад, що 1 березня 1919 р. на загальних зборах солдатів 1-го Червоного Українського полку було ухвалено надалі називатися Першим робітничо-селянським соціалістичним полком Червоної Армії²³. А проте здійснювалось «самоіменування». Крім 8-ї кавалерійської дивізії, для якої назва червонокозацької була присвоєна радянським урядом як нагорода за її бойові заслуги²⁴. Так зберегли свої назви богунці й тарашанці, але не були удостоєні такої честі Перший полк і I Кінний корпус і їх самоіменування «Червоним козацтвом» юридичної сили не мало. Це стверджує й такий факт. На меморіальній дошці у виконкомі Київської міськради, де увічнюються з'єднання РСЧА, удостоєні назви «київських», I кінний корпус значиться без титулу «Червоного козацтва».

Чому ж вірити документам чи необгрунтованим приміткам, що з'явилися в ряді опублікованих праць про історію Червоного козацтва й В. М. Примакова? Для чого потрібні ці «примітки»? Якщо цим малось на меті піднесення престижу Примакова — корпус, а не дивізія, то це позбавлено всякого смислу. Робітничо-селянська Червона Армія знала 8-у кавалерійську дивізію та Примакова й пишалася ними. Про це розповідає тепер, через 50 років після громадянської війни, маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков: «В. М. Примаков — легендарний командир уславленої 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва, що наводила в роки громадянської війни страх на білогвардійські війська»²⁵.

Червоне козацтво винесло значний тягар збройної боротьби за Радянську Україну. Важливим є його вклад в об'єднанні 10²⁶, 12 і 14²⁷ Радянських армій. Бойова діяльність Червоного козацтва вписала кращі сторінки історії Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни на Україні.

Мене, як соратника й товариша по службі В. М. Примакова, ветерана 8-ї кавалерійської дивізії і I кінного корпусу ображає, що героїчна історія Червоного козацтва підмінюється історією I кінного корпусу, славна історія 8-ї кавдивізії навмисно замовчується.

Треба очистити історію Червоного козацтва від ненаукових «приміток» і неісторичних тверджень.

Т. В. ЮШКЕВИЧ

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция..., т. 3, док. № 37, стор. 63.

²⁴ Гражданская война..., т. 2, док. № 568, стор. 523.

²⁵ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 81.

²⁶ С. М. Буденный. Назв. праця, — «Правда», 18 листопада 1969 р.

²⁷ Гражданская война..., т. 2, док. 138, стор. 122.

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

(Продовження)

262. Дубина К. і Клоков В. Вклад партійного підпілля і партизанів України в розгром фашистських загарбників.— «Комуніст України», 1964, № 10, с. 30—40.
263. Егоров В. Ф. и Зотов Н. И. 907 дней в тылу врага (О деятельности Одесск. обл. парт. организации по созданию подполья и героич. борьбе партизан и подпольщиков против фашистских захватчиков), Одесса, изд-во «Маяк», 1969, 244 с.
264. Егоров В., Зотов Н. и Рогожин А. Пароль — бессмертие (О героизме подпольных организаций и партизан Прибужья в борьбе с нем.-фаш. захватчиками), Одесса, изд-во «Маяк», 1968, 204 с.
265. Егоров В. Ф. і Кундаров П. О. Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р.— УІЖ, 1965, № 5, с. 119—122.
266. Егоров В., Зотов М., Рогожин О. Фронт у кожному серці, К., Політвидав України, 1966, 296 с.
267. Ємець П. Н. і Самойленко О. П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Х., вид-во «Прапор», 1965, 104 с.
268. Ємченко Г. і Письменова І. Мужність комуністів (Про діяльність секретаря Ворошиловгр. підпільного обкому КП(б)У І. М. Яковенка та його товаришів під час Великої Вітчизняної війни), К., Політвидав України, 1967, 84 с.
269. Замлинський В. О. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині.— УІЖ, 1964, № 5, с. 74—78.
270. Зотов М. І. Наперекір смерті (Про історію комуністичн. підпілля на Одещині в роки Великої Вітчизн. війни), Одеса, вид-во «Маяк», 1966, 135 с.
271. Іоффе С. Н. Про підпільників у фашистських концтаборах на Чернігівщині.— УІЖ, 1966, № 8, с. 106—107.
272. Квітинський В. А. Партизанська співдружність.— УІЖ, 1964, № 5, с. 84—89.
273. Кизя Л. Є. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині, Львів, Кн.-журн. вид-во, 1960, 171 с.
274. Клоков В. І. Бойова співдружність українських та польських партизанів на західноукраїнських землях в роки Великої Вітчизняної війни.— Незборима сила ідеї Жовтня, К., 1967, с. 121—135.
275. Клоков В. В рядах українських підпільників і партизанів (Про участь словаків і чехів в антигітлерівській боротьбі на радянській землі). З літопису Великої Вітчизн. війни.— «Наука і суспільство», 1969, № 10, с. 24—28.
276. Клоков В., Кулик І. та Слинько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, 220 с. (АН УРСР. Ін-т історії).
277. Коваль М. В. Основні риси бойових дій партизанів України (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1969, № 7, с. 32—40.
278. Колесник Г. С. До питання історії партизанських війн (До історії партизанського руху під час Великої Вітчизн. війни).— Наук. записки (Ізмаїльський пед. ін-т), вип. 1, 1958, с. 3—14.
279. Костенко М. Кременецька «Венера» (Про радянську розвідницю А. І. Огненко, що діяла в тылу ворога в роки Великої Вітчизн. війни).— «Жовтень», 1965, № 7, с. 94—95.
280. Кузовков Г. В. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни, К., 1951, 36 с. (Т-во для пошир. політ. і наук. знань УРСР).
281. Куценко К. О. Закарпаття в роки фашистської окупації та визволення його Радянською Армією.— Наук. записки (Ужгор. ун-т), 1957, т. 30, с. 123—139.
282. Лаппа В. М. Героические подвиги советских воинов и партизан в боях за освобождение Украины, К., 1964, 37 с. (О-во «Знание» УССР).
283. Лемешук М. М. Зародження перших комуністичних підпільних організацій і груп у фашистських таборах смерті.— УІЖ, 1968, № 7, с. 34—43.
284. Лемешук М. М. Комуністичне підпілля — організатор і керівник антифашистської боротьби в фашистських таборах смерті на Україні.— УІЖ, 1966, № 2, с. 73—81.
285. Лемешук М. М. Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд.— УІЖ, 1964, № 5, с. 157—160.
286. Лещенко П. Я. Рукописна преса партизанів Ровенщини.— УІЖ, 1962, № 4, с. 122—125.

287. **Лизогуб М. Д.** Бойові дії партизанів та початок визволення Волині Радянською Армією (1941—1944 рр.).— Наук. записки (Луцьк. пед. ін-т), 1957, т. 7. Серія сусп. наук, с. 142—167.
288. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., Політвидав України, 1969, 339 с.
289. Листівки підпілля та партизанів до населення тимчасово окупованої території України. Нові документи з історії Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1965, № 6, с. 100—105.
290. **Лось Є.** Партизанські загоны визволяли міста... (З історії героїчн. боротьби партизанів України в роки Великої Вітчизн. війни).— «Наука і суспільство», 1968, № 11, с. 11—15.
291. **Лукашов М. Т.** Партизанскими тропами (О борьбе нар. мстителей Сумщины против нем.-фаш. оккупантов в годы Великой Отечеств. войны), К., Политиздат Украины, 1963, кн. 1, 307 с.
292. **Лукін В. П.** Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності (у роки Великої Вітчизн. війни).— УІЖ, 1969, № 5, с. 41—47.
293. **Мазило В. М.** Боротьба Комуністичної партії України за дальше розгортання партизанського руху на окупованій території України влітку і восени 1942 р.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, 1965, К., с. 92—108.
294. **Мазило В. М.** Боротьба Комуністичної партії України за створення партизанських загонів і підпілля на початку війни.— УІЖ, 1962, № 3, с. 32—39.
295. **Мазило В. М.** Ще раз про партизанський рух на Україні в 1941 р.— УІЖ, 1967, № 9, с. 121—123.
296. **Марченко М. і Колісник В.** Народна гвардія імені Івана Франка (Підпільники Львівщини).— Визволення Львівщини, Львів, 1945, с. 103—110.
297. **Мірошников І. Я.** Нескорені харків'яни (Про героїчн. боротьбу підпільників і партизан під керівництвом обкому партії, який очолював І. І. Бакулін, в роки Великої Вітчизн. війни), К., Політвидав України, 1969, 102 с.
298. **Мищенко Г. П.** Підпільна і партизанська преса в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 109—124.
299. **Надім'янов В. Ф. і Черненко А. М.** Комуністи — організатори боротьби трудящих західних областей України проти нім.-фаш. загарбників.— У боротьбі за комунізм, Львів, 1964, с. 122—140.
300. **Немятий В. Н.** Дела бессмертные (Из истории борьбы трудящихся Николаевской области против нем.-фашистских захватчиков в годы Великой Отечеств. войны (1941—1944 гг.), Одесса, изд-во «Маяк», 1967, 52 с.
301. **Немятий В. М.** Створення та діяльність партійного підпілля на Півдні України (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1964, № 3, с. 34—40.
302. **Омельяненко І. Я.** Амвросиевские патриоты-подпольщики в годы фашистской оккупации Донбасса.— Учен. записки Донецкого пед. ин-та, вип. 10, 1962, с. 82—95.
303. **Омельяненко І. Я.** До питання партійного підпілля і партизанської боротьби в Донецькій області в період Великої Вітчизн. війни (1941—1943 рр.).— Наук. записки (Донецьк, пед. ін-т), 1957, вип. 6, с. 29—60.
304. **Омельяненко І. Я.** Маловідома сторінка партійного підпілля в Донбасі.— УІЖ, 1962, № 3, с. 47—53.
305. **Омельяненко І. Я.** Повстання в Павлограді у лютому 1943 р. (проти нім.-фашистських загарбників).— УІЖ, 1965, № 2, с. 91—94.
306. **Паламарчук М. Г.** Деякі питання будівництва партійно-політичного апарату партизанських загонів і з'єднань України в 1941—1944 рр.— Вісник Харк. ун-ту, № 27, Серія історії КПРС, вип. 4, 1967, с. 120—129.
307. **Паламарчук М. Г.** Деякі питання тактики партизанської боротьби в лісостепових районах України (1941—1944 рр.).— Вісник Харк. ун-ту, № 16, Серія — історія КПРС, вип. 3, 1966, с. 60—66.
308. Партизаны України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Довідник, К., Укрполітвидав, 1947, 95 с.
309. **Пономарьов Б.** Партизанська війна на Карпатській Україні.— «Українська література», 1942, № 5—6, с. 282—284.
310. **Попроцький М. В.** Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1963, № 3, с. 82—88.
311. **Резнікова Ш. Є.** Деякі форми зв'язків партизанів України з радянським тилом.— УІЖ, 1963, № 1, с. 68—72.
312. **Роспопа І. М.** Боротьба партизан Закарпаття проти німецько-мадярської окупації (1939—1944 рр.).— Наук. записки (Ужгор. ун-т), т. V, вип. 1, 1952, с. 55—70.
313. **Русін В.** Народні месники.— Закарпаття на соціалістичному шляху, Ужгород, 1948, с. 29—44.
314. **Самойленко О. П.** Діяльність підпільних партійних організацій України в перший період Великої Вітчизняної війни (На матеріалах Харк., Полтав. і Кіровогр. обл.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 25, К., 1968, с. 85—93.

315. **Свитко П. С. і Комарницький С. У.** Борьба проти фашистських окупантів на Буковині в 1941—1944 рр.— УІЖ, 1965, № 8, с. 66—72.

316. **Северський Г.** История одного приказа (Эпизод из боевой жизни крымских партизан. К 20-летию победы над фашистской Германией).— «Радуга», 1965, № 6, с. 138—149.

317. **Сергієнко Г. Я.** Людина подвигу. Герой Великої Вітчизняної війни Микола Попудренко, К., вид-во «Наук. думка», 1964, 87 с.

318. **Симоненко М. Д.** В лісах над Остром (Про бойові дії партизанів у Носівському районі Чернігів. обл. в роки Великої Вітчизн. війни), К., Політвидав України, 1969, 75 с.

319. **Слинько И. И.** Боевое содружество украинского и армянского народов в партизанской борьбе против фашистских оккупантов.— Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Ереван, 1961, с. 163—178.

320. **Слинько И. И.** Боевое содружество украинского и грузинского народов в подпольной и партизанской борьбе против немецко-фашистских оккупантов на Украине.— Тезисы докладов съединенной научной сессии, Тбілиси, 1967, с. 24—26.

321. **Слинько І. І.** Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.).— УІЖ, 1958, № 4, с. 52—63.

322. **Слинько І. І.** Джерела сили партизанського руху.— УІЖ, 1962, № 3, т. 40—47.

323. **Слинько І. І.** Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.— УІЖ, 1959, № 4, с. 53—64.

324. **Слинько І. І.** Партийна нарада в тилу ворога.— УІЖ, 1963, № 3, с. 106—107.

325. **Слинько І. І.** Про особливості партизанського руху на Україні в дні Великої Вітчизняної війни.— ВАН УРСР, 1946, № 5—6, с. 98—105.

326. **Старожилов М. В.** Партизанське з'єднання С. А. Ковпака (З історії створення), Вид-во Львівського ун-ту, 1966, 94 с.

327. **Степанов Л.** До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941—1944 рр.), Львів, вид-во «Каменяр», 1966, 110 с.

328. **Степанов Л.** До історії Ровенського підпільного обкому партії (1941—1944 рр.).— «Архіви України», 1967, № 3, с. 24—31.

329. **Строкач Т. А.** Партизани України, М., Укрвидав, 1943, 40 с.

330. **Ушаков Д. А.** «Правда» о народной борьбе на Украине в 1943 году.— Учен. записки (Харьк. ун-т), т. 144. Труды кафедры истории КПСС, вып. 1, 1964, с. 48—56.

331. **Ушаков Д. А.** Роль газеты «Правда» в развертывании партизанского движения в период наступления Советской Армии зимой 1942/1943 г.— Учен. записки (Харьк. ун-т), 1957, т. 85. Труды кафедры истории КПСС и диалектич. и ист. материализма, т. 4, с. 143—168.

332. **Федченко П. М.** Партизан Кузнецов на Львівщині.— Наук. записки (Львів. пед. ін-т), 1948, т. 2, ст. 98—110.

333. **Федченко П. М.** Трудящі Львівщини в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.— Наук. записки (Київськ. пед. ін-т), 1958, т. 28, с. 147—162.

334. **Хлякін А. П.** Про створення бойових резервів партизанських загонів.— УІЖ, 1966, № 6, с. 72—77.

335. **Чернущенко О.** З історії боротьби трудящих Радянської Буковини проти німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни.— Наук. записки (Чернів. ун-т), 1957, т. 36, Серія сусп. наук, вип. 1, с. 65—88.

336. **Шамко Е. Н.** Партизанскими тропами. Путеводитель по местам боев крымских партизан в годы Великой Отечеств. войны, Симферополь, изд-во «Крым», 1969, 134 с.

337. **Шамко Е. Н.** Партизанское движение в Крыму в 1941—1944 г. Симферополь, Крымиздат, 1959, 159 с.

338. **Шамко К. М.** Партийне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1960, № 5, с. 16—27.

339. **Шевченко В. З.** Заграви над Пслем (Про керівну роль підпільного обкому КП України в боротьбі трудящих Полтавщини з гітлер. загарбниками в роки Великої Вітчизн. війни), К., Політвидав України, 1968, 155 с.

340. **Шевченко Ф. П.** Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941—1944 рр.).— УІЖ, № 3, с. 95—99.

341. **Шевченко Ф. П.** Про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— Тези доповідей V міжвузівської республіканської славистичної конференції 25—30 вересня 1962 р., Ужгород, 1962, с. 213—215.

342. **Шевченко Ф. П.** Участие венгров и румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны.— «Новая и новейшая история», 1961, № 5, с. 91—103.

343. **Шевченко Ф. П.** Участь зарубіжних слов'ян в партизанському русі на Україні (1941—1944 рр.).— Тези доповідей 7-ї української славистичної конференції, Дніпропетровськ, 1966, с. 43—46.

344. **Шевченко Ф. П.** Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1963, с. 38—51.

345. **Штернштейн Я.** Непокоренный порт города-героя (Одесск. партизаны в борьбе с нем.-румын. захватчиками).—Огни Черноморья (Одесса), 1949, с. 81—91.
346. **Ющенко М. Д.** Борьба подпольных партийных организаций Украины против фашистской идеологии в условиях тимчасової окупації в роки Великої Вітчизняної війни.—УІЖ, 1959, № 6, с. 22—33.
347. **Яценко В. Д.** До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні.—УІЖ, 1962, № 6, с. 95—98.

3. Героїчні подвиги молоді

348. **Бабичев Г.** Поколение отважных. Комсомольцы Крыма — активные помощники партии в Великой Отечественной войне, Симферополь, Крымиздат, 1958, 200 с.
349. **Богуш П. М. і Резнік В. І.** Комсомольці-підпільники Нікополя у Великій Вітчизняній війні.—УІЖ, 1961, № 6, с. 148—149.
350. **Ванєєв Г. І.** Комсомольці і молодь в боях за Севастополь (1941—1942 рр.).—Зб. наук. праць аспірантів кафедр сусп. наук (Київськ. ун-т), 1963, № 15, с. 62—72.
351. Вкарбовані в безсмертя (Про боротьбу юних підпільників України проти нім.-фашистських загарбників), К., вид-во «Молодь», 1968, 231 с.
352. Герои Краснодарона (Материалы и документы о работе в тылу врага подпольной комсомольской организации «Молодая гвардия»), М., изд-во «Молодая гвардия», 1943, 80 с.
353. **Гордецький О.** Бойові подвиги радянської молоді в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1964, 27 л. (Т-во «Знання» УРСР).
354. **Гранберг М. М.** Это было в селе Покровском. Рассказ о подпольной пионерской организации «КСП» (1941—1943 гг.), Донецк, Кн. изд-во, 1962, 52 с.
355. **Емченко Г. Я.** Комсомол Донбасса в Великой Отечественной войне.—Наук. записки (Луганськ. пед. ін-т), 1959, т. 10. Серія іст.-філол., вип. 2, с. 33—65.
356. **Зінкович О.** Партизанська іскра. Розповідь про безсмертний подвиг комсомольців села Кримки на Миколаївщині, К., вид-во «Молодь», 1956, 112 с.
357. Комсомол у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, К., вид-во «Молодь», 1949, 23 с.
358. Комсомольці-підпільники Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни, Чернігів, Обл. вид-во, 1958, 29 с.
359. **Матвійчук М. М. і Міщенко Г. П.** Борьба комсомольско-молодичного подпілля Житомирщини против немецко-фашистских загарбников.—Вісник Київського ун-ту, 1959, № 2, Серія іст. і філософ., вип. 2, с. 40—51.
360. **Міщенко Г. П. і Матвійчук М. М.** Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), Вид-во Київськ. ун-ту, 1960, 207 с.
361. Молода гвардія. Зб. док. і спогадів про героїчну боротьбу підпільників Краснодарона у дні тимчасової окупації (липень 1942—лютий 1943), К., вид-во «Молодь», 1960, 278 с.
362. Молодая гвардия героического Донбасса (Мат. и док. о боевой деятельности подпольной комсомольской организации «Молодая гвардия» города Краснодарона Ворошиловградской области в период немецкой оккупации),—«Партийное строительство», 1943, № 17—18, с. 27—35.
363. Молода гвардія України (Підпільна комсомольська організація), М., Укрдержвидав, 1943, 71 с.
364. **Мольченко В. і Петров М.** Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1958, 36 с. (Т-во для пошир. політ. і наук. знань УРСР).
365. **Мольченко В. П.** Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в розгортанні підпільної і партизанської боротьби в роки Великої Вітчизняної війни.—Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 125—142.
366. Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.—Наук. записки (Ніжин. пед. ін-т), т. III, 1952, с. 79—97.
367. **Савенко Г. І.** Комсомол Луганщини в період Великої Отечественной войны Советского Союза.—Научн. записки (Луганск. с.-х. ин-т), 1963, т. 9, с. 188—197.
368. **Склярєнко С.** Орліні крила. Комсомол Радянської України на фронтах Великої Вітчизняної війни, К., вид-во «Молодь», 1948, 80 с.
369. **Тронько П.** Безсмертя юних (З історії боротьби комсомольського підпілля України в роки Великої Вітчизняної війни), К., вид-во «Молодь», 1957, 76 с.
370. **Тронько П. Т.** В боях за Вітчизну (1941—1945 рр.), вид. 2-е, доробл., К., вид-во «Молодь», 1960, 146 с.
371. **Тронько П. Т.** З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.—УІЖ, 1958, № 5, с. 82—97.
372. **Тронько П. Т.** Подвиг твоїх батьків. З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти нім.-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., К., вид-во «Молодь», 1968, 433 с.

(Далі буде)

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

(Продовження)

Федоров Є. В. (Харків) — Діяльність КП України по ліквідації безробіття в період реконструкції народного господарства (1926—1930 рр.).

Репко В. М. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по підготовці й вихованню кваліфікованих кадрів для промисловості республіки (1926—1929 рр.).

Солодухін О. В. (Київ) — Керівництво Комуністичної партії України профспілковими організаціями гірничої промисловості в період індустріалізації країни.

Юкова І. Л. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП по залученню сільської інтелігенції на боротьбу за здійснення ленінського кооперативного плану на Україні (1927—1932 рр.).

Старкова З. С. (Одеса) — Парти́йне керівництво робітничим рухом у боротьбі за індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства.

Фещенко Р. А. (Київ) — Діяльність КП України по інтернаціональному вихованню трудящих в роки боротьби за створення фундаменту соціалізму (1926—1932 рр.).

Горбань Ю. А. (Київ) — Парти́йне керівництво по розгортанню трудової і політичної активності робітничого класу в роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.).

Зубалий О. Д. (Київ) — Організаційна і масово-політична робота КП України серед робітників підприємств машинобудівної промисловості в роки першої п'ятирічки.

Кудря В. О. (Харків) — Роль ЦКК—ЦК РСІ України у виконанні першої п'ятирічки в галузі промисловості (1928—1932 рр.).

Штучний Г. О. (Харків) — Агітаційно-пропагандистська і культурно-виховна робота Комуністичної партії України в роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.).

Заморина Л. Л. (Харків) — Діяльність комсомолу України по інтернаціональному вихованню молоді в роки перших п'ятирічок (1928—1937 рр.).

Литвинов О. П. (Ужгород) — Комуністичний молодіжний рух на Закарпатській Україні у 1929—1938 рр.

Юристовський О. І. (Львів) — КПЗУ і селянське питання на Західній Україні (1929—1938 рр.).

Чигівський Ю. І. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по ідейно-політичному вихованню особливого складу Радянських Збройних Сил (1929—1937 рр.).

Казанович Н. М. (Харків) — Діяльність КП України по формуванню і підготовці кадрів робітничого класу в роки другої п'ятирічки.

Мельник М. Ф. (Київ) — Діяльність КП України по розгортанню соціалістичного змагання робітників у роки другої п'ятирічки.

Овсій І. О. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по дальшому розвитку залізничного транспорту республіки в роки другої п'ятирічки (1933—1937).

Келюх О. Н. (Миколаїв) — Парти́йні організації України в боротьбі за дальше підвищення громадсько-політичної і виробничої активності трудящих у роки третьої п'ятирічки (1938—червень 1941 рр.).

Бойная К. І. (Київ) — Комуністична партія—організатор патріотичного руху жінок по підготовці до захисту соціалістичної Вітчизни (1937—1941 рр.).

Мешков О. В. (Севастополь) — Попов М. М. як історик партії.

Белогурова Г. Д. (Ровно) — Діяльність партійних організацій західних областей України по створенню і розвитку радянської системи народної освіти в період 1939—1950 рр.

Сикорський В. Б. (Київ) — Боротьба Комуністичної партії України по мобілізації продовольчих ресурсів для фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни.

Якименко О. І. (Київ) — Діяльність армійських політorganів і партійних організацій України по зміцненню єдності фронту і тилу в період визволення території республіки (1943—1945 рр.).

Гагаєв М. В. (Тбілісі) — Полтавська партійна організація в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).

Денисенко Г. Г. (Житомир) — Комуністичне підпілля Житомирщини в боротьбі з німецько-фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1941—січень 1944 рр.).

Гордєєв А. Ф. (Київ) — Парти́йне керівництво комсомольськими організаціями України в роки Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Чугуєнко А. Б. (Харків) — Діяльність комсомольських організацій партизанських рейдових з'єднань України (1941—1944 рр.).

Киричук Р. І. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по відбудові й організаційно-політичному зміцненню комсомольських організацій республіки (1942—1945 рр.).

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

В. В. Косолапов. **Методы социального прогнозирования и ретроспекции в историческом исследовании.** В статье рассматриваются возможности применения прогнозирования и ретроспекции в целях научного предвидения вероятного направления развития исторического процесса, выдвигается идея об историческом исследовании как прикладном использовании логических концепций с учетом соответствующей исторической науке специфики.

С. А. Сосновчик. **Революционная пропаганда народников среди рабочих Украины в 70-х — в начале 80-х годов XIX в.** Опираясь на малонизвестные архивные документы, а также публикации и монографические исследования, автор раскрывает деятельность народнических кружков и групп среди рабочих промышленных центров Украины, пишет о формах пропаганды — распространении прокламаций, революционно-демократической литературы и, что особенно важно, произведений К. Маркса и Ф. Энгельса.

Е. М. Апанович. **Предпосылки и последствия ликвидации Запорожской Сечи.** Автор раскрывает феодально-крепостническую направленность политики царского правительства, украинских и русских феодалов по отношению к Запорожской Сечи, показывает ее борьбу за свои права и вольности, ее крушение. Значительное место уделено отражению событий того времени в устном народном творчестве, трудах дворянских и буржуазных исследователей, в советской историографии.

SUMMARIES

V. V. Kosolapov. **Methods of Social Prognosing and Retrospection in Historical Research.** The article deals with the consideration of possibilities for prognosing and retrospection for the purpose of scientific forecasting of probable direction in the historical process development. The idea is advanced of a historical research as an applied use of logical conceptions with regard for specificity corresponding to historical science.

S. O. Sosnovchik. **Revolutionary Propaganda of Populists among the Workers of the Ukraine in the 70's Early 80's of the XIX Century.** On the bases of little known archival documents, as well as publications and monographic papers the author reveals the activity of the populist circles and groups, among the workers of the industrial centres of the Ukraine, he describes the forms of propaganda — distribution of leaflets, revolutionary-democratic literature, and which is of particular importance works by K. Marx and F. Engels.

E. M. Apanovich. **Preconditions and Consequences of the Liquidation of Zaporozhskaya Sesch.** The author shows feudal-serfdom tendency of the tzarist government and the Ukrainian and Russian feudals policy concerning the Zaporozhskaya Sesch, shows its struggle for its rights and freedoms, its ruin. A considerable attention is paid to the reflection of that time events in the folk-lore, works of the nobiliary and bourgeois researchers in the Soviet Historiography.